Янка Брыль

Акраец хлеба

аповесць
апавяданні
лірычныя запісы

Мінск
Мастацкая літаратура
1977

Ніжнія Байдуны

ГІСТОРЫЯ

Пэўна ж, ёсць і ў мяне паваротка з гасцінца на палявую дарогу, у родную вёску. Нават не адна, а дзве, з захаду і з усходу, нібы сімвалічна. З захаду я аднойчы вярнуўся дахаты пасля даўжэйшай разлукі; з усходу, госцем, прыязджаю даволі часта і амаль заўсёды з хваляваннем. Яно бывае то большае, то меншае, але ж у нечым кожны раз адно, сваё на ўсё жыццё.

Аўтамашыны пакуль што не адчуваюць на паваротках ніякай узрушанасці, а коні калісьці, чуючы дом, таксама як і людзі, хваляваліся.

Гнеды ў старога Качкі быў сляпы, з гасцінца яго трэба было паварочваць ляйчынай. А гаспадар і сам не бачыў на правае. Пра іх з канём гаварылі: «адно на двух». Цяжэй сказаць, як там яны дзялілі сваё хваляванне.

Зрэшты, у тую ноч, калі на свеце гула і падвывала белая завірушная цемра, Захар Іванавіч Качко (так ён любіў называцца) вяртаўся з карчмы пехатою. Доўга ішоў з мястэчка, нялёгка, з блытаннем ног і адпаведным унутраным маналогам. Урэшце сяк-так набрыў на слуп каля пaverоткі і, шчасліва абняўшы яго, прытуліўшыся да сцюдзёнай драўніны аброслай шчакой, ціха, пяшчотна спытаўся:

— Чы тутэй весь Дольнэ Байдуны?

Спытаўся на мове тады афіцыйнай, бо гэта — з краіны майго маленства, з палавіны дваццатых, заходнебеларускіх гадоў.

Колькі часу мінула, а згадваеш тое пытанне амаль кожны раз, калі маўклівы слуп на паваротцы набліжаецца да цябе, калі на яго адзіным, выцягнутым драўляным рукаве зноў праяўляецца надпіс — імя нашай вёскі, ужо даўно па-свойму, як у загалоўку.

Адзін з маіх сяброў, вядомы крытык з братняй рэспублікі, з якім мы сустракаемся даволі рэдка і з прыемнасцю, неяк раіў мне, мякка, але настойліва, напісаць «два-тры апавяданні на гістарычную тэму». Яго аўтарытэтная настойлівасць падказвала падазрэнне, што апавяданні тыя патрэбны не столькі нашай літаратуры, як мне самому, — для разрадкі, ці што, каб трохі адцягнуць мяне ад залішне аголенай лірыкі. Ды я тады толькі смяяўся, не падазраючы, што і такое можа калі-небудзь здарыцца.

«На гістарычную тэму...» Тое, што я хачу цяпер гаварыць,

таксама ўжо гісторыя. Паўстагоддзя ад завірухі ў цёмную ноч, горны хрыбет вайны, які пралёг паміж тым часам і сённяшнім днём, круты пераход ад вузкай цераспалосіцы ў індустрыяльны сацыялізм...

Ды лепш, відаць, проста пачаць, без усякай уступнай тэорыі. З таго, што часта і весела ўспамінаецца, што добра бачыцца — адно здалёк, другое зблізку.

МОЙ ПАДРЫХТОЎЧЫ КЛАС

Жонка, увішная і даволі-такі звяглівая цётка Юста, называла яго па-вясковаму: не Захар, а Захара, нават яшчэ і па-свойму, без «р» — Захава.

Уранні, даўшы Гнедаму, карове з цялухай і авечкам, Качка любіў затрымацца ў гумне. Трасянкі на дзень натрэсці, падмесці ток, патупаць трохі паміж невысокімі тарпамі сена і саломы, раз-пораз бухукаючы неадчэпным кашлем.

Але ж якраз тады, калі чалавеку патрэбна была адзінота і цішыня, баба выбягала на парог і тонам загаду кідала цераз двор:

— Захава, есці!

— Іду! — міралюбна адгукаўся ён. Але адразу не ішоў, яшчэ ўсё патроху бухукаў. Тады яна зноў выбягала з сяней.

— За-ха-ва! Есці ідзі, каб ты наеўся чэмеву, каб ты!

— Ды іду!

Аднак яшчэ ўсё корпаўся.

За трэцім разам Юста аўтаматыла доўгай чаргой:

— Есці ідзі, сказала! Што ты там кешкаешся, каб цябе свінні пад плотам кешкалі, каб цябе! Што ты таўчэшся там, каб ты тоўкся па смеўці казою, каб ты!..

Тады ўжо гаспадар паказваўся ў чорным праёме гуменных дзвярэй.

— Распранаперакувыркутваю!.. Бу-ху, бу-ху!.. Цігра ты ўсурыйская! Я ж сказаў, што іду!..

Юста знікала ў сенцах, а ён памалу зачыняў гумно і, не спяшаючыся, ішоў у хату.

Дыялог патрабуе тлумачэння.

Лаянка цёткі Юсты заключала ў сабе два складаныя вобразы. Кешкаць гаспадара пад плотам свінні маглі не толькі п'янага, — такі ж мог быць і канец чалавеку, у такім жахлівым заняпадзе. Хадзіць па смерці казою — тут ужо быў не толькі намёк на калядную батлейку, а нават нейкі ажно будызм з яго перасяленнем душ.

Аднак не скажаш, што дзядзька Захара прымаў гэтыя праклёны

на ўсю глыбіню. Бабіна лаянка была на гэты раз не вельмі каб і злосная, звычайная.

Седзячы ў нас па-суседску з кудзеляю, цётка Юста магла, напрыклад, расказваць маёй маці так:

— Завэзала пазаўчова дзве гусі і кажу свайму: «Дзявы, Захава, пеўе, каб ты на сцену дзёўсё, каб ты!..»

На сцяну людзі дзерліся з найвялікшай бяды. «Гарбачэ назбіралі грыбоў, наварылі, наеліся, а потым усёю сям'ёю на сцены дзерліся. Не дай божа!..» Такое, казалі, калісьці было.

Ну, а ўяўляць, як гэта дзядзька Захара дзярэцца на сцяну — з адным сваім вокам, з сівым вожыкам і няўрослаю сівай бародкай — гэта было, вядома ж, весела. Мне, падшыванцу.

Злосці ў той лаянцы, паўторым, не было. Была нават паэзія, хай сабе грубая, але ж і хлёсткая. Я ўжо тады, яшчэ не каровін, а толькі свіны пастушок, мог налічыць колькі хочаш гэтых праклёнаў. «Што ты там дзяўбеш, каб табе крумкач вочы выдзеўб!», «Колькі ты сыпаць будзеш, каб табе губы абсыпала!», «Чаго ты сядзіш, каб ты каменем (або крыцаю) сеў!», «Чаму ты не едзеш, каб ты бокам ездзіў!..», «Распеліся тут пад акном, каб вы пелі на хлеб!..» І так — бясконца, а ў цёткі Юсты яшчэ і з паўторам: «Каб ты!..»

Што ж да «ўсурыйскай цігры» і да той шматступеньчатай «перакувыркі», дык тут ужо выступае бываласць і важнасць дзядзькі Захары.

На царскай службе ён быў старшым унцерам нейкага там асобага чыгуначнага батальёна, «стаяў» у нейкім для нас, малых слухачоў, таямнічым Нікольск-Усурыйску, «стаяў» і ў яшчэ больш загадкавым Кітаі, называў кітайскія гарады, сярод якіх найбольш адзін — Танку... Гадоў праз некалькі я выпадкова знайшоў у адной кнізе вытлумачэнне многаму з яго расказаў. Старшы унцер Качко прымаў бязвольны, несвядомы ўдзел у міждзяржаўным удушэнні іхэтуаньскага («баксёрскага») паўстання, і тое яго, п'янае ці толькі цёмнае: «Бярош ходзю за касічку і — нагайкай!» было па сутнасці вельмі нясмешным... Аднак у расказах дзядзькі Захары, ледзь што не казачна аддаленых па месцы і часе дзеяння, слухачы лавілі перш за ўсё смешнае. Тым больш, вядома, дзеці, зусім нявінная прастата.

Я сябраваў тады з Качкавым Валодзем, таксама як і я яшчэ дашкольнікам, і зімовыя расказы ў іхняй хаце мы маглі штовечар, да таго ж яшчэ і з цёплай печы, слухаць — колькі нам хацелася.

Жылі Качкі бедна, сям'я была вялікая, але і дружная, дарма, што я пачаў пра дзядзьку і цётку з іх ранішняй «зарадкі». Дабраліся яны, Захара і Юста, настолькі ўдала, што нават абое не чулі насамі і вельмі

любілі цыбулю. Аднак у іх цесную, кісла-душную хату мужчыны збіраліся кожны асенні ці зімовы вечар, ды ўсё дзядзькі бывалыя, не наслухацца іхніх расказаў.

Амаль заўсёды верхаводзіў гаспадар.

— Дай бог памяць, кажацца, у адна тысяча дзевяцьсотым, у маі або ў юні месяцы было. Стаяў я тады ў Танку (ён казаў не Тангу, як трэба, а Танку), на пагрузцы імушчаства з караблёў у вагоны, а то і абратна. І вот прыходзіць аднажды французскі крэйсер «Парыж». Капітан крэйсера... (заміначка) дай бог памяць, некто мусье Піці. Перакувырку тваю! — ён ні слова па-расейскі, я ні слова па-французскі... Паставіў я водку, Піці паставіў хар-рошы каньяк. Сядзім. Закуска, канечне... (Зноў заміначка.) Мяса соч-на-е, слад-ка-е... Белы хлеб, халадзец, кансервы... Сядзім мы так, бяседуем, і кажа ён: «Захар Іванавіч, дружышча!..»

— Захара, а ты ж казаў, што той Пеця ні слова не ведаў па-нашаму.

Перапыніў гаспадара Ігнат Сякач, па-вясковаму Балалэй.

Да службы ў царскай арміі, куды яго ўзялі ў вайну, Ігнат працаваў грузчыкам у «санкт-пецярбургскай ціпаграфіі Маркуса», якога ўпарта лічыў «самым старшым над усімі бальшавікамі». Ды смешнае, што пра яго, Балалэя, казалі, было не там, а дома, і не так даўно. Паехаў ён у мястэчка па свяшчэнніка, той павінен быў вось-вось вярнуцца аднекуль, і прыйшлося пачакаць. Сядзеў Ігнат у кухні. Ні дзвюх дарослых пападзянак, ні служанкі нешта не было дома. Матушка, проста апранутая жанчына, сама мыла ў пакоі падлогу. Ігнат не ведаў пападдзі, і яму захацелася пагаварыць з гэтай жанчынай, як са сваім чалавекам. Падышоў да дзвярэй, адчыненых у пакой, і пачаў:

— От жа, служаначко, наш поп і абдзірач! Ох, падло, і абдзірач!..

У яго было тры ці чатыры яблыні, белы наліў. І ён іх ноччу пільнаваў, хоць яшчэ надзелень, бо дзецюкі «ўбіваліся». І рэдкасць гэта была — садок, і маладзецтва ўсё-такі, і гаспадар нягегла-смешнаваты. Прыкаціў у садок са свірна «пасу», вялікую бочку на збожжа, палажыў яе, і там, па-дыягенаўску, начаваў. Хлопцы неяк падкраліся, пасу тую рванулі дном угару і, пакуль вартаўнік, ачомаўшыся, глуха выгукваў свой пратэст, адны трымалі бочку, а другія налаташылі яблыкаў і ўсе пабеглі, смеючыся.

Было і іншае, не дамашняе. Пасля грамадзянскай вайны Ігнат вярнуўся ў Ніжнія Байдуны, а тут яго неўзабаве — у польскае войска.

— Паставіў мяне каля помпы, ваду ў карыта пампаваць. Я пампую, а ён стаіць і ўсё «старчы!» ды «старчы!». Я думаў, што ён гэта

хваліць мяне, што я ўжо буду ў іх нейкі старшы, а ён, падло, падскочыў ды па мордзе. Той капраль. А хлопцы потым смяюцца, каторыя нашы, што «старчы!» — гэта па-іхняму «годзе!».

І такое яшчэ, што ён мог бы, каб не любоў да смешнага, і не расказваць пра сябе самога.

— Вочы, кажу, баляць, нічога добра не бачу. Гэта я да доктара да іхняга пайшоў. А ён мне, лекаж той, шклянку касторкі наліў. Рыцына па-іхняму. Усю, падло, выпіць заставіў. Во дзе было пасля!..

Для нас з Валодзькам Сякач быў таксама стары, як і ўсе іншыя мужчыны, а для дзядзькі Захары на цэлы салдацкі век маладзейшы. Хоць Ігнат і казаў яму «ты».

Любіў Сякач падсеч. І «адно вока на двух» — гэта таксама ён прыдумаў. Але цяпер спыніць, збянтэжыць расказчыка было не так проста.

— Балалэй ты! — упёрся той адным вокам у недавярка. — Ва-першых, не Пеця, а Піці, а ва-ўтарых, перакувырку тваю, мы калі выпілі, ён пачаў па-расейскі, я па-французскі... (Замінка даўжэйшая.) Прекрасны быў чалавек, царсцвія нябеснае! Вот я яму і гавару...

У старшага унцера Качко знаёмых у высокім свеце было наогул шмат. І на ваеннай службе, і потым, калі ён, недзе там акалечыўшы вока, працаваў у Адэсе тракцірным палавым.

— Дай бог памяць, кажацца, у адна тысяча дзевяцьсот дзевятым. Праязджаў генерал-губернатар Таўрычаскага края... (замінка) некто Крэставаздзвіжанскі Пётр Філімонавіч. На Дзярыбасаўскай — перакувырку тваю!.. І я стаю на крыльцэ свайго тракціра «Белая акацыя». А ён прыдзяржаў рысакоў ды гукае з талпы народа: «Захар Іванавіч! Качко! Дружышча!..»

— Пазнаў! — захоплена перапыняе хтосьці з мужчын.

— Вот жа, перакувырку тваю! Наш былы генерал. Па Нікольск-Усурыйску. Патом у Танку... (Замінка.) Прекрасны чалавек!..

На гэты раз чамусьці абышлося без «царсцвія нябеснага», нібы знаёмы недзе жыў-здароў.

— Яшчэ адзін Пеця, — трохі цішэй, як звычайна, сказаў-такі, не вытрываў Ігнат.

Але на гэты раз гаспадар, відаць, не пачуў.

Пасля такога, усурыйска-таўрычаскага, знаёмства былі яшчэ і намёкі.

Аднойчы дзядзька Захара вярнуўся з мястэчка пад мухай, але не ноччу, і не зімой, і я тады, прытаіўшыся, бачыў і чуў цераз плот, як ён сустрэўся з Канісам каля будкі. Той быў навязаны, выйшаў насустрач, сеў на хвасце, гледзячы ў твар гаспадару з усёй адданасцю.

— Каніс! Дружышча! Здрастуй, перакувырку тваю! Как гаварыў пакойны Мікалай Аляксандравіч Раманаў-Утарой: «Нічаво не віжу, тока крофь, крофь, крофь, крофь!..»

У такт з гэтым паўторам чалавек пагойдваўся назад-наперад-назад, а сабака, таксама ў такт, мёў, матлашыў па пяску хвастом. Тады чалавек пачынаў спяваць. Сваю любімую, адну на ўсё жыццё:

— І гарыт лучына, із-да-ва-я тр-рэск, і вакруг тры-вож-ны!..

Далей, да «разлівання блеску», не ішло. Зноў паўтаралася трагічнае «крофь, крофь» пакойнага Раманава-Утарога. Як пра якога-небудзь яфрэйтара або унцера з Танку, што «Іваноў-утарой», ці радавога — «Сідараў-трэці»...

Часамі, разварушаны экзотыкай маладых успамінаў, не звяртаючы ўвагі на нас, малых, што слухалі з найбольшай пільнасцю, ён летуценна расказваў пра маньчжурскія «увеселительные» дамы. «Кітаяначку, перакувырку тваю, вазьмёш, і на той цыноўцы з кута ў куток заедзеш!..» Пра развітанне жонкі Раманава-Утарога з Распуціным, які ляжаў у труне, расказвалася яшчэ больш адкрыта. Як яна, тая Аліса, «выняла ў яго, пацалавала і гаварыт: «Спасіба, Грыша!..»

Была і палітыка. У той глухі вясковы час, без газет, без радыё, ён, вярнуўшыся з мястэчка або з лесу, зайшоўшы да нас па-суседску, мог з неабвержнай значнасцю пачаць:

— Ну, нешта ўсё-такі будзе. Варушылаў даў Будзёніну па мордзе!

Улетку сорак другога года я начаваў у садзе пад яблыняй. І прачнуўся ад гаманы на Качкавым двары. Ішла прыцішаная валтузня каля свіронка, — адзін нехта штосьці браў, а другі не даваў. І сосну я ўцяміў, што гэта дзядзька Захара і партызаны, тады яшчэ вельмі рэдкія.

— Старик, да пойми же ты, — культурна гаварыў хтосьці з акружэнцаў, — пойми, что нам надо. Мы ведь воюем!..

— Перакувырку вашу — ва-ю-ем! Які Сталін маршал, такія вы ваякі!

— Молчи, старик! Такими словами...

Ды ён яшчэ ўсё неспалохана бурчэў.

Вернемся, аднак, у пачатак дваццатых.

Калі ў расказах, кажучы мякка, перабольшваў хто-небудзь іншы, дзядзьку Захару гэта не падабалася. Нават і другу свайму, Івану Бохану-Калошы, па мянушцы «Лётчык», ён не даваў уздымацца залішне высока.

Бохан-Калоша служыў калісьці ў «пецяргофскай воздухапла-

вацельнай роце». Падагрэты расказамі Качкі, і ён пачынаў сваім мяккім, таксама «гарадскім», культурным голасам што-небудзь, напрыклад, такое (бяру не з пачатку):

— І так, значыцца, паднімаю ўзвод па трывоге, а сам саджусь на дзерыжабль. Даю каманду...

— Яфрэйтарышка, перакувырку тваю! Які ўзвод? Якую каманду? Хто т-та-бе дасць дзя-ры-жабль?!

Паветраплавацель не меў той непахіснасці, што чыгуначны старшы унцер, і ён абараняўся мякка:

— Ты жа ведзь там са мною не быў. Што ты арош на міня? Удзівіцельны чалавек!..

ЧАМУ Ж ЁН НЕ СОКАЛ?..

«Авёс сей у гразь...» А бульбу садзяць, калі ўжо зусім цёпла, калі цвітуць сады, шчабечуць ластаўкі.

Усе тым часам падхадзіліся, а дзядзька Бохан-Калоша сама што пачынае.

У яго худой, віхлястай кабылкі таксама была мянушка, трохі задоўгая: «Не на таво наскачыла». Так на яе гаварылі на пашы, у табуне, на вуліцы, калі коні вярталіся ўвечары з выгану і калі яна была ў возе — абы не чуў гаспадар. Бо, на добры лад, мянушка гэтая належала не ёй, а самому Лётчыку, яшчэ адна. Гэта яна, буланка, аднойчы падгрузіла яго пад сябе, загізаваўшы ў аглоблях, калі парваліся спачатку супоня, а потым і хамуціна. Навокал рогат, бо тое здарылася на вуліцы, а Лётчык выбраўся з-пад буланкі і пераможна закрычаў:

— А, сцерва, не на таво наскачыла!..

Сёння супоня і хамуціна трымаюцца, воз таксама ліпіць, на возе — гной, а побач з возам ідзе сваёй лёгкай, яшчэ ўсё ваяцкай хадою былы паветраплавацель.

Насустрач едзе Алісей Цівунчык, з дзіўнай і дагэтуль не зразумелай мне бабскай мянушкай Рыўка. Гэты дзядзька, маладзейшы за Лётчыка, таксама заслугоўвае асобнай гаворкі, але гэта — пасля. А тут ён пакуль што і слова не скажа. Цівунчык ужо тым часам поўнасцю падхадзіўся з веснавою работай, едзе аднекуль улегцы, і, знакам вясёлай пагарды да гультая, ён уздымае, седзячы на возе, правую руку над галавой, круціць настаўленым у неба паказальным пальцам і важна, засяроджана гудзе:

— Гу-у-у!..

Лётчык ведае гэты жэст, бачыць яго ў Цівунчыка не ўпершыню,

але па далікатнасці свае натуры не можа стрываць, злуецца:

— Рыўка ты! Больша я цібе нічаво!..

Так і размінаюцца.

Не гаспадар быў дзядзька Бохан-Калоша. Не туды ў яго цяга была. Дарма, што прозвішча, як у шляхціца, дубальтовае, — двор іхні быў невялікі, з хаты ў гуменца крокаў менш за паўсотню, а ён, казалі, прыйшоўшы калісьці салдатам у водпуск, выходзіў з бацькам раненька малаціць і падпяразваў у хаце шаблю. У гумне распяразваў яе, ставіў у кут, а тады ўжо за цэп. Снедаць ішлі — зноў падпяразваўся. Дзе там шабля, а дзе «дзярыжабля» былі ў яго ў тых салдатах, не вельмі хто ў вёсцы разбіраўся. Хапала таго, што гэта было пацешна. Пасля вайсковай службы Іван Сцяпанавіч жыў да рэвалюцыі ў губернскім Менску, а што ён там, бравы яфрэйтар без шаблі, рабіў — пра гэта не вельмі любіў расказваць, увесь свой жыццёвы росквіт звязваючы толькі з Пецяргофам.

Перш чым забегчы ў расказе пра дзядзьку Івана далёка наперад, я павінен з канца дваццатых гадоў вярнуцца назад, у самы пачатак стагоддзя.

Мая старэйшая сястра Ўльяна, цяпер ужо зусім бабуля, была тады дзяўчуком, а там, дзе ў нашым агародзе, у кутку ад вуліцы расце вялікі май (так у нас называюцца клёны), тады стаяла курная хатка. У хатцы жыў дзед Карашок, якога так празвалі за прыгаворку «ідры твае карашкі». Казачны «маскаль», мікалаеўскі салдат, які, зусім магчыма, быў не толькі на Шыпцы, але і ў Севастопалі ці нават «скараў» перад гэтым Каўказ. Бо паміраў ён, сястра мне расказвала, у дзевяцьсот сёмым годзе, маючы «без году дзевяноста». У дзеда былі «тры медале і нейкі белы шлык на галаве, а на нагах калюгі, выступкі з вострымі наскамі». І ён прасіў так яго пахаваць: у каўпаку, у калюгах і «медале» начапіўшы. Сястру маю, сваю любіміцу, папрасіў дапільнаваць, каб усё, «ідры яго карашкі, было па поўнай форме». На Ўльяне тады, як гаварыў мне хросны, «вада не трымалася», няўрымста была і рагатуха. «Ты ж, дзеду, — сказала яна, — усіх на тым свеце перапалохаеш. Гэтым сваім шлыком ды калюгамі». Але зрабілі ўсё, як ён прасіў. Медалі так і пайшлі з Карашком у зямлю. Можа, калі і выплывуць наверх, як той дукат з часоў караля Зыгмунта-Аўгуста, які наш бацька выараў каля самае вёскі — праз чатыры стагоддзі. Цяпер зірнём і наперад.

Дзядзька Бохан-Калоша не толькі пераўжыў свайго друга Захара Качку, але яшчэ і ў партызанах пабыў. За сынам Венем пайшоў, калі ўжо не мог ухавацца ад паліцаяў. Век быў у яго тым часам не той, каб хадзіць на аперацыі, і дзядзька даглядаў пры штабе коней. Раз толькі

і выбраўся ў раён, пазычыўшы нагана. Ішоў па прыпушчанскіх вёсках і ў хатах, куды заходзіў перакусіць да знаёмых, пытаўся: «Як тут мая разведка?» Бо жыў ён з разведчыкамі ў адной зямлянцы. «Калі што плоха — не пакрывайце, кажыце. Ой, дам, ой, правучу!..» І собіла ж старому ледзь не ў лоб напароцца прыцемкам на засаду. Уцёк ад яе такім асцярожным кругам, што ў лес, дахаты, вярнуўся са свайго паходу толькі на пяты дзень. Хлопцы смяяліся, і сын яго, талковы і вясёлы Веня-мінёр, таксама смяяўся. А сам стары пазлаваў, папырхаў, але ваяцкага гонару і пасля гэтага не страціў. Калі перапісвалі неяк брыгаду і пісар спытаўся ў «дзеда» пра званне ў першую сусветную вайну, Іван Сцяпанавіч сціпла, з поўнай перакананасцю сказаў: «Што жа, пішы лейценант».

І пра лятанне сваё, зусім ужо міфічна састарэлае, не забываўся. Сам я аднойчы чуў, як ён расказваў пра гэта новаму чалавеку. З суседняй брыгады прыйшоў да нашага камісара ад'ютантам бойкі варшаўскі жыд Крамарчык, і «дзед» пачаў яго, нешта на трэці дзень, заварожваць сваім мінулым. Я якраз начаваў у лагеры, прыехаў з раёна з данясеннем, лёг раней, адзін у зямлянцы, і праз прачыненыя дзверы то чуў, то не чуў з двара, пра што там наш сівенькі буркуе. Потым яны ўвайшлі ўдвух у зямлянку, стары для пэўнасці спытаўся, ці я сплю, я стаіўся, і ён гаварыў далей:

— І так, значыцца, кагда я камандаваў вaздухаплавацельнай ротай...

Ад гэтага павышэння па службе я не вытрымаў, гыкнуў. А ён:

— А, сцярвец, ты не спіш!..

Пасля вызвалення, улетку і ўвосені сорак чацвёртага, ён працаваў участковым фінагентам, хадзіў з афіцэрскай сумкай, у якой былі паперы, хімічны аловак, кавалак хлеба і сабраныя грошы, ніколі не разлучаўся з нядаўна набытай вінтоўкай, а на куртцы яго красаваўся медаль партызана Вялікай Айчыннай вайны.

У тую зіму дзядзька Іван і памёр. Старая Алена, цётка вельмі павольная, сонна сказала, што, можа, яго не толькі з медалём, але і з вінтоўкай трэба пахаваць: «Бо вельмі ж ён яе любіў». Веня быў на фронце, але і дочкі разабраліся, што з вінтоўкай не трэба. А ўжо медаль пайшоў туды, дзе даўно ляжаць Карашковы — можа, з Шыпкі, а можа, з Севастопаля ці за Каўказ...

Калі вярнуцца зноў у час майго малалецтва, дык пра дзядзьку Івана трэба сказаць, перш за ўсё, што жыў ён вельмі бедна. Усе дзеці служылі, хто ў панскім двары, хто ў рабіна, хто ў кулака, і Веня, і дзяўчаты — з самага малку. А бацька з буланкай сяк-так качаў свой загончык з боку на бок, што бедны чалавек, а што яшчэ і гультай,

змоладу пакалечаны лягчэйшым хлебам.

Мой хросны, кравец Рафалак, чалавек душэўны і трохі бывалы, растлумачыў мне гэта так:

— Ваня Бохан-Калоша, каб жыў у горадзе, дык, можа, і жыў бы як-небудзь па-людску. А тут — ні вала яго, ні асла яго...

Такое прыстасаванне да беднасці, такое прачытанне дзесятай Майсеевай запаведзі пра грэх зайздрасці: «Не пожелай дома ближнего твоего... ни жены ближнего твоего, ни вола его, ни осла его...» і гэтак далей.

— Папо, вы мне купілі чаравічкі?

Нясмелае дзіцячае пытанне, ад якога ў іншага бацькі душа перавернецца. А ён, Іван Сцяпанавіч, прыехаў з кірмашу падвыпіўшы.

— Цібе — чаравічкі?абараняецца ён.Цібе — сукеначку?Тое дзяўчаткам, а гэта — сыну, хлапчуку: — А цібе, можа, гальштук ілі шляпуканацье? А ці спрасілі вы, сцервяцы: а здароў лі ты, папенька? А?

Дзеці былі маўклівыя, пакорныя, як быццам усе трое, і дзяўчаты, і Веня — толькі па маме. На такім пытанні, пра чаравічкі ці пра што-небудзь іншае, прэтэнзіі іхнія і канчаліся. Дый бывала такое толькі тады, калі яны былі малыя. Падраслі, разышліся па службах і самі ўжо стараліся, не толькі сабе, але і ў хату.

А папенька доўга быў маладым. Калі ў іхняй хаце вечарынка, дык ён яшчэ і павучыць моладзь танцаваць гарадскую ойру. (Яшчэ адна яго, таксама доўгая, мянушка: «Ой, цыдрыца, ойра, ойра!») Хлопцам-пажарнікам, калі яны часамі наладжвалі святам свае занияткі, Лётчык паказваў, што такое сапраўдная гімнастыка, нават на прыблізным турніку. А найдаўжэй дык ён спяваў. І ў партызанах, бывала, вечарам, у аціхлай зямлянцы. Ужо стары, нямоглы, але яшчэ ўсё молада моцным, хоць і ніколі не гучным, грудным, прыемным голасам.

...Толькі гэтым і падобны на бацьку Веня Бохан-Калоша, мой ціхі сябар з маленства. Працуе ён у Горадне, слесарам на заводзе, бачымся мы часамі ўлетку, у Ніжніх Байдунах. Аднойчы, спяваючы за сталом, дайшлі і да такой: «Звенит звонок насчет поверки» — пра Ланцова, што ўмеў уцякаць з-за кратаў.

— Мой Лётчык вельмі любіў гэтую песню, — сказаў тады Веня, дабрадушна, спагадліва, як пра кагосьці малодшага. І, памаўчаўшы трохі, засмяяўся: — Помніш, як яны ваявалі калісьці з Захарай, Тангу і Пецяргоф?..

Гэты разумны, добры смех і мне дазволіў апісаць яго бацьку — не для здзеку, а толькі з усмешкай.

НА САЛАМЯНАЙ ЭСТРАДЗЕ

Перакрываюць хату.

Салома шчацініцца сонечным золатам яшчэ не вельмі высока; крыльцы (у нас казалі і стрыхарэ) дайшлі да палавіны страхі. Аднак і там яны — вышэй над усёю сваёй будзённасцю, у прыўзнятым настроі.

Мне так здаецца. Я падаю ім знізу то цяжкія, тугія кулі саломы, то доўгія, гнуткія повязкі, то кручаную лазу. І слухаю іх філасофскі дыспут. Гутарка ў большасці сваёй, як гаворыцца, не да друку.

Мне пятнаццаць гадоў. Я сам не вельмі лаюся, нават воддаль ад дому, у мужчынскай кампаніі, але да вясковай «скаромнасці» і я прызвычаены змалку.

З горада мы вярнуліся пазней за ўсіх іншых, хто быў у бежанцах. Мне пайшоў тады пяты год, і новыя сябрукі вельмі смяяліся з мяне, калі я кідаўся абараняць курыцу ад пеўня. Свіныя пастушкі, яны, па загаду бацькоў, самі ганялі свіней да кныроў. Ганяў потым і я. Ну, а калі ўжо да Туркавага жарабца, страшэннага, залівіста-іржыстага красуна, прыводзілі кабылу — ад нас, і большых, і меншых, не засланіцца было ні платамі, ні варотамі.

Малых нас, хлопчыкаў, у лазню бралі мамы, а то і старэйшыя сёстры. Цяпер, бываючы ў роднай вёсцы не вельмі часта, моладзь я пазнаю па бацьках. Вунь у Алесі якая красуня вырасла, яе апошняя, — уся як маці калісьці была. Маці тая сёння ўжо проста бабуля, а я ўспамінаю з хвалюючым сумком, як прыглядаўся да яе, сам яшчэ зусім смаркач, а яна ўжо дзеўка. У лазні, калі Алеся ўваходзіла ў парнасць з халодных сенцаў, там распрануўшыся і так блізка цяпер адкрыўшы ўсе свае таямніцы. Яшчэ і ўсміхаецца або і злуе, ці што: «Ну, уталопіўся! Цікуеш...»

Мамы, купаючы нас, смяяліся: «Во, закрываецца, бачыш! Што ты хаваеш, што там у цябе хаваць? Раней я ў цябе гэта бачыла, чым ты сам». І тады, і потым, калі я ўжо быў падлеткам, бабы-скудзельніцы, сабраўшыся ў нашай хаце, гаварылі пра ўсе свае беды і радасці адкрыта, толькі зрэдку пераходзячы на шэпт, які таксама збольшага быў зразумелы.

Ну, а мужчыны — тыя з самага нашага малку адукоўвалі нас, сваю змену, з поўнай свабодай слова.

Як жа мне тут цяпер перадаць яе, тую свабоду, хоць на якую-небудзь яе палавіну?..

Крыльцоў (ці стрыхароў) на хаце чатырох. Злева, ад вуліцы,

Яўхім Заяц. Дзядзька салідны, маўклівы, вядомы на ўсю акаліцу цесля. Ён — хросны нашага Андрэя, майго, на пяць гадоў старэйшага, брата. Андрэй ад хроснага авалодаў няпростым майстэрствам стрыхарства. Крайні справа, ад гумна, сектант-пяцідзесятнік Брат Арсеній. А паміж ім і Андрэем — рагатун Косця Бяляк, па мянушцы Асечка або «Дай я гахну».

Недзе там дзецюкі калісьці хацелі камусьці «гахнуць» з высокай прызбы ў нізкае акенца, і кампанейскі Косця папрасіўся зрабіць гэта першы, спаслаўшыся на гарох з панцаком. Але не гахнуў і, як нядаўні салдат, яшчэ і сказаў: «Эх, асечка!» — набыўшы такім чынам дзве мянушкі за адзін раз.

Было гэта даўно, цяпер ужо Косцю за сорак, а ён яшчэ ўсё кавалер, яшчэ ўсё кажа: «Паспеем! Нажывёмсё!» Чалавек ён вясёлы і добры, у бядзе якой ці ў патрэбе паможа першы.

Брат Арсеній, інакш дзядзька Арсень Паходня, у секту, што завялася ў суседняй вёсцы Плёхава, пайшоў следам за сваёю Параскай, плёхаўскай бабай, драпежнай да ўсяго. Яна і дзяцей нараджала яму поўную хату, адных дзяўчатак. Раней ён мог і выпіць, і пабуяніць, а цяпер і сам прыціх, і іншым прапаведуе, як і дзе толькі можна. І тут, на хаце, таксама.

— У свяшчэнным пісанні сказана ясна: Бог есць любоў, — цягне ён сваю думку. — І імеюшчы вушы, штоб слышаць — да слышыць.

Асечка рагоча. Нібы не вельмі натуральна для яго, нібы знарок так звонка.

— Якая тут, хлопец, любоў на страсе? — крычыць ён тонкім голасам. — Любоў у нас вечарком!

Нават у ладкі пляснуў, раней чым яшчэ раз зарагатаць.

І ладкі гэтыя рассмяшылі Цімоха Ярмоліча, які толькі што падышоў і спыніўся каля мяне. Абагнаўшы картоплю, Цімох завёў на пашу каня, а самому дахаты не вельмі рупіць. Хоць невялікая, ды ўсё ж кампанія.

— Любоўнік! — смяецца ён. — Вечарком... Табе каторая каб нават смехам дакляравала, хоць у Хлюпічах, дык подбегам папёр бы, рук з кішэняў не вымаючы.

Хлюпічы ад нас далёка, каля самай пушчы, у якую нашы зімою ездзяць па дровы.

Косця і тут смяецца. У Цімоха мянушкі чамусьці няма, Асечку застаецца толькі яго прозвішча:

— Эх ты, Ярмоліч, Ярмоліч!..

Брат Арсеній (а гэта ўжо даўно стала мянушкай) абурана плюнуў, але сказаў зноў жа цытатай:

— Мерзасць запусценія, рачэнная прарокам Даніілам.

Цімохава жонка, Волечка, таксама блытаецца з пяцідзесятнікамі, якіх у нас называюць бапцістамі, — таму Цімох і злосны на «святых», і з цытатамі трохі знаёмы.

— Не тое, — кажа ён, — браце мой, асквярняе, што ідзе ў чалавека, а тое, што з чалавека вылазіць.

Цытата — перакручана і не зусім да месца. «Не то, что входит в уста, оскверняет, но то, что выходит из уст», — гэтыя словы пра пост ці не пост чуў ён, Цімох, ад свае хатняе прапаведніцы, але хто яго ўсё запомніць.

— Хоць бы ўжо слова божага не разурашчаў, — зноў абураецца Брат Арсеній.

— Прарокі! — звонка рагоча Асечка. — Усе прарокі разляцеліся, як сарокі!

Таксама не зусім дарэчы гэта, але складна, весела.

— Святы ўжо, браце мой, праведнік, — усміхаецца Цімох. — Чаму ж тады ў цябе калені спераду? Як у Котавай Акуліны. Ці ты ўжо, можа, зусім забыўсё?..

Пра калені — прымаўка, а з Акулінай — намёк на тое, што Цімох з Арсенем ведаюць, відаць, толькі ўдвух. І таму Брат Арсеній не папрарочы, а па-мужчынску доўга маўчыць.

Асечка маўчаць не можа. Тэму ён абнаўляе так, нібы пасля паўзы вядзе яе далей зусім лагічна.

— І праўда, — пытаеца ён, — чаму гэта ў цябе, Арсень, адны дзяўчаты? Пяць дачок — пяць разоў гарэць будзеш. А сам хоць з торбай потым ідзі.

Брат Арсеній яшчэ ўсё ў «мирском», збянтэжаным настроі, але адказвае ён, па прывычцы, як яму і належыцца:

— Без волі Госпада і волас з мае галавы не спадзе.

— Пры чым тут волас? — смяецца Асечка. — Ты што, без Госпада ўжо і сына не змайструеш? Вунь паглядзі ў Рафалка — ажно тры сыны. Спытаўся б ты ў яго.

Тут зноў уступае Цімох. З прапановаю Брату Арсенію:

— Калі хочаш, дык і я цябе навучу?

Той маўчыць, і дарадчык гаворыць далей:

— Гэта, браце мой, трэба падперазаўшыся, і з сякерай за поясам. Памагае.

Брат Арсеній плюе і моўчкі круціць галавой. Ды тут ужо рагоча не толькі Асечка, які пляснуў у ладкі і проста заліўся, не толькі сам Цімох, Андрэй і я, але і маўклівы, салідны дзядзька Яўхім.

— З табою, Ярмоліч, не заморышся, — кажа ён, пасмяяўшыся.

— Ішоў бы ты ўжо дадому, ці што...

Цімох ніколі не спяшаецца. Конік у яго малы, сівенькі, быстры. Трапечацца, тупае ў плузе ці ў возе, а потым занаровіцца і стане. Гані не гані — не скранецца. Тады гаспадар памалу злезе з воза або падыдзе ад плуга, папросіць у Сівага ножку, пярэднюю левую, пастукае знізу па капыце тоўстым канцом пугаўя і — гатова.

— Ну, падкаваў. Паехалі, дрыстун.

І жывуць сабе далей, конь час ад часу наровячыся, а гаспадар, куды часцей, ілгучы.

Калі Качка ці Лётчык ілгалі з пэўнай накіраванасцю — «вось які я, глядзіце, быў і наогул што я такое», — дык ён, Цімох Ярмоліч, маніў бескарысліва і часамі да поўнага самазабыцця.

Гэта я памятаю яшчэ з маленства, калі Цімох расказваў нашаму бацьку, як у ваенным шпіталі ён, у пяту паранены кавалерыст, «пяць разоў паміраў ад аперацыі і пяць разоў уваскрасаў з таго свету». Расказваў пры жанчынах і дзецях, без скараміны, і таму, відаць, сумна, бо бацька, і сам бывалец і добры байдун, сказаў пасля, калі залішне позні госць пайшоў: «Ну ж і вярзе, так, здаецца, і даў бы па карку».

Ва ўсіх Цімохавых расказах для слухачоў галоўным быў ён сам: уся яго, як гаварылі, выхілка — міміка, жэст, інтанацыя. Пра тую самую аперацыю, якую я ведаў у менш цікавым варыянце, ён аднойчы расказваў на вуліцы, мужчынам, а нас, хлапчукоў, мужчыны не адганялі. Цяпер ужо санітары трымалі параненага Цімоха не ўчатырох, а ўшасцёх, і хірургам быў не мужчына, а «нейкая барынька».

— Халацік беленькі, а сама, браце мой, ідзе — яечка з галавы не скоціцца. І ўсё пры ёй як мае быць, і з тых самых, відаць, што толькі пераступі цераз яе — ужо і тоўстая. Што ж, і я не з трухлявай алешыны, з дуба. Прымергаваўсё я трохі, прыціх, і толькі ўжо, браце мой, яна намерылася нагу маю разануць — калі хаплю яе за падчарэўе!.. Гвалт, піск, і санітары тыя, і яна: «Фуліган!..» Разбегліся, а потым ужо васьмёх прыйшлі, такія во — кожны за трох дурных можа з'есці і выпіць. Аблажылі мяне, далі на сон, ледзь не затхнуўся, і ўжо не тая барынька, а зноў мужчына прыйшоў. Таксама добры дурыла. Рэзаў, браце мой, колькі яму хацеласё!..

Ад далейшага Цімоха выручае Васіль Кураўка:

— Нагу адрэзаў, — дадае ён зусім сур'ёзна, у тон расказчыку.

Выбухае рогат.

Па простай логіцы і трэба было б адрэзаць: да таго ўсё ішло, аднак перад усімі тут, на роднай ніжнебайдунскай зямлі, стаяць

абедзве нагі ў здаравенных ялавых ботах. Далей ужо напрасткі не папрэш, трэба як-небудзь убок, але Цімох не бянтэжыцца, нават як быццам рад і ўдзячны за дапамогу.

— Нагу адрэзаў, — кажа ён не сваім, а Кураўкавым голасам, і рогат зноў выбухае. — Сам, браце мой, бачыш, што не адна, а дзве клыпы мае стаяць. Разумны доктар трапіўсё. Яшчэ і накрычаў на тую, што рэзаць хацела. Асколкі павыкалупваў з пяты, ваты туды напхаў...

Кураўка зноў падказвае:

— Кожную раніцу, браце мой, выцягаю патрохі...

Усе рагочуць. Цімох таксама смяецца.

— Прыйдзі, пазычу, — кажа ён. — Заткнеш сабе, каб лішне не курэла.

ЦІ БЫЎ, ЦІ БАЧЫЎ...

З вайны, улетку сорак пятага, Цімох вярнуўся смешна.

Кожнага мог ён падкалоць, нават і Ёсіпа, меншага брата, не шкадаваў. Той неяк прывёз зімою з лесу дзве тоўстыя крывуліны, скінуў на вуліцы перад хатай, і ляжалі яны ўлетку неакораныя, без кладуноў. «З аднаго палена будзе малатарня, а з другога арха», — гаварыў Цімох, намякаючы на тое, што Ёсіп быў «ні за кол, ні за цям», толькі што працавіты, як вол, і без толку гарачы.

З Германіі Цімох прынёс трафейнае... кавадла. Праўда, маленькае. І малаточак да яго, і клешчыкі. Але ж — кавадла!.. Відаць, што пацешна малое — таму і спадабалася, і валок, блізкі свет, хоць майстар быў ён не лепшы за Ёсіпа.

Як толькі я, трохі пазней, наведаўся з Менска дахаты і пачаў цікавіцца, хто, што і як, пра Цімоха з гэтым кавадлам мне расказалі адразу.

— Ну, як ты там? Як ваявалася? Як куецца? — спытаўся я, калі мы сустрэліся.

Маё апавяданне, у якім гаварылася і пра Цімохавы байкі, было ўжо напісана, але яшчэ не надрукавана. Зрэшты, тады мне неяк і не думалася, што ў Ніжнія Байдуны яно як-небудзь можа дайсці. Дый апісаў я Цімоха, вядома ж, пад іншым імем. І таму адчуваў сябе перад ім чыстым, смелым, не тое што трохі пазней...

— Спачатку быў у пяхоце, — сказаў Цімох з нейкай крыўдай у голасе. — А потым, браце мой, здалёк убачыў, што карова праглынула цвік, дык узялі мяне да коней.

— У кавалерыю?

— Ага, у тую, што ў хамуце.

Мы з ім былі на «ты», аднак ён быў на дваццаць з гакам старэйшы. Ужо, здавалася б, не крыўдна чалавеку і ў абоз.

Наступным разам мы сустрэліся з ім на нейтральнай тэрыторыі, больш чым праз год і зусім нечакана — на кірмашы ў райцэнтры.

Я ўжо ведаў, што Цімоху прачыталі маё апавяданне і ён як быццам сказаў: «От зараза!..» Як хочаш разумей: злуе чалавек, не злуе? Калі ён гукнуў мяне з гушчы кірмашных вазоў і коней, я ішоў да яго не вельмі каб спакойна...

Цімох сядзеў на возе адзін, нібы кагосьці чакаючы. Павіталіся. Тады ён, як і заўсёды, не спяшаючыся, дастаў з-пад сена торбу, з торбы хлеб і сала, накроіў аднаго, нарэзаў другога, зноў пасадзіў руку ў сена і дастаў бутэльку.

«Спачатку чарку дасць», — падумаў я асуджана.

А ён сказаў:

— З горла ды ў горла. Будзь здароў!

Пацягнуў добра сам і перадаў бутэльку мне. Самагонка, вядома. І добрая. Была сякая-такая прывычка, — я пацягнуў, нібы з адчаю перад цяжкай гутаркай, і мы пакуль што пачалі закусваць.

— Збіраешся, можа, зноў неўзабаве быць?

Я не збіраўся.

— А што?

— Прывёз бы, можа, пораху трохі? Бяздымнага.

Ну, калі толькі гэта, калі ягонае «от зараза!» — не злосць была, а пахвала байдуна байдуну, дык я табе магу і дымнага і бяздымнага!.. Аднак я сказаў пакуль што стрымана:

— Чаму ж. Пагляджу.

Падбадзёраны гэтым, Цімох пайшоў далей:

— І патронаў. Шаснаццатага. І шроту, калі ўжо так.

Пра апавяданне маё — ані слова. Мала таго — яшчэ і сам пачаставаў мяне вясёлымі навінамі.

Перш за ўсё — пра Асечку.

— І яшчэ, браце мой, не ажаніўсё. — Тут Цімох, пераймаючы Косцю, пляснуў у ладкі, звонка зарагатаў і тонкім голасам ускрыкнуў: — «Паспеем! Нажывёмсё!» А самому ўжо... Ну але, ён за мяне на год старэйшы, пяцьдзесят тры. І на вайну пасля партызан не ўзялі, як таго Лётчыка. Кавалер! Я яму ўдоўку нядаўна нагледзеў, у Хлюпічах. Грышку Лазовіча забілі, баба засталася. Пад сорак будзе. Гладкая, браце мой, адных цыцак колькі! І шые яшчэ на машыне. Праўда, дзяцей няма, але няўжо ж табе конча ўжо на гатовае? «Пайшоў бы ты, — кажу яму, — хоць голку ёй зацягнуў. Яшчэ ж у вушка, можа, пападзеш? Там жа, можа, не протар». — Цімох яшчэ раз перакрывіў

Асечку: — «Паспеем! Нажывёмсё!» Збіраўсё ён нібыта, але ж і яна чакаць не будзе. Навалач нейкую знайшла, прымака. Нейкі Швілі ці Швіляў. Худзізна — скура ўжо не на рэбрах, а пад рэбрамі. Чорны, як Каін, і дзве левыя нагі. Тры дні, тры ночы, браце мой, з хаты не выходзілі! А потым выйшаў ён... Я якраз міма праходзіў, бачу: пааўзе і, як п'яны, хістаецца. «Ты што, — пытаюсё, — толькі што з шахты вылез?»

Літаратура! Дзе тыя ў чорта Хлюпічы — ці быў, ці бачыў, ці гаварыў што сам — не важна...

Пра самога сябе Цімох, памятаю, казаў: «Які я там бабнік — проста адзін баюсё спаць». Як там бывала раней — у вёсцы гаворана і гаворыцца розна, а ўжо ў пасляваенныя гады яму памалу рабілася не да гэтага. А пагаварыць, пацмакаць ласы ён быў і ў старасці.

Другая страсць, паляванне, таксама спакваля міналася.

У калгасе ён быў спачатку леснікам і заадно вартаваў зарэчныя лугі. Скардзіўся мне аднойчы, што вельмі ж нялёгкая гэта работа — сена ў копах пільнаваць, бо лясныя хутаранцы, шляхцюкі, «зладзеі спрадвеку», вельмі ж на копы тыя насядалі, цэлымі чародамі.

— Адзіналічнікі, браце мой, дый злосныя яшчэ, як тыя мухі ў спасаўку. Махалам не адмахаешся! Страляў я раз, страляў, а потым давай тою двухстволкай попускам — па нагах!

— Па іх страляў?

— Ды не. Солі якраз не было...

Потым яго шляхцюкі паўступалі нарэшце ў суседні, плёхавіцкі, калгас, і аднойчы Цімох, вяртаючыся з лесу, сабраў каля нашай хаты чараду мужчын — паказваў, як тыя хутаранцы выйшлі на сваю першую калектыўную сяўбу.

Мужчыны нашы днямі ўжо бачылі гэты спектакль, цяпер Цімох частаваў ім мяне, аднак рагаталі ўсе. Расказчык адзін за некалькіх сейбітаў п'яна крычаў на ўсялякія галасы, з розным ды розным тварам і жэстамі, уяўна набіраў насенне ва ўяўны фартух, за аднаго шляхцюка ішоў, хістаючыся, за другога паказваў першаму, як кіравацца на яго сігнальны свіст і ўзнятую руку, за трэцяга — толькі стаяў і тупа, дзіка глядзеў кудысьці... А потым сейбіты, зноў жа ў асобе аднаго Цімоха, ішлі да ўяўнага воза з мяхамі, дзе ў іх была пачатая ці поўная, і, як гаворыць адзін мой знаёмы паэт, папраўлялі там галаву.

— Толькі і ведаюць, што самагонку добрую гнаць, — спакайней канчае Цімох, сядаючы на лаўцы. — І не зловяць ніводнага, як пад зямлёю ўсё роўна гоняць. А бабы і дзеўкі старыя курыць з дасады пачалі. Культура! Нацягнуцца, браце мой, адна з другою — толькі

вочы, як белыя гузікі або як у рыбы ў юшцы. Памочнікі прыйшліся плёхаўцам, работнічкі, трасца іх матары!..

Цімох і сам, як вядома было і раней, таксама не надта перадаваў. Што лянота, любоў да прыволля, а што ўжо і старасць. Яшчэ гадоў праз некалькі яго вызвалілі ад вартавання лесу і лугоў, і стаў ён хатнім, тым больш што сын і дачка, ужо гарадскія, з вясны падкідалі ім з Волечкай унукаў, і дзеду было каго вартаваць.

Усё жывое ён любіў, можна сказаць, згадаўшы Лермантава, «странною любовью». У хаце ў яго адзін час вісела клетка... з трыма пацукамі. Толькі хвасты звісалі паміж пруцікаў. «Чырыкаюць сабе», — казаў Цімох, ледзь не захоплена. А мог і пазабаўляцца, госця пазабаўляць. Здыме клетку з крука, раскруціць вяровачку ў далонях, а тады смяецца, бо яны, тыя чырыкалы, па меры таго як клетка аціхае круціцца, п'яна хістаюцца па ёй.

Аднак пра стрэльбу ён зусім не забываўся. Ваўкоў было ўжо куды менш, чым адразу пасля вайны, але страляць іх трэба было ўсё роўна.

Ад вёскі нашай да лесу найдалей адсунуўся, яшчэ здавён, хутарок Бурака, які таксама ледзь што не спаў з тою вудай ды стрэльбай.

— Прывезлі нам туды, браце мой, здохлага каня, — адзін такі вясёлы быў, зайшоўсё з рогату. Скінулі воддаль за хлявом, ад лесу. Сядзелі мы з тым Бурачком, сядзелі ноч, і другую, і трэцюю — не ідуць, чуюць нас калядныя салаўі. Толькі здалёк заспявае каторы...

— А з якім Бурачком — з Аркадзем?

— Які табе, браце мой, Аркадзь! З бацькам, з Кандратам.

Аркадзя, маладога Бурака, Цімох недалюбліваў. Можа, таму, што той стаў пасля яго леснікам і паплаўнічым, а то, глядзі, і за тое, што з вайны, з Германіі, Аркадзь прынёс не кавадла, а паляўнічую стрэльбу.

— Гэта дык стрэльба, браце мой! — хваліў мне яе аднойчы Цімох. — Завар — чатыры кальцы!

Чацвёртае кальцо да «Заўэра» дадалося тут ад зайздроснага захаплення.

Гады праз тры мы зноў успомнілі пра Бурачкоў трафей. Цімох толькі рукой махнуў.

— Не ў тыя рукі трапіць, дык у глум і пойдзе.

— Як гэта?

— Ды так. Гусі, браце мой, напрадвесні селі на лузе. Дзікія. Эх, зарадзіў Аркадзік завар і папоўз. Думае...

Цімох скрывіўся і ўголас паказаў, што тады моўчкі ды сам-

насам думаў Бурачок: «Чым большы дам, птамаць, зарад, тым далей той шрот панясе, лепей, птамаць, дастане...» Добра, дурыла, даў таго пораху, дый бяздымнага яшчэ. Поўз, поўз, заскерыўсё (Цімох паказвае), прыцэліўсё і — цяў!.. Усяго таго, браце мой, завара к чорту парвала, і зубы яму апошнія ўшчэнт пакрышыла. Стралок! Крыстына Роўбіха потым пыталася (зноў адпаведны, тут танклявы, голас): «Што ты там, Цімафей, такое здзелаў? Гэта, кажаш, не ты, а Бурак? Свісцела, свісцела, а потым равела, равела!..»

Гэта ляцела, значыцца, левая руля Аркадзевай стрэльбы, якую «парвала наўздоўж». Аж на суседні хутар, добры кіламетр.

Ці праўда тут, ці трохі нейкай праўды, ці толькі зайздрасць, што ўжо не сам ты малады ляснік, што не ў цябе такі «завар», — праверыць мне не ўдалося. Дый не вельмі карцела. Тым больш што Аркадзя я потым неяк сустрэў у Менску, можна сказаць, зусім на хаду: ён спяшаўся на свой аўтобус, быў, вядома, без стрэльбы, і я толькі па ўсмешцы яго паспеў заўважыць, што зубы ў чалавека хораша ды бела адраслі. Тыя «апошнія, пакрышаныя ўшчэнт». Што ж, можа, і стрэльбу Бурачок таксама сабраў ды склеіў...

Згасаў Цімох памалу і доўга, ужо не ў лесе, не ў лузе, а ў хаце і каля хаты. Сівы і цяжка ссутулены, хоць і вясёлы. І лёг ён апошні раз таксама па-свойму, арыгінальна — на былым панскім полі, толькі што шчодра прырэзаным да нашых вельмі ж перанаселеных могілкаў на схіле крутога зялёнага ўзгорка. У вялікім квадраце роўнай жытняй пожні, у далейшым кутку — адна, бо першая, Цімохава, магіла.

«Якога ліха, браце мой, тоўпіцца там, дзе ўжо і ўздоўж, і ўпоперак, і наўскасяк», — падумалася мне ягоным словам, можа, нават з ягонай усмешкай, хоць і быў я там у той дзень у зусім невясёлым настроі...

«Я ГАЛОДЗЕН!»

Лгаць не ўмелі і лгуноў не любілі браты Цівунчыкі. Хоць абодва таксама людзі бывалыя.

Жылі яны па-суседску, асобнымі гаспадаркамі.

Сцяпан, старэйшы, ваяваў у пачатку стагоддзя з японцамі, у Маньчжурыі, і жонку сваю называў па-кітайску — «фіма». Маладзейшы, Алісей, быў на першай сусветнай у Румыніі, і баба яго стала ад гэтага «фумеяй».

Дзядзька Сцяпан быў не толькі старэйшы, але і бывалейшы. Нават скончыў гарадское вучылішча, на той час — вельмі рэдкая для вёскі вышыня. Нядаўна адзін з маіх добрых знаёмых, вясковы

настаўнік-пенсіянер, расчулена ўспамінаючы сваю далёкую маладосць, сказаў ажно так, што «гарадское — ого-го! — гэта больш, як цяпер аспірант». А мне пры гэтым успомнілася, як я рабіў калісьці ўрокі, а дзядзька Сцяпан, які сядзеў у нас, доўга глядзеў на мяне спадылба, а потым буркнуў — спытаўся, зусім нечакана:

— Сямю дзевяць?

Я быў у чацвёртым класе польскай сямігодкі, лічыўся нават выдатнікам, але так разгубіўся ад гэтага раптоўнага пытання, што ляпнуў штосьці не так.

— Д-да, вучоба! — сказаў дзядзька Сцяпан з прыціскам, якім і перакрэсліваў усё, што не па Малініну з Бурэніным.

Гадоў праз трыццаць пасля гэтага, калі ўжо ў мяне было больш за дзесяць кніжак на трох мовах, стары аднойчы пацікавіўся, на лавачцы перад хатай, што ж я ў тым горадзе раблю. Мы былі толькі ўдвух, аднак ён спытаўся зусім па-змоўніцку, ледзь не шэптам:

— Што, Антонавіч, па-відзімаму шчатаводам, д-да? Рублёў пяцьсот акалпачваеш?

Гэта яшчэ дарэформенных, на сённяшнія — пяцьдзесят.

Што ж, «несть пророка» і ў Ніжніх Байдунах... І ў Байдунах, і па суседству. Неяк улетку, калі ўжо тых кніжак было з пятнаццаць, ды на мовах чатырох, ішоў я да цёткі ў Плёхава. А насустрач, стоячы на пустых вазах, весела ехалі два плёхаўскія падшыванцы. Звычайна ў нашым баку школьнікі вітаюцца са старэйшымі, нават і незнаёмымі, але цяпер яны, два гэтыя хлопцы, былі на канікулах, памагалі вазіць снапы. Моўчкі мінулі мяне, а потым першы звонка, радасна крыкнуў другому:

— Валерка, бачыў? Во дзе рыла наеў!

Я засмяяўся, але ж, прызнаўшыся, трохі і прыкра было.

Там — малыя. А з дзядзькам Сцяпанам — другое. З гарадскім вучылішчам, з такою бываласцю, ён не чытаў ніколі ні кніг, ні газет. Не верыцца нават, што сам калі-небудзь і радыё мог уключыць. Гэта — пасля вайны ўжо, калі ён, нарэшце, развітаўся з беднасцю, калі аджыла яго вечная скарга «я галодзен», што была заадно і мянушкай.

З японскай вайны ён вярнуўся фельдфебелем з двума «Георгіямі» і цяжкім раненнем. Не хапае адной рабрыны, трасуцца сінія, набрынялыя рукі. Зрэшты, яны трэсліся ўжо і тады, калі я ўведаў яго, калі з дзіцячым захапленнем і жахам слухаў яго расказы пра штыкавыя баі. Пасля Маньчжурыі была Адэса-мама, то ўзлёт да пісара, то падзенне да біндзюжніка. Жаніцца прыехаў у родную вёску (ці не прыехаў, казалі, па шпалах прыджгаў), тады ўжо ўдваіх падаліся ў Піцер. Быў там шчаслівы перыяд у іхнім жыцці, калі ён

спачатку служыў тэатральным пажарнікам, а пасля паштальёнам. А потым — зноў Ніжнія Байдуны, ды ўжо шасцёра дзяцей і поўная ў дзядзькі Сцяпана няздатнасць да гаспадаркі. З братам у іх надзелы былі роўныя, але старэйшы, які так доўга «не сядзеў на бацькаўшчыне», жыў намнога бядней, як ні трапяталася яго «Сама», жанчына ўладная і працавітая.

Ён не любіў ні Качкі з яго кітайскім Танку, ні Лётчыка з яго Пецяргофам, ні Цімоха з яго мясцовай маною. У жыцці дзядзькі Сцяпана было залішне сапраўднай бывальшчыны, аднак і ў смяшнейшых расказах яна была ў яго чамусьці прасякнута то горкім скепсісам, то апатыяй і цынізмам. Расказваючы, ён не шкадаваў і самога сябе:

— Д-да, біндзюжнікі... Наша прапіўшаяся брацыя... Адзін прарэзаў у мяху дзіркі: для рук і галавы. А ўтары — зусім голы. «Мар-роз — тока звёзды мярцают!..» Гэта — адзін. А той, што ў мяшку: «Д-да, б-брат, сачуўствую, і сам у прошлым гаду без адзёжы страдаў». З такою публікай жывал Сцяпан Міхайлавіч. На самым дне Максіма Горкага. Патом — праверка. Гоняць нас, галубчыкаў, ад самага сіняга мора ды ў паліцэйскі ўчастак. «Па аднаму! Па аднаму!» Уваходзіш — адзін вярзіла стаіць, кулакі па пуду. Ка-ак смажат па рожы — ляціш да дзвярэй! А там утары вярзіла. Ка-ак саданёт па шэі — дзвер башкой адкрываеш. І ўсё, ты ўжэ на вуліцы і нікакіх фармальнасцей, апяць ты ў самага сіняга мора.

Пра «фіму» сваю і наогул пра ўсіх жонак:

— Д-да... Толькі ажэнішся — так і пайшло! Рот разявіць:

«А-а-а!..» Ты туда лапці, бацінкі, анучы, чулкі! Ты туда кофты, спадніцы, шляпкі, зонцікі, платкі! Мала, мала і мала! У Піцеры фіма мая і да святога прападобнага Іаана Кранштадскага мяне таскала. Ка гробу яго чудатворнаму, за благадзенствіе памаліцца. Д-да... Палажу сваю трудавую лепту да яшчо і лбом сваім собсцвенным стучу, як баран, у той халодны каменны пол. Сама, усё яна сама...

Аднойчы Сама адна паехала на кірмаш, купіла парку парасят, а яны аказаліся няежныя. Дацягнулі сяк-так да наступнага кірмашу, і прадаць парасят Сама паслала свайго Сцяпана. Яшчэ і непагадзь была, як на тое. Дзядзька стаяў, згорбіўшыся, каля воза, дарма стараўся сагрэць у рукавах мокрага, палапленага кажушка набрынялыя сінія рукі. Худая кабыла грэлася рэшткамі мокрага сена, а на ручцы воза вісеў завязкамі доўгі, мокры мех, у якім, ужо на зямлі, варушыліся ды кавэнчылі ацэплыя «пацучкі».

— Парасяты? — спытаецца, праходзячы, магчымы пакупец.

— Д-да, б-брат. Б-бяры, хоць рукі мне апрастай. Ніч-чаво не

ядзят.

Цярплівасць яго вельмі рэдка, аднак жа ўзрывалася дзікасцю страшнага гневу. Тады хапала і Самой, і дзецям. А потым ён зноў уваходзіў у сваю апатыю і скепсіс, спускаўся да панылага, бясконцага: «Я галодзен. Мне б уцілізіраваць свіных плячэй...»

— Д-да... У свабоду было, — успамінаў ён петраградскую вясну семнаццатага года. — Талпа збярэцца — мітынг. Адзін узлезе на бочку: «А-ла-ла-ла!..» Той не кончыў — сцягнулі з бочкі, а то і па шэі далі — зляцеў. Потым другі, потым трэці, чацвёрты... А я стаю — у адным кармане булка, у другім кармане каўбаса. І я на бочку — гоп! Маложа быў, лягчэйшы. Тока хацеў «а-ла-ла!» — а тут мяне за штаны ды па шэе. І ўжэ не пяты, а шастой на бочке. Д-да... У адным кармане булка, у другім — каўбаса... І чаго я хацеў?

Горкі і беспрасветны смех. Кароткімі, сутаргавымі рыўкамі.

Японцы ў яго, ідучы на штыкі, крычалі не «банзай!», а як туркі — «ала!». І сцвярджалася гэта з матэматычнай катэгарычнасцю. Як і тое, што сам ён, «лічна», будучы паштальёнам, «насіў пошту пісацелю Гогалю. У дзевяцьсот дванаццатым і позжа». Яшчэ і малюнак даваўся, як той Гогаль, ці нават Гогалеў (куды важней), хадзіў «задумчыва па сваім велікалепным кабінеце», а потым «харашо даваў на чай».

Быў у дзядзькі Сцяпана і трохі святлейшы смех, — зрэдку, нямнога, але быў. Пасе ён, скажам, карову — прыпасвае на повадзе на сценцы, палявой дарозе, або на поплаве сярод збажыны. І суседскія дзеці таксама прыпасваюць. Пагаварыць малым ахвота не толькі паміж сабою, але і са старым. І шукаюць пра што. За раскошнай улетку хлебнай далінай, воддаль — на ўзгорку, над хатамі і дрэвамі мястэчка светла ўзвышаецца царква, белая, з салатавымі купаламі.

— Дзядзько, а цэркаў перад Сёмухай пабялілі, — пачынае бліжэйшая ад старога дзяўчынка.

— Д-да, пабялілі, — згаджаецца ён.

— Дзядзько, — не сунімаецца гаваркая суседачка, — а як гэта яе пабялілі? Так жа высока! Як?

— Очань дажа, уважаемая, проста: павалілі, пабялілі і апяць паставілі.

Сваіх дзяцей ён, вядома ж, таксама любіў. Але іх было многа на такую бядоту, а да таго ж яшчэ абодва хлопцы не вельмі ўдаліся. Старэйшы, якога клікалі па мянушцы — Жмака, сам пакінуў вучыцца, па два гады пахадзіўшы ў першы і ў другі класы, а меншага, Мішу, выгналі з трэцяга за безнадзейныя двойкі і злоснае хуліганства.

— Д-да, — гаварыў пра гэта дзядзька Сцяпан, — оба выбылі па сакрашчэнію штата.

Словы такія дзядзька любіў. Да нас, вечарамі, заходзіў ён часта, сядзеў і расказваў доўга. І амаль заўсёды, адыходзячы, маме нашай, што нястомна сядзела на прасніцы, гаварыў з аперэты, якую калісьці слухаў з-за сцэны, быўшы пажарнікам, — стары старой гаварыў:

— Д-да... Да свіданія, Джульетка, паслязаўтра я прыйду.

Але прыходзіў і назаўтра.

І ЁН, І ЯГО

Куды весялейшы быў другі Цівунчык, дзядзька Алісей, той самы, якога богведама чаму празывалі Рыўкай.

Яго ўжо даўно тым часам няма, больш за дзесяць гадоў, а я нядаўна, у сонечны дзень і ў светлым настроі, адзін ідучы па варшаўскай адноўленай вуліцы Кракаўскае прадмесце, успомніў дзядзькаву прыгаворку. На польскай мове на ніжнебайдунскі лад:

«Ішла пані Ядкова па Кракоўскім пшадмесці і згубіла седэмнасце злотых. Кеды цывільны зналяз — проша оддаць, а кеды жолнеж — згінэнло на векі векуў. Аман».

Калі разліць на стале трохі вады і, побач, трохі малака, каб гэтыя лужынкі сышліся, мяжу паміж вадой і малаком не правядзеш. Гэта я недзе прачытаў, у нечым разважанні пра этнаграфічныя межы.

У нас, беларусаў, яны размываюцца з пяці бакоў, на стыках з Польшчай, Летувой, Латвіяй, Расеяй і Ўкраінай. А ўсярэдзіне? У нашым заходнім кутку?

Мая бабуля па маме з пятнаццаці год служыла ў маёнтку пакаёўкай і потым, усё жыццё, будучы праваслаўнай, малілася па каталіцкай кантычцы. Прывучыла да польскіх малітваў і дзеда. Тым больш што дзеда, яшчэ маладога, паўстанцы восемсот шэсцьдзесят трэцяга года бралі ў абоз і потым ён «адбываў пакаянне пры нясвіжскім кляштары», можа, таму, што Ніжнія Байдуны ў паншчыну належалі Радзівілам. За праваслаўныя грахі дзед калоў каталіцкія дровы, насіў ваду, цэлымі днямі касіў мятлою. Наша Ўляна, ад якое я ўсё гэта чуў, сама памятала яшчэ, як дзед, ужо стары, даўно пасля таго пакаяння, маліўся «па-панску». Дзеда па маме звалі Іван, а дзеда па бацьку Даніла. Некага там хаўтурылі з нашых сваякоў, і дзед Іван, пакуль прывезлі папа, чытаў над нябожчыкам па кантычцы. Дайшоў у той літаніі да слоў «свенты Данелю, мудль се за намі», зірнуў на свата Данілу і, грэшны беларус, засмяяўся. На адпяванні!.. Дзед Даніла таксама быў панскім парабкам, толькі ў іншым маёнтку, таксама

трохі набыльваў па-польску, відаць, яго там Данелем і клікалі.

Бацька наш з самага моладу, ад пугі дваровага пастуха, падаўся ў горад, на чыгунку, многа ездзіў па Эўрапейскай Расеі, Украіне, Малдавіі, Закаўказзі, сяк-так далучыўся да расейскай культуры, любоў да яе прышчапіўшы і нам, сёстрам Улляне і Надзі, брату Паўлу, які застаўся ў Савецкім Саюзе, Андрэю і мне. Але ў яго, у бацькавых, расказах мы чулі многа і ўкраінскага: і анекдоты, і песні, і так паасобныя словы.

Ну, а калі ўжо гаварыць пра нас, тое пакаленне «заходнікаў», чыё маленства і маладосць прыйшліся на міжваеннае дваццацігоддзе пад буржуазнай Польшчай, дык нас тады «размывала» знутры і школа, і служба ў войску, і турма, і падаткава-шарварковыя сутыкненні з нялепшымі сынамі братняга народа...

Дзядзька Алісей бываў таксама далёка. Салдатам служыў у Чыце, ваяваў у Румыніі і ў Галіцыі, а ў маладосці, да салдатчыны, працаваў у маёнтку пані Ядковай сыраварам. Праўда, сыры аднойчы былі не ўдаліся, і, каб зацерці сляды, рагатун Рыўка з яшчэ адным такім майстрам, не з нашай вёскі, уз'ехалі з цяжкім возам на стары склеп, і ён праваліўся.

І прыгаворка пра «седэмнасце злотых» — адтуль.

Школьнікам я ахвотна маляваў. Найахвотней «партрэты». То алоўкам, то акварэльнымі фарбамі. Не з натуры, а больш па памяці або «зрысоўваў» з кніг, з паштовак. Аднойчы, дома, гэта быў Хрыстос у цярновым вянку. Над гэтай копіяй і застаў мяне дзядзька Алісей, мой самы часты назіральнік і дарадчык. Малы, як маці казала, «маляр» падпёр шчаку языком і робіць выгляд, што яму абыякава, хто там стаіць за спіной, а сівы аптыміст прыглядаўся спачатку моўчкі, а потым не стрываў:

— Во-во! Давай!.. Пане божа, ты мяне ствожыл, а я цябе намалёвал, спшэдал і пянёндзы пшэпіл!..

Таксама, відаць, успомнілася ці не з маёнтка, з парабкоўскага фальклору.

Наша маці, калі ўжо і старая была, магла часамі заспяваць, прадучы ці шыючы, не толькі роднае «Учора не быў, сягоння не быў», не толькі расейскае «Все люди живут, как цветы цветут», але і такое вось «польскае»:

Сядзем, паедзем, каханне маё,
ніц не паможа плаканнё тваё,
ніц плаканнё не паможа -
стоён коні, стоён уроны -
юж залажоны...

Дзядзька Алісей заходзіў у нашу хату адзін раз, напрыклад, з такою прыгаворкай:

Прыйшоў, прыдыбаў казёл пад акенцо:
«Ці прадуць, ці вядуць дзеўкі верацёнцо?..»

Гэта — тады, калі ў хаце былі скудзельніцы, хоць і даўно ўжо не дзеўкі, пра якіх далей гаварылася так:

І прадуць, і вядуць, верацёнца шумяць.
А як прасці не хоча — за казла яе аддаць.

Іншым разам былі прыгаворкі яшчэ больш недарэчы — абы вясёлыя. Скажам, такая, пра пераборлівую паненку:

«Святая пакрова, пшыедзь хоць на пары коней — дальбуг жа, не пуйда!» А потым, дзеўкай насядзеўшыся: «Свенты Дамініку, пшыедзь хоць на едным коніку — дальбог жа, пуйда!»

Таксама сумесь беларускага з польскім, нават і са святамі: праваслаўнымі Пакровамі і каталіцкім Дамінікам.

Было і румынскае: «Нушты русешты, нумот румэнэшты» — «Не разумею па-расейску, толькі па-румынску». Была і тая «фумея» — на цётку Зосю, яго гаспадыню.

Былі ў дзядзькі і словы свае: «гамталязікі» — пра аладачкі або піражкі, «ахламенька» — пра сала ці каўбасу, «камінарнік» — пра франтаватага кавалера або пра мужа наогул...

Лаяўся ён з натуральнай і шчодрай свабодай. Любімая прымаўка, і да мужчын, і да жанчын аднолькава: «Будзь дуг, на...ы ў шапку!» Гутарачы з нашай маці на зусім сур'ёзныя, жыццёва важныя тэмы, ён гаварыў:

— Дзеўкі мае, Катрыно, зрабілі ў хаце цэлую краму: паліца вобуву — чаравікі, туфлі, снягоўцы. Што ні заробяць — тарпу ў князя капаючы, на жніве, на бульбе — усё на с..., усё на сябе! Шура адны боты зрабіў — і ўсё. А гэта? Зіна сабе, Ліда сабе. Ды ўжо і Жэнька, глядзі ты, ладнае курвяня.

— Каб табе, Алісейка, язык нечага аблез! Ну як жа можна так — на сваё, на такое харошае?

Маці нават пляvalася, без усякай, вядома, надзеі, што праз два-тры словы такога ці горшага не пачуе.

Тут, з жанчынай, у яго было яшчэ нейкае далікацтва, а поўная свабода — у мужчынскай кампаніі.

У Цімоха Ярмоліча, я гаварыў ужо, быў меншы брат, Ёсіп. Калі яны з Цімохам падзяліліся, Ёсіпу прыйшлася бацькава хата. Яна стаяла глухой сцяной да вуліцы, а ён захацеў павярнуць яе фронтам дый адарваць такім чынам ад сяней, каморкі і хлява, якія ўзяў з падзелу Цімох. Сабраў Ёсіп усю вёску мужчын, узялі мы той апусцелы

ды раскрыты зруб на добрыя друкі і, пад каманду Асечкі, заўсёды найбольш ахвочага да талакі, толькі хацелі напяцца рвануць угару і панесці — пачуўся натужны голас дзядзькі Алісея:

— Перанясенне машчэй з бардака ў паліцыю!

Большасць чула такое ўпершыню, сказана яно было пад руку, настрой гурту і так прыўзняты, узбуджаны, — што ж, грымнуў рогат, і хата зноў асела на стары падмурак. Шчасце яшчэ, што не зусім набок.

У блазнаванні сваім ён быў заўсёды лёгкі, рухавы. Што мне цяпер успомнілася, дык гэта наша «вострая брама». Андрэю было тады семнаццаць. Гаспадар. А мне дванаццаць. Памагаты. Змайстравалі мы браму ад вуліцы, з новых штыкетаў. Хацелі, вядома ж, каб здорава, на дзве форткі, уверсе з бакоў абрэзаныя ўвагнутыя паўкругам, а пасярэдзіне — востра. Начапілі форткі на крукі — атрымалася крыва, не зачыняецца... Я рагачу, Андрэй — у злосць. Ён на мяне сказаў Гезыль, а пасля і зусім Касавокі, а я на яго то Цененькі, за пісклявы голас, то Вярблюд, хоць ён гарбатым або слінявым ніколі не быў. Сядзім на лаўцы злосныя, маўчым. Добра, што хоць нікога няма. І маці з Надзяй у полі, на поліве. А тут — на табе! — едзе аднекуль дзядзька Алісей. Спыніў перад намі кабылу, скокнуў з воза. А нас нібыта зусім і не бачыць. Падышоў да брамы, укленчыў, зняў шапку, перахрысціўся і рукі злажыў:

— Святая, вострая, негабляваная! Амін, амін!..

Гора ў жыцці яго было многа. Два разы гарэў. Другі раз так, што «і попел развеяўся, і каменне патрэсканае». Без пары памерла «фумея», дабрадушная цётка Зося, а потым Зіна, старэйшая замужняя дачка. У акупацыю другую дачку, Ліду, разам з яе Сяргеем, малымі дзецьмі і Жэнькай, наймешнай і найспраўнейшай дзядзькавай дачкой, якая гасціла тады ў Ліды на хутары, карнікі арыштавалі ў блакаду і вывезлі ў Германію. Там яны ўсе і пагінулі з дзецьмі, — ніхто не скажа дзе — у лагеры якім ці ад саюзніцкіх бомбаў. А тады яшчэ, і зусім дабіваючы старога бацьку, з фронту прыйшло, што загінуў і Шура, адзіны сын.

Зусім аглухлы, дзядзька Алісей апошні свой час хадзіў палявым вартаўніком. Закурваючы з ім, вясёлы брыгадзір Васіль Кураўка крычаў старому ў самы твар:

— Ты ўжо толькі дарогаю, дзядзька Алісей, хадзі!.. Дарогаю, кажу, хадзі!! А то павалішся дзе-небудзь, і не знойдзем!..

Уцяміўшы, што да чаго, стары спачатку смяяўся, а потым махаў рукою: «Ат, адзін чорт!» Але і то, здаецца, весела. І тупаў полем ці дарогаю далей. Пакуль зусім не натупаўся.

У адрозненне ад старэйшага брата, Сцяпана, з яго гарадскім

вучылішчам, дзядзька Алісей, што закончыў толькі царкоўнапрыходскую, ахвотна і многа чытаў. Пры Польшчы з кнігамі ў вёсцы было вельмі туга, у акупацыю тым больш, а потым ужо ён, як сам гаварыў, прысмактаўся да нашага клуба, дзе памалу расла сабе ладная бібліятэка.

І яшчэ адно — самае сімпатычнае ў ім — дзядзька любіў дзяцей. За што, вядома, і яны яго любілі. Не толькі сваіх і не толькі свае.

ПРАЛЛЯ І ВАРТАЎНІК

Баба прадзе, мама прадзе, і маленькай унучцы зрабілі нарэшце маленькую прасніцу. Тыдзень таму назад, і Анечка ўжо добра смыкае. Слініць тую кудзелю, нібы клюючы яе губкамі, і нітку цягне, вядзе. Нават сказала, задаволеная ўдачай:

— Во, як я ві-ва-ла-а!

Прыйшоў дзед Алісей. Стаіць у парозе, прыпёршыся плячом да вушака. Спачатку штосьці гаварыў, а цяпер вось глядзіць на маленькую праллю, сам сабе ўсміхаецца, а потым ціха кажа бабулі:

— Катрыно! Га?

І паказвае ёй кіўком галавы на ўнучку.

А тая Анечка нібы і не чуе, не бачыць нічога — вядзе сабе, смыкае з усёй пацешнай сур'ёзнасцю чатырохгадовай памочніцы.

Стары памалу, нібы непрыкметна ды так сабе, здымае сваю ягнячую шапку-каўпак, прыплюшчвае вока, прыцэльваецца і спрытна кідае на праллю. Папаў! — нітка перарываецца паміж кудзеляй і ручкай. Гэта ўжо не ўпершыню, і ўчора так было, і Анечка злуецца, смешна, «па-даросламу»:

— Алісей ты! Ты мне ніколі прасці не даеш!

— А я цябе, Ганухя, не баюся! — нараспеў пацвельваецца дзед.

Тады яна ўстае са свае прасніцы, ставіць яе каля ножкі стала і не на жарты прыступае да свайго перашкаджальніка. Неўзабаве дзед ужо ляжыць, «паваленьі» на падлогу. Анечка то ляпае яго далонькай па пухкім кажусе, то верхам сядзіць на яго жываце і пераможна смяецца. Потым яна ўстае, поўнасцю здаволеная і стомленая, а ён садзіцца на падлозе і пачынае пакрыўджана «плакаць». Як малы, выціраючы кулакамі вочы.

— Набіла, шапку за печ закінула, ы-ы-ы!..

Спачатку Анечка прымае гэта як працяг гульні, а потым у яе маленькім сэрцы абуджаецца далёка-далёкае, будучае матчына шкадаванне.

— Устань! — спачатку крычыць яна на старога. — Сказала табе,

устань! — І нават мякка тупае валёначкам.

Гэта яшчэ ўсё толькі гульня.

Дзед плача — зусім як плача. І Анечка пачынае яго шкадаваць:

— Алісеечка мой, сыночак маленькі! Я больш не буду. Я табе малачка.

Гэта — таксама яшчэ ўсё з іхняга рэпертуару.

— І шапку тваю знайду, вушкі твае не памерзнуць.

Дзед плача горка і няўцешна. І тут ужо Анечка бянтэжыцца: а можа, ён і папраўдзе?.. Яна глядзіць на яго, і вочы яе пачынаюць большаць і вільгатнець. Стары яшчэ ўсё хныкае, закрыўшыся рукой, аднак і глядзіць праз карэлыя пальцы і, адчуўшы, убачыўшы, што ўжо тым часам годзе, што і малая можа заплакаць, аднімае ад твару далонь і смяецца:

— Што, Гануся, спалохалася?

І малая таксама смяецца.

— От вы, дзядзько, які! — гаворыць праллїна мама, а ў голасе яе і маладая весялосць, і сталая матчына ўдзячнасць.

Бабуля перастала прасці і ціха смяецца, нічога не кажучы. Да «вычварання» гэткага і іншага яна па-суседску прывыкла даўно.

Задоўга да таго, як на свеце з'явілася Анечка, здарылася аднойчы такое.

У канцы лета, пад вечар, у вёску ўтупацеў, убразгацеўся потны, запылены эскадрон уланаў. Не так, як некалькі гадоў перад гэтым, калі і салдаты разам з паліцыяй шукалі па нашых прыпушчанскіх вёсках чырвоных паўстанцаў, і не так, як гэта пазней рабілася ў Заходняй Украіне ці на Берасцейшчыне, дзе войска ставілі ў сёлах на карны пастой, — цяпер былі проста манеўры. Па двух, па трох, па чатырох, спешыўшыся на вуліцы, уланы з коньмі разышліся па дварах і — усякая праца ў Ніжніх Бандунах спынілася.

Здымаліся сёдлы з танканогіх узмакрэлых коней. Коні, усе аднамасныя, задаволена пырхалі. Бразгацелі, звінелі страмёны, цуглі, шпоры. Былі сапраўдныя шаблі, пікі, карабіны, якія можна было нават пачапаць. Чулася польская гамана — то каманда якая, то проста гутарка, жарты, нязлосная лаянка, смех. Рассядланыя, расцугляныя «ганчакі» зусім па-конску хрупалі сена і, як свае, глядзелі добрымі, глыбокімі вачыма. Перад Качкамі, дзе шырэйшая вуліца, спачатку толькі дыміла, а потым і незвычайна духмяніла кавай палявая кухня. Кіславата пахла хлебам, пабразгвалі кацялкі. Уланы, вызваліўшыся ад усіх сваіх патранташоў ды рамянёў, сталі з ваякаў звычайнымі хлопцамі з розных далёкіх вёсак і гарадоў, асабліва свойскімі тады, калі захацелі «купіць» малака, а «наша мама» (бо так

было ледзь не на кожным двары) вынесла ім цэлы збан і грошай, вядома ж, не ўзяла.

У дваццаць чацвёртым — дваццаць пятым гадах, ганяючыся за «бальшавіцкімі бандытамі», ніякае войска ў Ніжнія Байдуны не заходзіла, крыўды ад яго ніхто не памятаў. І раней, у польска-савецкую вайну, нашу вёску абмінулі і бітвы, і ваенны пажар. А цяпер, ужо даўно не на першым годзе пасля крывавага ліхалецця, многа і нашых хлопцаў служыла ў польскім войску, і ў кавалерыі, і ў пяхоце, — служылі і раней, і ў тое лета, далёка ад роднага дому...

Таму яны, матчыны сэрцы, і раскрываліся.

Цётка Катрына не была яшчэ тады бабуляй Анечкі. Будучы бацька малое праллі ў салдаты пойдзе яшчэ не хутка. Ды матчын клопат, яе трывога, насцярожанасць даходзяць у прадбачанні вельмі далёка. І цётка, вядома ж, таксама вынесла гэтым уланам непачаты збан малака і паўбохана хлеба — проста як нечым сынам.

А ўсё ж, калі пачало сутуняцца, яна, руплівая ўдава, паклікала меншага сына-падлетка і ў сенцах, каб ніхто не чуў, сказала:

— Пойдзеш спаць у аўсяныя мэндалі за Алісеева гумно. Чорт ім верыў, яшчэ снапы пакрадуць сваім коням.

Хлопец, як яму ні хацелася застацца дома, на вуліцы, зблізку пачуць, як трубач зайграе «цапштык» — адбой, паслухмяна пранікся матчынай асцярожнасцю. Ніхто не чуў, няхай жа ніхто і не бачыць. Загарнуўшы кажушок у посцілку, нібы так сабе клунак нейкі нясе, ён перайшоў цераз вуліцу, цераз Цівунчыкаў двор, міма аціхлых там людзей і коней, заўважыў, што ні самога дзядзькі Алісея, ні цёткі Зосі, ні Шуры іхняга, ні дзевак там няма, перайшоў цераз загуменную дарогу і ціха пашамацеў мяккім аўсяным іржышчам да першых мэндлікаў. Паслаўся паміж імі на цёплых яшчэ снапах, лёг і накрыўся посцілкай і кажушком.

Хлопец успомніў, як ён нядаўна, гэтай вясною, вяртаючыся позні́м вечарам з Плёхава, ад цёткі, свіснуў на скрыжаванні за сваёю вёскай. Кажуць, што, калі там свіснуць апоўначы, — з'явіцца чорт. Хлопец свіснуў, а чорт не з'явіўся. Можа, таму, што яшчэ не поўнач была? Яму, аднак, стала страшна, ён спачатку пайшоў памалу, а потым не вытрымаў — азірнуўся, пайшоў хутчэй і, нарэшце, пабег. І толькі ўжо на вуліцы, а яшчэ больш на сваім двары падумаў, што вось і не вельмі спалохаўся.

Успомніў хлопец таксама і тое, як летась у жніво была вялікая навальніца, а пад вечар, калі яна сціхла, маці паслала яго на далёкае поле, паправіць паваленыя ветрам і ліўнем жытнія мэндлі. Уранні таго дня, яшчэ задоўга да навальніцы, у Ніжніх Байдунах было накідана

«афішак» (так у нас называлі лістоўкі), у якіх не па-польску, але па-нашаму было надрукавана, каб не плаціць панам-пілсудчыкам падаткаў, дамагацца школы на роднай мове, свабоды зняволеным палітвязням, дамагацца, каб і тут, як у Савецкім Саюзе, была ўлада рабочых і сялян. Хлопец ціха ішоў па мокрым бадылістым жытнім іржышчы, набліжаўся да мэндляў, адны з якіх былі абернуты, а з іншых толькі пазбівала шапкі, ішоў і думаў, што тыя смелыя і таямнічыя, хто раскідаў «афішкі», цяпер — сядзяць у мэндлях... Яму было сцішнавата, і ён пачаў ціха напяваць. З дзвюх песняў, якія ўжо трохі ведаў — «Ад веку мы спалі» і «Вставай, проклятьем заклейменный». Спяваў не так для смеласці, як дзеля таго, каб пачулі тыя, што недзе тут сядзяць у мэндлях, а ноччу зноў пойдуць па вёсках, спяваў, каб пачулі і зразумелі, што ён ім — свой...

А што ж ён будзе рабіць цяпер, калі прыйдуць уланы — па іхні авёс? Няўжо толькі крычаць? Няўжо яны тады адразу вернуцца, уцякуць?..

Навокал сакаталі конікі, у небе паміргвалі, таксама незлічоныя, зоркі, у вёсцы амаль зусім аціхла гамана, вось-вось павінен быў пачуцца горн адбою... Лета гарачае канчалася, але дні былі яшчэ ўсё па-летняму доўгія. Хлопец, пастух, устаў вельмі рана, за дзень набегаўся, а потым, пад вечар, і нагледзеўся. На цёплым аўсе, пад дзяругай і кажушком, нядаўна павячэраўшы, было так цёпла, што песню горна хлопец пачуў ужо як праз сон. А потым — каб і стралялі яны, з усіх сваіх карабінаў — і таго не пачуў бы...

Уранні ён прахапіўся раней, чым у вёсцы пачуўся сігнал вайсковай пабудкі. Мэндляў абапал яго — не было!.. Нейкі момант ён, яшчэ седзячы, лыпаў вачыма, тужыўся разгадаць, што ж гэта адбылося, а потым, устаўшы, убачыў свой авёс. Крокаў за трыццаць далей, трохі за ўзгорачкам, відаць толькі крайнія шапкі. Падбег туды, палічыў. Усе пятнаццаць, без таго, шаснаццатага, на якім спаў. І пастаўлены хораша, нібы тут яны і стаялі.

Спачатку хлопец занёс туды і паставіў шаснаццаты, потым ішоў дахаты і на Цівунчыкавым двары, дзе спалі і ўланы і коні, сустрэў дзядзьку Аліся.

— Здароў, Іванко, — адказаў той на прывітанне, нібы нічога ніякага, як і заўсёды. Але па ўсмешцы дзядзькавай малому стала ўсё ясна, хоць і смяяўся Рыўка «навыварат», гаворачы за ўланаў «па-польску»:

— Як богем кохем, ніц не вем!..

...Анечка прала на маленькай прасніцы гадоў... хутка сорак таму назад. Нядаўна мы з ёю, Ганнай Андрэеўнай, тэхнікам на

льнозаводзе, весела ўспаміналі тое прадзенне. Я бачыў яго тады разам з яе бабуляй і мамай, адна з якіх мая маці, а другая братавуха.

Снапы я вартаваў яшчэ на некалькі гадоў раней.

Дзядзька Алісей быў тады, на аўсяным іржышчы, пад зоркамі зусім адзін. Але я дагэтуль бачу, хоць і не бачыў, як ён стаіць над сонным хлапчуком і сам сабе ўсміхаецца...

ПЕСНЯ

Ёсць такая пара, на стыку вясны і лета, калі нядзеля ў мужыка свабодная, калі ён можа не ў працы, але «па-панску» палюбавацца прыродай. Тым больш што яна тады — у самым росквіце.

Мы, пастушкі, занятыя былі і ў нядзелю. Ды ў нас, у хлопцаў, былі ж і сяброўкі, якія маглі «адпусціць», калі ўжо такая патрэба. Час мы мералі не гадзіннікам — на ўсю вёску іх са два, можа, і было — а даўжынёю ўласнага ценю. «Пусці мяне на ступак, на паўтара, на два...» У самы поўдзень каровы, прыгоненыя «з ранак», былі дома, але і тады, калі мы іх зноў выганялі на пашу, цень быў яшчэ ўсё кароткі, мы мералі яго з дакладнасцю да палавіны і да чвэрткі ступака, у хлопцаў невялікага, а ў дзяўчатак яшчэ меншага. А што да патрэбы, дык дзе там ужо большая за тую, калі з вёскі па выгане, цераз падсохлае балота, на луг да рэчкі ідзе вялікая грамада — мужчыны, хлопцы, свабодныя ад пасты хлапчукі! Ясна, што будзе...

Калі грамада збіралася ў вёсцы на выхад трохі раней, а нашы каровы яшчэ стаялі ці ляжалі кожная на сваім двары, мы дамаўляліся з дзяўчатамі дома; калі ж трохі пазней, дык мы ўжо на пашы мералі цень ступакамі і з крыкам, у падскоках даганялі тую грамаду.

Рэчка наша спакойная, з тарфяністым дном, шмат крутых (у нас кажуць «прыткіх», а то і «спрытных») берагоў, пад берагамі многа падрэзаў, а на дне — вялікага куп'я.

Гэта якраз і трэба, гэта, па-сучаснаму кажучы, і абумовіла даўні мясцовы від маладзецкага спорту.

Над рэчкаю, на мурагу, што расквітнеў купаллем, рамонкамі, кашкамі, вогнікамі, смолкай, браткамі і процьмай іншых кветак, усе мужчыны, ад найстарэйшых да найменшых, распранаюцца. Ні трусоў, ні трусікаў — не было яшчэ такога звычаю. Малыя распранаюцца хутчэй, як быццам баючыся не паспець на самае галоўнае. А мужчыны і дзяцюкі не спяшаюцца. Раздзеўшыся, сядзяць у сонцы, абменьваюцца заўвагамі наконт таго ці іншага, ахвотна адводзячы тэму ў той бок, дзе малым асабліва цікава, ласа слухаецца.

Пасля нарэшце даецца каманда, — Цараў норт, той участак

ракі, які сёння трэба апрацаваць. Абняць яго з двух бакоў, разысціся адгэтуль ніжэй і вышэй і ўзняць належны шолам. Хто бяжыць, а хто ідзе да вады, хто лявей, хто правей — натоўп падзяліўся на дзве голыя палавіны. Пачынаецца плаванне з крыкам і буханнем нагамі па вадзе — рыбу заганяюць пад берагі, у норы і падрэзы, а на дне — пад вялізнае тарфяное куп'е.

Потым хто-небудзь старэйшы камандуе «годзе!» і — пачынаецца галоўнае.

Словы «спорт», «чэмпіён», «рэкорд» і іншыя падобныя былі тады ў нас не ў модзе, як і трусы, — хто чуў дзе, у войску ці ў школе, а хто і зусім не чуў. А чэмпіёны былі. Ды гаварылася пра гэта проста: рыбу рукамі дастаюць найлепш каваль Пучок, Цівунчыкаў Жмака і, вядома ж, Цімох Ярмоліч.

Пучок, праўда, лавіў не так ужо добра, як пацешна. Малы, шыракароты, «чарнамызенькі» дзядзька, ныраў ён густа і часцей за ўсё напуста. Захопіць з сабой паветра, падскочыць шпунцікам угару, нырне нагамі ўніз, і даволі доўга яго няма. Так доўга, што за гэты час можна паспець разоў пяток узапар сказаць яго доўгую мянушку: «Не хачу хлеба, дай сала!» Тады ўжо ён вынырвае і перш за ўсё, развеўшы рукі, паказвае, якая рыбіна ўцякла. Тады, амаль адразу ж, зноў хапае паветра, падскоквае і — у дно. Сяды-тады вынырваў з рыбінай, аднак яшчэ ўсё меншай за тую, па душу якое зноў і зноў даваў нырца.

Дужы і звераваты Жмака часта вымаў з-пад доннага куп'я ці з берагавога падрэзу вялікіх язёў, мянькоў і акунёў, часамі рэзаў рукі акунёвай пілкай і кожную рыбу ці рыбінку, узняўшы яе над вадой, раней чым шпурнуць на бераг, абкладаў панурым конскім матам.

Цімох сюды не прыходзіў разам з усімі з вёскі — улетку ён жыў з сабакам у сваёй паплаўнічай будзе і, калі да рэчкі дагамоньвала святочная мужчынская грамада, далучаўся да яе часамі так непрыкметна, што нібы з-пад куста ці нават з-пад зямлі. На глыбіні, стаяка плывучы на адным месцы, ныраў ён не нагамі ўніз, як іншыя, але дзябёла падскокваў, згінаўся над вадою ў поясе і, пацешна бліснуўшы незагарэлым азадкам у неба, як цераз жэрдку, перавальваўся ў глыбіню. Але сядзеў там найдаўжэй і вынырваў заўсёды з рыбай. То з большым чым-небудзь, то з аднымі плоткамі. Бывала, наўсаджвае,назаціскае тых плотак паміж пальцамі абедзвюх рук, а яшчэ па адной — паміж пальцамі на абедзвюх нагах. Ужо і маніць не трэба, колькі іх там, пад адным подрэзам ці між вялікімі грудамі торфу.

— Толькі, браце мой, пагладжвай ды бяры. Як бабу...

У палоне, куды я трапіў з польскага войска ў верасні трыццаць

дзевятага, мне разоў некалькі дакучаў адзін і той самы сон. Поўная апаноўка яечні. Адно пакрэктвае ды папырсквае салам — толькі што з агню. І луста хлеба, тоўстая, наздравата-пухкая і вялікая на ўвесь бохан. І думка, з логікай натуральнай у сне: «От хіба дурань! Чаму ж я тады так мала, так неахвотна еў?..»

Другі сон прыходзіў, здаецца, толькі аднойчы. Адзін толькі раз так бязлітасна ярка. Я ўбачыў наш мурожны луг з усімі яго кветкамі і матылямі, з усімі пахамі і песняй жаваранка над спякотнай цішынёй, з усёю травяною, зялёнаю ласкай для босых, заўсёды паколатых ног... Са сцішнаватай, ледзь празрыстай цемраддзю рачное глыбіні, у найглыбейшым падрэзе, дзе я — ужо не пастушок — пагладжваю, улагоджваю майго найбольшага язюка... Луг і рэчка, і той радасны гоман і смех — сіламі ўсіх ніжнебайдунскіх хлопчыкаў, хлопцаў, мужчын, — смех, ад якога я і прачнуўся на нарах, найшчаслівей заплаканы.

Вельмі мала знаёмыя са словамі «спорт», «рэкорд», «чэмпіён», мы не ведалі тады і слова «браканьер». Рыба была, і рыбу лавілі. Трохі сеткамі, трохі вудамі, трохі рукамі. Але рыба была. А сёння, калі яе і ахоўваюць, і глушаць амаль усенародна, — і лесхімгасаўцы, замест таго каб карчаваць тым толам лес, і мяшчане на персанальным транспарце, і некаторыя на ўсюдыходных «газіках», — калі яе і токам б'юць, і «тэлевізарам» ашукваюць, калі яе шкоднымі адыходамі дастаюць нават у такіх далёкіх лугах, як наш, — цяпер ужо і сетачкай на юшку налавіць — таксама браканьерства.

І мы не згодныя з гэтым. Тыя «мы», што сёння, у чэрвеньскі выходны дзень пяцьдзесят восьмага года, бродзім з таптухай. Дзе ў беразе, дзе на мяльчэйшым, у зеллі. Колькі нам трэба — дай бог вядро, ці хоць няпоўнае — на восем чалавек. Ды раз у год ці ў два гады, — так усё часу няма, каб спаткацца, як людзі.

Добра, канечне, любіць людзей маладых, каторыя варты гэтай любові. Аднак сустракацца з тымі, з кім сёе-тое перажыта, каторых усё менш ды менш, — гэта таксама добра.

Калі я пражыву і трыста трыццаць год, дык усё роўна буду з цёплым, высокім сумам успамінаць такія вечары, дзе чокаюцца не дзеля таго, каб напіцца, а каб смялей, шчырэй было сказаць, як мы рады сяброўскай сустрэчы, той сустрэчы, калі мы потым і заспяваем, ладна сышоўшыся не так галасамі, як для ўсіх нас зразумелым хваляваннем.

Наша вёска песенная здаўна. Мужчыны добра спяваюць. А больш дык правільна будзе сказаць: спявалі. Адны не павярталіся з франтоў, а хто вярнуўся, дык ужо і пастарэў. З тых асабліва, што на

вайну пайшлі сямейнымі, пажылымі.

Хлопцы ў той вечар расказалі мне, што два з найлепшых ніжнебайдунскіх спевакоў, Уладзік Чыркун і Антось Навумовіч, летась увосень сабралі да плота ледзь што не ўвесь кірмашны натоўп. Ды не збіралі яны, а проста самі паселі, стаміўшыся, каля высокага тыну, на духмянай бясцветным рамонкам траве, на тым свабаднейшым на рынку месцы, дзе прадаюцца гаршкі, і заспявалі ціха і няспешна, для сябе.

Побач аціх спакваля перастук па гаршках ды збанках, торг спыніўся, і людзі сталі падыходзіць на песню. Спачатку мужчыны. Бліжэйшыя, пасля далейшыя. Хто на песню ішоў, а хто і на той збор, але, услухаўшыся, і сам заставаўся.

Што ж яны там спявалі? Што з тых песняў, якія ў розны час слухаў, а то спяваў і я? Можа, гэтую, горда-арліную:

...Зовет меня взглядом и криком своим
И вымолвить хочет: «Давай улетим!..»

Ці, можа, гэтую — будзённую, зусім ужо сваю, вясковую, гарэзліва-вясёлую:

...А каб свінні паздыхалі
і хата згарэла,
як мне гэта прымачае
жыццё надаела!..

Ці гэтую — журботна-задушэўную:

...Як хороше, як весело
на білім світі жить!
Чому ж у мене серденько
І ние, и болить?..

Людзі стаялі, слухалі, і людзям было добра. То задумацца можна, то весела стане, то засумуецца. Так па-святочнаму, незвычайна.

Бо вось паселі гэтыя двух каля плота, адзін нават выцягнуў на траве кавялу. Гэта Ўладзік, што з Вялікай Айчыннай прыйшоў без нагі. Антосю ж яшчэ ў першую сусветную паадбівала пальцы на правай руцэ. Першаму будзе за шэсцьдзесят, і не ведаючы пазнаеш, а другому ўжо і на восьмы дзесятак трохі пайшло. Можна сказаць: лебядзіная песня. Правалачы сваю безліч дзён і начэй праз войны, нястачы, трывогі, некалькі зменаў улады — тут можна і стаміцца, і засумаваць. А людзі гэтыя спяваюць! Так шчыра, хораша. На два галасы. Нягучна, аднак яшчэ ўсё молада. І ім самім, відаць, таксама добра. І сумна і добра. Можа, нават і так, як бывала ў іх рэдка калі...

Як і нам цяпер, хлопцы, сябры мае, ужо таксама даўнія, не ўчарашнія партызаны.

МАЁР АСМАЛОЎСКІ

Вось так. А цяпер мне — думай, як ад такой узнёсласці вярнуцца зноў да смеху?

Што ж, і ў жыцці яно так: бывае самае нечаканае чаргаванне.

...Дык мы сядзім сабе, спяваем за сталом. Акно адчынена ў зялёны сад, асветлены з хаты. І раптам у гэтае акно з таго саду даволі спрытна гоцнуў чалавек, якога я прывык лічыць... бадай што і нябожчыкам.

Ускочыў, выхапіў з-пад пінжака (пад гальштукам!) добры аполак сала, пляснуў яго на стол, сказаўшы: «Мой уклад!» — і працягнуў мне цераз стол руку:

— Здароў, Антонавіч!

— Сідар — ты?! — гукнуў я міжволі.

— Сідар — я! — адказаў ён у тон мне і засмяяўся: — Хрыстос васкрэсе, браток!

І трэба ж было (і такое бывае), што зранку дома, тады на рэчцы, пасля зноў дома — і ніхто мне ані слова пра тое, што Сідар-гоп і сапраўды ўваскрос, другі ўжо раз пасля вайны!..

Пра Сідара пачнём з мянушкі. Проста ён смешна танцаваў, няўдала падскокваючы ды падрыгваючы ў польцы, а то і ў вальсе, таксама без толку і ладу. Калісьці, гледзячы збоку, Уладзік Чыркун падбадзёрваў яго: «Сідар — гоп!», гэтае «гоп» падхапілі мы, падшыванцы, і так яно прыліпла назаўсёды.

Сідару вельмі ж хацелася ў войска, а яго ўсё бракавалі. Пазней я даведаўся, што па Версальскім дагаворы Польшча Пілсудскага мела права толькі на трыста шэсцьдзесят тысяч войска, таму і адбіралі «пабаровых» так прыдзірліва. Сідару першы раз далі адтэрміноўку, на другі год таксама, а ўжо на трэці забракавалі зусім. Паміж другім і трэцім годам надзеі з Сідарам здарылася такое, што ён лічыў нядрэнным козырам. На ўзгорку за нашай вёскай паставілі «маяк», трыганаметрычную вышку, якая нам, пастушкам, здавалася проста паднебнай. Аднак знайшоўся чалавек (не з тых, што ставілі «маяк»), які не толькі залез на яго да самага верху, але, ашчарэпіўшы нагамі шпіль, апусціўся ўніз галавою. Гэта быў Штокала, вядомы местачковы жулік. Другі да шпіля далез Сідар-гоп. Зачапіцца нагамі і павіснуць уніз галавою ён не асмеліўся, рэкорд свой адзначыў тым, што скінуў адтуль галёш. Была ўжо восень, гразь, і галёш, прасвістаўшы снарадам, урэзаўся ў раллю. А вясною, «на здачы», Сідар-гоп казырнуў маяком: «У мяне вельмі моцная галава, вазьміце ў лётчыкі!..» Не памагло. Выхад сваёй няўрымслівасці ён знайшоў у іншым... Зноў

тлумачэнне патрэбна — не была б гэта гістарычная тэма!..

У бліжэйшым ад нас, невялікім маёнтку быў панам Сідараў дваюрадны брат. У рэвалюцыю пані Ядкова (тая самая, што згубіла «седэмнасце злотых») са страху і дзеля самастрахоўкі ўзяла да дачкі прымаком сялянскага дзецюка, стала такім чынам нібы і сама сялянкай. Потым панская ўлада вярнулася, і ўсё стала наадварот, — прымак, звычайны, нават не вельмі спраўны Ганнін Мечык, з прозвішчам, як і Сідар-гоп, Асмалоўскі, з мянушкаю Сэпель, зрабіўся панам Мечыславам. Панскай радні, якая жыла ў асноўным у Варшаве, не гонар быў такі сваяк, але, параіўшыся, пагадзіліся на тым, што паслалі яго на нейкія курсы, каб трохі абгладзіць. А ён пасля, не вельмі зазнаўшыся на пасадзе панінага мужа, узяў да сябе, у маёнтачак, і свайго дваюраднага. Ведаючы яго другую, пасля мілітарнай, страсць — лячыць жывёлу, Мечыслаў уладзіў Сідара, узброенага двума класамі царкоўнапрыходскай школы, на ветэрынарныя курсы, з якіх ён, дарэчы, вярнуўся хутчэй, чым чакалі.

Ці так, ці гэтак, а нашы Ніжнія Байдуны набылі сваю арыстакратыю — пана і доктара.

Пан співаўся настолькі паслядоўна ды настойліва, што да верасня трыццаць дзевятага года ад яго маёнтачка засталіся ўжо толькі рожкі без ножак. А доктар лячыў сялянскую жывёлу так самааддана і ўдачліва, што неўзабаве набыў сабе славу на некалькі вёсак і мястэчка. І гэта — без адрыву ад уласнай гаспадарачкі, якую яны вялі сяк-так з малодшым братам і сястрою. Праўда, калі людзі прыходзілі з яго рэцэптамі ў аптэку, аптэкар круціў галавой і ўсміхаўся ад Сідаравых польскай і, тым больш, лацінскай моў, аднак здагадваўся, чаго пан ветэрынаж Асмалоўскі хоча: з гадамі ён прывык да невялікага асартыменту Сідаравых лекаў.

Сідар лячыў душою і нахабствам. Вязе яго, скажам, які-небудзь не з нашай вёскі дзядзька да хворай каровы, а той доктар ужо на пад'ездзе да вёскі ажно гарыць. Не чакае, пакуль і веснікі адчыняць — гоп цераз іх, пінжак ці кажушок з сябе, на плот, і крычыць гаспадыні: «Цёплай вады!» За вочы людзі пакеплівалі, аднак бралі яго ахвотна, бо да гміннага ветэрынара з мужыцкай капейкай не вельмі было даступіцца, а гэта і свой чалавек, і цаны ніякай не вызначае, — што хто дасць. Нават і чаркі з яечняй ды добрага слова хапала.

Трэба дадаць яшчэ адно. Сідар-гоп быў усё-такі «доктарам» не афіцыйна, толькі народным, ці што, і на лячэнне яго гмінная ўлада глядзела праз пальцы: няхай сабе, як-ніяк — панскі сваяк.

Ветэрынарства гэтае Сідара і падвяло.

У ліпені сорак трэцяга, у дні вялікай блакады нашай

партызанскай пушчы, у мястэчку спыніўся быў уласаўскі карны батальён. Сідара хтосьці там з местачковых руплівуцаў ці проста дурняў падаткнуў: «Вунь стаіць ніжнебайдунскі доктар...» Яго забралі як патрэбнага пры конях, і так ён знік з родных мясцін, а для добрых людзей — «прапаў за сабаку».

А ўлетку сорак шостага, праз тры гады, я прыехаў да брата і на вуліцы роднай вёскі, у сонечны дзень — проста аслупянеў...

Насустрач мне ішоў, злёгку накульгваючы, шыкоўны савецкі маёр — з залатымі пагонамі, з двума ордэнамі і, як адразу здалося, мноствам медалёў. Ён падпіраўся далікатнай кульбачкай, відаць, не толькі для большай важнасці, але і з патрэбы, бо на яго парадным кіцелі была і жоўтая стужка цяжкага ранення.

Тады я першы раз выгукнуў сваё: «Сідар — ты?!», а ён адгукнуўся ў тон мне, з прастадушна шырокай усмешкай: «Сідар — я!»

У адказ на маё маўклівае недаўменне ён выняў з кішэні кіцеля свой ваенны білет, яшчэ (не памятаю які) дакумент, адкуль у памяць маю назаўсёды ўступіла фраза: «Смыл кровью вину перед Советской Родиной и восстановлен в звании майора». Іменна, іменна гэтае «восстановлен»! У чалавека, што ні ў польскім войску, ні ў Чырвонай Арміі да вайны не быў нават і радавым. А тут: «майор Исидор Алексеевич Осмоловский»... Гучыць?

Яшчэ адным пераканальным доказам поўнай Сідаравай легальнасці была яго жонка. Бо чалавек нарэшце і ажаніўся. Пад яблыняй у дзядзькавым садочку, на вярблюджай коўдры, з белай падушкай ляжала завітая дамачка ў ярка-стракатым халаце, з кнігай. Сідар нас пазнаёміў. Я даведаўся, што Злата Аркадзьеўна — ваенфельчар, і заўважыў, што яна па-мірнаму цяжарная.

Далейшае адбылося без мяне, я толькі чуў пра гэта ад некалькіх землякоў, і з тых расказаў, дадаўшы іх да Сідаравых, склалася даволі выразная карціна вялікага пераўтварэння нашага Сідара-гоп у маёра, а потым наадварот.

З таго карнага батальёна ён перабег у партызаны, на развітанне як быццам атруціўшы ўколамі некалькі ці нават многа коней. Сідар мог і дадаць сёе-тое, так што ўсяму не надта і верылася. У арміі, куды ён трапіў з партызан, прыйшлося праясняцца ў штрафніках. Пры штурме нейкай вышыні «загінулі ўсе камандзіры», адчайны Сідар (гэта — без іроніі) павёў рэшткі роты ў атаку, вышыня была ўзята, а цяжка паранены Асмалоўскі апынуўся ў шпіталі. Калі ён апрытомнеў і ў яго спыталіся пра былое званне, Сідар доўга не выбіраў.

І найдзіўнейшае ў тым, што ён быў у сваім маёрстве ўпэўнены.

Яшчэ мацней, чым старшы унцер Качко ў сваіх сяброўскіх выпіўках з капітанам французскага крэйсера або яфрэйтар Бохан-Калоша ў сваім камандаванні «воздухоплавательной ротой». Хвароба нейкая ніжнебайдунская, ці што?.. З Усходняй Прусіі «маёр» Асмалоўскі трапіў у Маньчжурыю, пасля разгрому Квантунскай арміі (там Сідар атрымаў другі свой ордэн) блізу год праслужыў у адным далёкаўсходнім гарнізоне, а пасля, на бяду сваю, з бляскам наведаў родную вёску.

Тут яго не было каму і дзе прыняць. Малодшы брат, якога нездарма яшчэ на пашы празвалі Катлом, служыў паліцаем, а потым уцёк на Захад разам са сваімі новымі панамі, забраўшы з сабою, у беззваротнае бадзянне, маці і сястру. Іхнюю хату, як «бросовое хозяйство», часова занялі пад школу. Сідар з жонкай спыніўся ў дзядзькі. Наслухаўшыся на сваяцкіх частаваннях рознага захаплення наконт яго геройства, ён не вытрымаў (і не з такімі здараецца) выпрабавання славай, паехаў у райцэнтр і з усёй катэгарычнасцю запатрабаваў аддаць яму хату. Легенда кажа, што там ён нават і стукаў і грукаў — кулаком па стале і кульбаю ў падлогу. Маёрства высветлілі. Злата Аркадзьеўна паехала з адпачынку адна.

А выплыў Сідар для мяне, і сапраўды ўваскрос, — ускочыўшы з саду ў акно.

Трэба сказаць, што на ўсе свае віны і заслугі глядзеў ён цяпер... проста дзіва, з якой аб'ектыўнасцю. Першы свой тост за нашым сталом узняў:

— За савецкую, хлопцы, турму! Бо гэта, я вам скажу, не турма, а сплашная прывілегія. З дурня зрабілі з мяне чалавека. Зноў я нашы кароўкі лячу, зноў нашым людзям дабра хачу, п'ю нашу родную чарку, ем нашу родную скварку, няхай жыве наша рабоча-сялянская ўлада і — нічога нам болей не нада!..

Ён не вельмі зманіў пра кароў — цяпер не лячыў іх, праўда, але ўжо ад зімы займаўся ў калгасе справай штучнага абсемянення, якое называюць проста «саматыкам», ды так старанна і талкова працаваў, што ў вёсцы пачалі казаць: «Сідар-гоп цяпер за быка».

У рыфму гаварыць ён мог заўсёды і зусім свабодна. Памятаю я гэта яшчэ з далёка-даваеннага часу.

Маці наша смяецца ажно да слёз, а Сідар стаіць перад ёю, як на эстрадзе, у творчым экстазе імправізацыі.

— Мілая мая цётка Катрына,
ёсць у вас і хлявок, і адрына,
і агарод, і садок, і хата.
Толькі памёр ваш нябожчык тата...

Не ваш, канечне, а вашых сыночкаў,
а такжа вашых і дочкаў,
а ваш — любімы мужык,
што з вамі жыць дружна прывык...

Так магло б і плясціся, калі б не траплялісяся словы, дзе з ходу не вельмі і зарыфмуеш. Скажам, такое:

Цяпер жывяце вы, цёця, удавою,
над хазяйствам сваім галавою,
і жызня ваша больш ужо не скарбейная,
бо сыночкі вашы павырасталі... Ага!

Няма тае рыфмы да самаробнага слова «скарбейная» — і такое бяды: тут падстаўлялася запаснoe, дзяжурнае «ага!». Як у той польцы — «Сідар — гоп!..». Гопнуў, брыкнуў і — паэзія.

У гэты свой яшчэ адзін талент Сідар верыў, як і ў маёрства.

— Антонавіч, — гаварыў ён мне аднойчы, зусім цвярозы. — У цябе ж, браток, машынка пісучая ёсць. Прыеду я да цябе калі-небудзь, сядзем і ўдвух усю жызню апішам сціхамі!..

Задуму гэтую мы з ім, на жаль, не здзейснілі. А ён быў, думаецца, і сапраўды здольны. У яго была і фантазія, і назіральнасць, і ўменне коратка, дакладна перадаваць другім убачанае. Расказваючы мне пра Маньчжурыю, Сідар так згадваў рыкшу, мімаходзь: «А капялюш, браток, шырэйшы за аглоблі!..» Расказваў ён мне і пра тое, як намагаўся забраць сваю хату, як тады «трохі памацаў тых бюракратаў». «Гарбуновіч — адразу са страху пад стол, а Марцыян як сігануў у акно, дык раму на шыі вынес на вуліцу і папёр!..» У дачыненні да тых, каго я добра ведаў як паважаных ды салідных, неверагоднае было міжволі смешным, бо і расказанае з мімікай, з жэстамі і з перайманнем галасоў. Не горш за Цімоха Ярмоліча. Быў таксама расказ пра лагернага старшыну, страшэннага заразу, якога Сідар, падаўшыся не ветэрынарам, а «чалавечым фельчарам», лячыў ад гемарою шкіпінарам. Было і яшчэ сёе-тое. Словам — буйства фантазіі і гарачая, непахісная вера ў самога сябе. Пакуль яны, разам з ім, спакваля не атухлі.

З Сідара зрабілі забаўку. Былы наш старшыня калгаса, чалавек недалёкі, спачатку нядрэнны гаспадар, пасля раздзьмуты і ачмурэлы, лічыў Асмалоўскага сваім прыдворным паэтам, і на выпіўках — стацыянарных і выязных — Сідар зарыфмаваўся пры начальстве да поўнай старэчай нікчэмнасці.

А чалавек ён быў, калі глыбей узяць, і недурны, і нядрэнны. Не п'яны або не ў «творчым настроі», ён разважаў і так:

— Не вер, браток Антонавіч, калі каторы стогне. І колюць, і

рэжуць, і хаты будуюць пад бляхай. А колькі ў нас маладзёжу вучонага? Каб не Савецкая ўласць, не было б чаго другому і дзяліць паміж сыноў, і дочкам у пасаг даваць. А гэта? Вяселле — тры дні і мора магазіннае гарэлкі, хрысціны — два дні, у армію ідзе — два дні! Няўжо ж такое з гора? Калі пры тым адзінаасобнічастве адзін ці два гаспадары жылі ў нас, як яны думаюць, лепш, чым яны сённека жывуць, дык што ж ад гэтага другім, усяму нашаму бальшынству? Што мы з табой, браток, не бачылі тае скарбейнае жызні? Што ты стогнеш другі, як карова, аб'еўшыся роснае канюшыны?..

Пра Сідара я неяк чуў: «Харошы, просты чалавек». Яшчэ і тут, на гэтым прыкладзе, я намагаўся пранікнуць у глыбінны сэнс такога азначэння. Тыя, хто так гаварыў пра Сідара, і самі былі людзі простыя, і ён, зрабіўшы захмарны віраж са сваім фантастычным маёрствам, адбыўшы потым сваю «прывілегію», зноў быў шчыра руплівы, вечна з-за недахопу часу непаголены, у недачышчаных кірзачах. І з яго, можна думаць, было б не тое, калі б яго з самага моладу ды ў спрыяльныя ўмовы, — як сёння моладзі: школа, завод, інстытут... А прастата яго — у нечым іншым, не знешнім, глыбейшая якасць. Толькі ж гарэлка, гарэлка... Ды ў гэтым ён не першы і не апошні.

«ВАРОНА ЕЛА ГРАМУЗДУ»

Тут — не адзін які ўспамін, а некалькі вельмі вялікіх, шматфарбных малюнкаў, убачаных праз акно самалёта ў розныя гады і ў розных шыротах, сваіх і замежных. Палі ў шматфарбным летнім росквіце.

Па-польску цераспалосіца называецца «шахаўніцай» — ад шахматнай дошкі. Іменна так было б зручней называць вялізныя квадраты і прастакутнікі нашых палёў, бо палосы ў цераспалосіцы — звычайна падоўжныя і, у большасці, вузкія.

Летась я з групай сяброў-літаратараў быў на Таймыры. Цяпер успомнілася, з якім хваляваннем, пад прыкры трэск у верталёце, глядзелася зверху на тундру. На яе зялёна-бура-шэрую самотную бязмежнасць, на бліскучую процьму малых і меншых азёр-азярынак, — нібы на шкуру казачна вялізнага аленя, зусім не казачна пабітую на сотні дзірачак заеддзю, запалярнымі аваднямі. На наша шчасце, як сказалі лётчыкі, дзень быў на рэдкасць сонечны. Хваляванне ўзмацнялася тым, што напярэдадні мы апускаліся ў адзін з нарыльскіхруднікоў. Трэск верталёта спалучаўся ў памяці з магутным грукатам горнага камбайна. Складана было на душы ад такога

«вышынна-глыбіннага» пазнавання гэтай зямлі, незвычайна багатай і сцішна суровай... Назаўтра хваляванне паўтарылася інакш, прасцей. У параўнаўча ціхім пасажырскім лайнеры мы вынырнулі з-за высокіх, рэдкіх аблокаў у сонечнае, спелажоўтае, сакавіта-зялёнае Падмаскоўе. Кантраст паміж тундрай і панарамна вялізнай «шахаўніцай» культурных палёў адчуўся па-новаму, як штосьці так па-хатняму ласкава, хораша абжытае... Тады і падумалася пра ёмкасць і дакладнасць польскага азначэння цераспалосіцы.

Цераспалосіца, палосы і палоскі... Зверху бачыў я іх у Францыі, у Пакістане, у Канадзе, у іншых краінах. І ўжо не помню, дзе, у якім падарожжы, над чыімі палямі згадаў яшчэ аднаго вясёлага земляка з яго незвычайнай прывычкай.

Дзядзька Тодар Клімовіч, за вочы Грамузда, напасвіўшы ў нядзелю ці ў свята якое каня, дзе-небудзь на поплаве або на мяжы, адводзіў яго на выган па вёсцы, пасля па дарозе, а сам вяртаўся дахаты інакш. Ішоў па полі, упоперак загонаў па жыце, па аўсе, па бульбе, па канюшыне. Ішоў памалу, адпачываў такім чынам і думаў. Можа, чытаў з гэтых палосак жывую гісторыю роднай вёскі, расслаенне яе на багатых, бяднейшых і бедных, а можа, проста радасць адчуваў — ад чаргавання збажыны і нібы ад палёту. Вось я іду па зямлі — нібы лячу над ёю, без усякай дарогі!.. За гэта яму ніхто ніколі ды нічога не сказаў. Усе суседзі зараз, усёю вёскай не збяруцца дзеля таго, каб асудзіць («чаго ты грузішся па хлебе, га?»), а кожны паасобку — ат, падумаеш! Хіба што пасмяецца хто, адзін другому скажа: «Бачыў, бусел ізноў пасігаў!..»

Грамузда — мянушка з самага маленства. Яшчэ ў той старэнькай школе, што згарэла ў акупацыю, калісьці малы Тодарка павінен быў расказаць настаўніцы байку Крылова «Ворона и лисица». А ён не вывучыў. Калі яму ззаду шапнулі чарговы радок: «На ель ворона взгромоздясь», ён, беларускі хлапчук, паўтарыў яго па-свойму: «Варона ела грамузду». І ад таго пайшло. Мала што смешна, дык яшчэ і незразумела — грамузда, ад чаго і смяшней.

Усе ніжнебайдунскія мянушкі пачыналіся ад смешнага, за кожнай з іх было першае здарэнне.

Злоснага здаравілу Жмаку празывалі яшчэ і Бог-бачко. У школе, на ўроку «божага закону», поп загадаў маломy назваць «лица пресвятыя троицы». Той цягнуў сяк-так на падказцы, і выйшла ў яго, тады бяззуба-шапялявага, так: «Бог-ачэч... бог-шын і... бог-бачко!»

Да нярослага каваля Пучка з самага малку цэлая фраза прыліпла ў якасці мянушкі: «Не хачу хлеба, дай сала». Кавэнчыў, скварку ў маці прасіў, а яна была баба вясёлая, надзела яму торбачку: «Ідзі, сынок,

пажабруй, бо ў нас ужо таго сала ані барадавачкі няма». І ён пайшоў. Суседкі смяюцца, хлеба малому даюць, а той шморгае носам з марозу ды: «Не хачу хлеба, дай сала».

Было і «Важнае ліцо». Мітроша Рагач. Хлопец, здаецца, як хлопец, толькі і розніцы ад іншых дзецюкоў, што няпрослы ды што ў яго такі добранькі бацька: да самай сынавай жаніцьбы не даваў яму араць ды сеяць. У хаце ў іх было поўна жанчын — маці, цётка і сёстры, — можна туляцца і ад іншай палявой работы. Мітроша то габлюе што-небудзь у халадочку, а потым, маме на радасць, распішацца на кожнай стружцы тоўстым сталярскім алоўкам, то возьме рыдлёўку, шнур і выпраствае ў полі мяжу. Вярнуўшыся з войска, дзе ён служыў у коннай артылерыі, Мітроша павыгаблёўваў ды павыпісваў шыльдачкі і панавешваў іх у хляве, правёўшы казарменны ўлік: «Кабыла Лысая», «Карова Красуля», «Цялуха Манька». Толькі авечак ды свіней не выдзеліў паасобку. Выпісаў з Варшавы, з выдавецтва «Добро», эміграніцкую газетку «Меч», паўгода чытаў у ёй пра італа-абісінскую вайну, а потым перамог-такі свой гонар, спытаўся ў мяне, шмат маладзейшага, сам-насам: «Скажы, пажалуста, а што гэта за гасударства — Мусалін?» Мянушку сваю Мітроша набыў раней, яшчэ да службы ў войску. Ішоў у нядзелю з мястэчка з плёхаўскімі дзяўчатамі. Развітваючыся каля нашай паваротцы, яны запрасілі яго на танцы да іх, увечары. І ён згадзіўся: «Харашо. Тока скажыце вашым кавалерам, што да іх прыйдзе важнае ліцо». Гумар такі. А дзяўчаты паверылі. І сказалі. А кавалеры абдумалі, як тут яго сустрэць і правесці. Сустрэлі падкрэслена-ветліва, а потым, як сцямнела, выгналі з вёскі не цяжкай зброяй дзецюкоўскіх боек, не штанкетамі ці каменнем, а далікатна — пугамі.

Мянушкамі здавён была пацярушана ўся наша вёска, хапіла на кожную хату па адной, і па дзве, і па тры. Свой фальклор, для саміх сябе і найлепш зразумелы, і найбольш вясёлы. Як і ў кожнай іншай вёсцы, спрадвеку, у нялёгкай мужыцкай долі — па прыказцы: «Не пацешыўся б, дык павесіўся б». І я тут не буду іх больш прыводзіць. Толькі адну з пазнейшых, сучасную, што не стаяла на месцы, а год ад году расла, сталела, разам з тым, каму належала з пялёнак.

Сыночка мама называла «мой анёлачак». Такім ён выбег з хаты на вуліцу. Калі падрос на падлетка — ужо сама вёска, без мамы, пачала называць яго Анёлак. А стаў студэнтам, пасля інжынерам — назаўсёды ўсталявалася саліднае ды «гарадское» — Ангел.

Ах, чорт! Разбалбочашся, дык і спыніцца цяжка. Яшчэ хоць гэта:

«Гоп, Мар'яно, тры дні свят!»

«А можа, яна пойдзе на Плёхава?»

«Коштык, а джэ тое?»

Першае — бядняцкі аптымізм. А пачалося з дзядзькі Гора, які так пацяшаў сваю жонку ў нястачы, нават задоўга да тых свят, якія таксама невядома чым было сустракаць.

Другое пайшло ад бабулі Барбары, старэнькай, глухой і не вельмі відушчай. «Бабо, вайна, кажуць, будзе?» — «Га?» — «Вай-на бу-дзе!!» — «А можа, яна, бог мілы дасць, пойдзе на Плёхава?» Нібы пра дажджавую хмару ў сенакосны прыпар.

А з Коштыкам — пра канспірацыю. Два Самусёвы хлопчыкі ўкралі суседавага пеўня. Сям'я такая, дзеці ад бацькоў вучыліся. Ды яшчэ без належнага спрыту. Увечары да іх, як заўсёды, сабраліся вячоркі. А хлопчыкам карціць праверыць, ці ўсё ў іх шыта-крыта са здабычай. Меншы з печы пытаецца: «Коштык, а джэ тое?» А большы, з лавы, супакоіў: «Мама яго ўзо загэзала...»

Ды вернемся да Грамузды.

Апроч гэтай, галоўнай, мянушкі была ў яго яшчэ адна: «Ён затрубіў». Дзядзька Тодар, як і Цімох Ярмоліч, служыў у царскай кавалерыі і здорава мог пасля, на начлезе, трубіць у кулак. Усе нашы коні ад гэтага гуку ўзрываліся табуном і ўцякалі. І вось аднойчы як быццам і трэба было, каб Грамузда ляжаў трохі воддаль ад іншых начлежнікаў. Затрубіў ён тады асабліва ўдала. Спалоханы табун, як па дамоўленасці, грымануў якраз на трубача, і ... назаўтра ўранні старэнькая маці, баба Ліска, рабіла яму нацiранне. А потым бабін унучак, вясёлы па бацьку, прыходзіць з вуліцы і кажа:

— Бабо, вы яго не лячэце, ён не хворы, не прастудзіўся, ён затрубіў!

Кавалерыйская натура дзядзькі Тодара сышла з былых гарачых скакуноў на сівага, трыбухатага каня, па старасці шчодра абсыпанага грэчкай. А з гэтым Сівым звязаны дзве навелы, кожная, як і належыцца, з нечаканай канцоўкай.

Царква ў нашым мястэчку прыгожая, стаіць у спрадвеку высокіх ліпах, на высокім, зрэзаным узгорку. У час абедні, я памятаю гэта з маленства, быў момант, калі поп заводзіў: «Создателей и благотворителей святаго храма сего, стоящих здесь и молящихся, да помянет господь Бог во царствии своем!..» Тады на левым клірасе, дзе звычайна стаялі найсаліднейшыя прыхаджане, стары фальварковец Троска важна схіляў сваю сівую галаву ў заслужана сціплым, набожным паклоне. Ён будаваў калісьці гэты святы храм і, гаварылася, купіў у нейкай сувязі з гэтым фальварачак.

Царквы ў Ніжніх Буйдунах не было, стаяла толькі драўляная, самшэлая капліца, з такімі ж старымі іконамі ўсярэдзіне і са званіцай

перад дзвярмі. Званіца — слуп са стрэшкай з дранкі і два блёмкалы-званы.

Капліца наша стаіць і сёння. А званіцу нядаўна забраў малады, таленавіты кінарэжысёр, якому яна спадабалася, калі ён з групай праязджаў міма на здымкі яшчэ адной, вельмі патрэбнай, карціны. Ехаў удзень, прасіў аддаць яму званіцу таксама завідна, а калі бабы не згадзіліся, ён, разам з адным прадстаўніком мясцовай улады, вярнуўся на могілкі ноччу. Нашы бабкі ды цёткі ходзяць цяпер у клуб яшчэ пільней. Усё прыглядаюцца на экран, каб пазнаць там сваю прапажу. Я таксама пакуль што не бачыў яе. І жаданне сустрэцца з тым рэжысёрам спакваля прайшло, тым больш што ён — з качэўнікаў і недзе ўжо зноў растварыўся ў мностве іншагародніх талентаў.

Вернемся ў час даваенны, даверасьнёўскі. Дзядзька Лукаш Хмялеўскі, інакш Несалёны, не быў «создателем» ніжнебайдунскага храма, а толькі «благотворителем» яго, царкоўным старастам, як гаварылася. Ды важнасці, набожнасці ў яго было не менш, чым у таго фальваркоўца Троскі. Неяк царкоўны актыў, узняты новым, маладым дыяканам, пайшоў з нашага мястэчка хрэсным ходам у Жыровіцкі манастыр, ажно за сто кіламетраў. Пеўчыя час ад часу спявалі, хто нёс пратэсы, хто падмяняў, а наш Хмялеўскі (для зручнасці гаварылі і Хмель) ішоў наперадзе з вялікім драўляным крыжам. І з рук яго не выпусціў, не даўся падмяніць. А потым, дома, ляжаў цэлы тыдзень з патрэсканай ад сонца лысінай, мажучы яе то смятанай, то несалёным маслам. Капліцу Несалёны адмыкаў не вельмі часта: калі хавалі каго-небудзь і ў тую нядзелю перад жнівом, калі тут бывала сваё, ніжнебайдунскае свята. З паніхідамі каля магіл, з хрэсным ходам па вёсцы і па «сценках» сярод даспяваючай збажыны. Наш царкоўны «благотворитель», добра такі пажылы ўдавец, частаваў потым дома папа, дыякана, дзяка, пеўчых і сяго-таго з мясцовага каплічнага актыву. А мы, падшыванцы, падглядалі праз вокны. Потым у вёсцы казалі (не змоўчаў хто-небудзь з тых актывістаў), што бацюшка пад канец пачастунку ніяк не мог выгаварыць: «Лука Іралы... Іралы... Іларывонавіч...», а больш душэўна захмялелы дзяк, сухашчавы і чарнавусы бас Харкевіч, выбраўшы момант, шаптаў гаспадару з другога боку: «Ну, Хмель, а как же твоя вдовица сирая?..» І падміргваў. Бо гаварылі, што Несалёны заглядвае начамі да салдаткі Жэні. Відаць, няпраўда, бо вельмі ж быў ён салідны, і сам нібы з духоўнага звання.

Грамузда, як чалавек бывалы і трохі пісьменны, разумеў гэтую саліднасць і ставіўся да Хмеля з усёй належнай павагай.

— Здрастуйця вам, Лукаш Ларывонавіч, — павітаўся ён з ім

аднойчы каля Пучковай кузні. — Лошадзь кавацць прывялі. І я во таксама сваю хачу падкаваць...

Не свайго, а сваю. Тым больш што «лошадь» — жаночага роду.

Трыбухаты, густа абсыпаны грэчкай Сівы чакаў свае чаргі, прывязаны да плота. Драмаў пра запас ці думаў штосьці невясёлае, адвесіўшы губу.

— Дзякуй богу, жарэбная, — гаварыў тым часам Грамузда. — Кажуць, Лукаш Ларывонавіч, што на сёмым месяцы ўжо можна пазнаць, жарэбчык будзе ці жаробачка. Па левай цыццы пазнаюць, яна цяпер цвярдзейшая. Ужо і Сідар-гоп глядзеў, казаў: жаробачка. Дзякуй богу пры нашых дастатках! Чалавек жа валнуецца, каб як найлепш. Ён і мне паказаў, як гэта пазнаваць. Па левай. Мо зірняце?

Зацікаўлены ды налагоджаны пашанай, дзядзька Лукаш падышоў да Сівага і, салідна прыгнуўшыся, цапнуў старога за тое, што не было ніколі левай цыцкай.

— Цьфу, шарлатан! — плюнуў ён, як быццам толькі цяпер уведаўшы, што ў Грамузды, суседа праз пяць хат, «лошадзь» то «лошадзь», але ж конь.

А тонкі носік дзядзькі Тодара так і тырчэў сабе вастранька, нерухома над светла-русымі вусамі, што злёгку падрыгвалі ад бязгучнага смеху.

Другім разам Сівы так і прайшоў за жарэбную Сіўку. Ужо з начальствам не духоўным, а свецкім. Было гэта на шарварцы, дзе драгомістшам, дарожным майстрам, наглядчыкам стаяў штабс-капітан Вяршынін, белаэмігрант.

Прыбіўся ён у наша мястэчка богведама адкуль, наняў хату, ледзь улез туды з мноствам большых і меншых сямейнікаў, а працаваў то драгомістшам, то падатковым секвестратарам, усюды аднолькава злосны. Асабліва ж тады, калі і такой, больш-менш пастаяннай, працы не было і ён аціраўся на пошце, у пакоі для наведвальнікаў, чакаў, каб каму-небудзь што падпісаць, запоўніць, даць параду. Не за так, вядома. На століку былі ў яго свае чарніліца і ручка. Іншых, казённых, у такія дні на стале не было.

Двойчы я сустракаўся з натурай Вяршыніна.

Падлеткам, на шарварцы, калі я не вельмі так, як трэба было ці як хацелася пану драгомістшу, адгладжваў рыдлёўкай адхон глыбокай дарогі. За ўсё жыццё ніхто не брыдзіў мяне так, нават пазней у войску, дзе я быў ужо ўсё-такі дарослы, не ўчарашняе дзіця.

Другая сустрэча са злосцю штабс-капітана адбылася на пошце, гадоў праз пяць пасля той шарваркі. Штосьці мне трэба было паправіць у адрасе, як сказаў з акенца паштар, і я прастадушна ды

ветліва звярнуўся да штабс-капітана знарок па-польску: «Можэ, мі пан на хвілечкэ позволі?» І паказаў на ручку на стале, нават і растлумачыўшы, што сваю самапіску забыўся дома. Як ён зірнуў на мяне з-пад капелюша! Лаяцца тут не мог, уся тая чорная, гнойная лаянка была ў яго вачах, губы пад вусікамі скрывіліся ў атрутнай усмешцы, і ён прыцішана прасіпеў:

— Вы что, за дурачка меня принимаете?

Я замахнуўся на ягоны хлеб.

І вось аднойчы, ужо на другой шарварцы, якую той восенню рабілі ў самім мястэчку, пан драгомістш хацеў накінуцца на Грамузду. Што і едзе памалу, і жвіру на возе замала. Так і пачаў. Але былы кавалерыст не збянтэжыўся, як я калісьці.

— А вы напрасна так, ваша высокаблагароддзе, — перапыніў ён Вяршыніна. — Нельзя мне. Лошадзь-то жаробая.

Сказана гэта было з такой сур'ёзнасцю і пашанай, што ў сезонным наглядчыку, без падазронасці на іронію, прачнуўся былы пяхотны афіцэр, які прыкметна разгубіўся:

— Как так — жеребая?

— Да так, абыкнавенна. Вунь Асечка...

— Что еще за осечка?

— Ды Косця Асечка. Яму не пяршынка...

Шарваркоўцы былі ў асноўным з Байдуноў: і пешыя з рыдлёўкамі, і возчыкі. І таму навокал драгомістша, хто бліжэй, пачалі рагатаць. Бо толькі што пасляўка пра Асечку пайшла, — як быццам гэта ад яго патаўсцелі адразу дзве старыя дзеўкі, адна ў Плёхаве, а другая ў Хлюпічах. І трэба ж было на дадатак, каб якраз тады, як Грамузда апраўдваўся, сам наш Косця Асечка, «Дай я гахну», вечны вясёлы кавалер, паказаўся з-за павароту мястэчковай вуліцы. Сядзеў на возе, надзьмута падвязаны хусткай: зубы ехаў лячыць або загаворваць...

А ўсё ж «высокаблагароддзе» ад нашага рогату так і не здагадаўся, што Сіўка — конь, і ён так і ездзіў да вечара з меншай нагрузкай.

МОЛЬКА

Дзядзька Тодар праславіўся быў яшчэ і Арэсевай сучкай.

Арэсь (так Алесь Макарэц выгаворваў сваё імя) празываўся яшчэ і Вінтоўкай: не гнулася адна нага. Высокі, сутулавата-здаравенны, нейкі не тое што дурны, як гаварылі некаторыя, а такі сабе прастарэка, нядоля. Нікуды ён ніколі не спяшаўся. І сам расказваў, як

быў аднойчы ў гасцях у сястры, што замужам у Хлюпічах, як яна частавала яго аладкамі.

— Адну спякра — градзу я, другую, трэцюю, цацвёртую — градзу я. Цуес? А ўзо як восьмую спякра — узяў Арэсь ды ў момант часу з'еў!

Ну, а аладкі ў тых далёкіх Хлюпічах, таксама казаў ён, пякліся адна на ўсю скавараду, і пухкія, «на добрым падыходзе».

Або насоўваецца, скажам, хмара навальнічная, дзядзьку Арэсю трэба на гвалт спяшацца па ячмень, які і не звязаны, у жменях ляжыць. Жонка з дачкой пабеглі вязаць, а ён скрыляе на сваёй «вінтоўцы» цераз усю вёску, а потым — глядзі! — спыніўся каля лужка, дзе людзі, дзве-тры сям'і, завіхаюцца перад дажджом, грабуць і копяць сухое.

— Памагай бог! — гукае дзядзька Арэсь. І, у доказ яшчэ большай прыязнасці, хоча суседзям штосьці пільнае расказаць. Пачынае ён, як звычайна, пытаннем: — Цуес?

— Ты вось, Алеська, не «чуеш», а ішоў бы па таго каня, калі ідзеш, — скажа якая-небудзь суседка, якой і не да слухання, і не да смеху з чалавека.

— А я ў момант часу, — адказвае ён.

Не хочаце слухаць — таквеля тое бяды, паскрыляў сабе далей. А потым, калі ўжо тыя суседзі, скапіўшы сена, не паспелі ўцячы ў вёску і суха-весела сядзяць пад копамі, а дождж з грымотамі цабаніць, як з вядра, — дзядзька Арэсь памалу едзе сабе, адставіўшы «вінтоўку», верхам на непатрэбным дома коніку, і анікуды яму, прастарэку, не рупіць. Лепей жа ехаць, чым ісці.

І такое яшчэ. Захацелася смажанай бульбы. А жонкі і дачкі няма: пайшлі кудысьці, нядзеля. Што ж, ён падсмажыць і сам. Паласуецца па-святочнаму. У яго была мерка багацця свая, пра Грамузду ён казаў: «О, бедны, бедны, а ўранку я зайсоў, дык яны снедаюць. Картопра скрэбеная, цай. У будні дзень. Цуес?» Агонь з печы дзядзька Арэсь высунуў у самыя чалеснікі, ледзь не на прыпек, — глядзі, што вось-вось загарыцца ў коміне сажа. Вядома ж, які гаспадар, — калі ён той комін чысціў.

У хаце некалькі чалавек суседзяў. Найбліжэйшы сусед, якому разам будзе і гарэць, Цівунчыкаў Жмака сядзіць перад агнём, на лаве, і, па сваім звычаі, старанна абгрызаючы пазногці, маўчыць. Потым Жмака памалу ўстаў, спакойна ўзяў з лавы вядро з вадою і, таксама спакойна, плануў у печ. І бульба скрэбеная туды, і апаноўка з трыножкаю следам. Жмака спакойна паставіў на лаву вядро, памалу сеў амаль каля яго і — зноў свае пазногці ў зубы.

— І ты думаес, сто ўзо вермі разумны? — не менш спакойна спытаўся дзядзька Арэсь. — Бог-бацко быў, бог-бацко і будзес. А я сабе ў момант цасу картопры зноў наскрабу.

У здаравеннага дзядзькі была маленькая сучка. «Да ноцы добрая», — хваліў яе гаспадар, хоць і ахоўваць не было асабліва чаго, і страх з тае Молькі быў невялікі. Нават, здаецца, не гаўкала, толькі круцілася пад нагамі. Былі такія моманты, калі Арэсь сваю пярэсценькую браў, нібы кошку, за пазуху, пад рыжую суконную сярмягу, хаваючы ад небяспекі. Скажам, калі ён скрыляў па мястэчку і пабойваўся паліцыянта, што возьме ды аштрафуе: які ні пес, а ўсё ж не навязаны.

Аднойчы ў мястэчку зайшлі да Гірша Грамузда і Арэсь, а там ужо, чакаючы гаспадара, сядзелі дзядзька Яўхім Заяц і я. Ён, як заўсёды, маўчаў, а я, вучань шостага класа, не асмельваўся загаворваць.

Гірш-Эля Кумагерчык быў шавец. Халодны. Шыць новае неслі да Вэльвула, а Гірш толькі лапіў ды падбіваў. Ён быў яшчэ, па сумяшчальніцтву, і шамэс, служка пры сінагозе, якую называлі «школай». У пятніцу на змярканні нярослы і мітуслівы Гірш бегаў па местачковай плошчы, ад дома да дома сваіх аднаверцаў, і ледзь не па-пажарніцку крычаў пад вокнамі:

— Цайт ліхт бэнтшн! Ін шул арайн!

Першы заклік адносіўся да жанчын і азначаў, што прыйшла пара запальваць шабасовыя свечкі і пачынаць над імі благаслаўлёную малітву. Другі заклік — нібы каманда мужчынам: «у школу!»

Быў яшчэ Гірш і пажарнікам, і не простым, а камандзірам тапарнікаў. У тую зіму, калі гарэлі Хлюпічы і з усіх вёсак кінуліся туды добраахвотныя пажарныя каманды, дзе яны былі, галоўная каманда, местачковая, так ляцела, што аж згубіла ці забылася свайго найгарачэйшага — Гірш-Элю. Ён пабег наўздагон, вытрымцеў дзевяць кіламетраў і паспеў яшчэ да сваіх тапарнікаў на асмалкі, за што і атрымаў пасля медаль.

Дабрадушны, крыклівы Гірш-Эля. Боты мае ў той час, у школьныя гады, прашморгваліся найчасцей на халявах, з сярэдзіны, дзе костачкі. І майстар, трымаючы такі бот, ужо знаёмы яму, круціў галавой, заўсёды пад кепкай:

— Уй, Іванко, Іванко! Табе сабакі рвуць, ці што? Біў латке — зноў латке!..

А я не толькі маўчаў, але і пабойваўся, што ён нарэшце возьме ды спытаецца: «Ну, а чаму гэто і ты крычаў і шпрынген па школе?» Іхняя «школа», старая, драўляная сінагога, стаяла недалёка ад нашай

сямігодкі, і нядаўна мы на вялікім перапынку заўважылі, што Кумагерчык кудысьці пайшоў, а «школа» не зачынена. Нашы агледзіны яе знутры былі гэтым разам такія вясёлыя, што бедны шамэс, дабегшы туды, не толькі загалёкаў на ўвесь свет, не толькі гнаўся за намі з мятлою, але знайшоў і нашага «кероўніка» (дырэктара) у настаўніцкай і доўга крычаў яму, як мы там, у святой сінагозе, шпрынген — скакалі па сходах і лаўках.

Старэйшы Гіршаў сын быў «падрабінкам», вучыўся ў Міры на рабіна, і пра яго казалі: «О, гэто кэпэлэ!» Гэтую «кэпэлэ», вучоную галаву пад чорнай ярмолкай ды з пейсамі, я бачыў раз ці два, калі той «падрабінак», госцячы дома, праходзіў з двара ў сваю баковачку або выходзіў з яе на двор. Малодшы сын, ужо не безыменны для мяне, а Гіршаў Бэрка, вучыўся на краўца. Спрытны, вясёлы, таварыскі юнак, цяпер ён успамінаецца мне часамі перад тэлевізарам, калі на экране ўсміхаецца і не вельмі развязна шчабеча адзін маладзенькі канцэртны канферансье. Бэрку я бачыў часцей не дома ў іх, а ў Нохіма, дзе ён вучыўся, бо я заходзіў туды з Нохімавым Тэпсікам, з якім мы сябравалі.

Дык, значыцца, дзядзька Яўхім і я моўчкі сядзелі і чакалі Гірша, а потым зайшлі Грамузда і Арэсь, і мы ўжо чакалі гаворачы, а тады гаспадар нарэшце прыйшоў.

Ён, як заўсёды, уварваўся з сенцаў мітусліва, а разам з ім — непрыкметна, з-пад ног — прашмыгнула штосьці не то кашэчае, не то сабачае. Пакуль хто паспеў здагадацца, што гэта Молька, якую дзядзька Арэсь культурна пакінуў у сенцах, Грамузда ўсхапіўся з месца, ускочыў на зэдлік і дзіка закрычаў:

— Кручаны! Ратуйся!

На гэты покліч у Гірш-Элю прачнуўся былы салдат і сучасны тапорнік, — ён кінуўся ў качарэжнік, паспеўшы крыкнуць жонцы:

— Ентэ, хавайся! Мах ды тыр цу!

Квела ссутуленая Ента і цяпер, як амаль заўсёды, стаяла каля прачыненых дзвярэй бакоўкі. Яна і шуснула туды, зрабіўшы «мах ды тыр цу» — зашчапіўшы за сабою фанерныя дзверцы.

Дзядзька Яўхім, Арэсь і я — як сядзелі, так і не паспелі ўстаць.

— З гаршка вунь хлебча! — крычаў з-пад самай столі Грамузда. — Бі, Гірш, чаго ты глядзіш!

Каля прыпека стаялі два чыгункі-стаўбуны, адзін з вадою, а другі са скрэбенай бульбай. Гірш замахнуўся гаршчэшнікам угару, стукнуў па столі і тропнуў па чыгунку. Стаўбун паваліўся, пакацілася бульба і palілася вада.

— Пена, пена на мызе! — крычаў Грамузда. — Кручаная, Гірш!

Гаршчэшнік — зноў да столі і — па сучцы. Пералёт! яшчэ раз — міма!

Ды тут ужо апрытомнеў Арэсь. Яшчэ не ўстаўшы з лавы, ён перагнуўся ў бок ад свае «вінтоўкі», спрытна, як для яго, схапіў сваю Мольку, як кошку, цяжкаю лапай пад жывот, і тая, нават не кеўкнуўшы, апынулася ў яго пад сярмягай, за пазухай. Зноў жа, з неверагоднай для яго рухавасцю, Вінтоўка сігануў міма разгубленага, з узнятай зброяй, Гірша ў сенцы і — на двор.

— Гірш, не ідзі за ім! — крычаў Грамузда. — Ён яе сам прыдушыць, яму да гэтага не прывыкаць!

Тады ўжо скокнуў з зэдліка на падлогу.

— Ну, дзякуй богу, — сказаў прысеўшы. — Усё абышлося добра. Нават стаўбуна не раскалоў. Пяхота, браце Гірш, усё-такі пяхота! Другі ўмлеў бы са страху, а ты... Вунь на Зайца зірні — яшчэ ніяк не адыдзе.

Дзядзька Яўхім і тут маўчаў. Толькі што галавой крутануў ды ўсміхнуўся.

Нават і я стрымаўся, не захіхікаў хоць цяпер. А Гірш тым часам трохі адсопся, паставіў зброю ў кут, падперазаў фартух, сеў на сваё шавецкае месца і загадаў у бакоўку:

— Ентэ, мах а парадак!

Яна паслухмяна і ціха, відаць, яшчэ ўсё спалохана, выйшла і пачала прыбіраць каля печы.

— Пяхотэ, — сказаў Гірш-Эля. — А думаеш ты, Грамузда, ваяваў? На сваім кабыле, у сваім кавалерыя? Ваш, расеец ваяваў? Ваш толькі ваймяцасына і ляжыць! Фарфалн міт ды ганцэ пастройкес!* А я? — Тут у ім канчаткова прачнуўся былы імператарскі пехацінец: ён усхапіўся і загадаў: — Ентэ, гіб а гаршчэшнік!

* Прапаў з усімі будынкамі! (жыд.)

Ссутуленая ціхоня адагнулася з анучай ад падлогі, ступіла да качарэжніка, узяла той гаршчэшнік і, як свяцільнік, рожкамі ўгару, паднесла яго мужу, а сама прыпынілася каля дзверцаў бакоўкі.

Гірш, не зняўшы зрэбнага, зашмуленага фартуха, ужо камандаваў сам сабе:

— К ноге! Наперавес! К атаке — гатоўсь! Упярод! Ур-ра!..

Дабег да парога і, грозна патыкаўшы рожкамі гаршчэшніка ў вушак, сам паставіў яго на месца. Вярнуўся да зэдліка, сеў і, трохі задыханы, заключыў:

— Вот так я ваяваў.

А мне ўявілася, раптам і ярка, як там недзе скрыляе па бруку перапалоханы дзядзька Арэсь і, з сучкай за пазухай, азіраецца, усё

яшчэ ўцякае ад магчымай пагоні. І я не вытрымаў, засмяяўся.

Аднак гэта справы не сапсавала: чаго вы хочаце ад хлапчука? Дзядзькі пачалі пра шавецкае, у каго што было да халоднага майстра. А я магу і пачакаць.

...Лягчэй было б так і закончыць гэты ўспамін. Ды мне здаецца, што тут паставіць кропку я не маю права.

Усё, што ўспамінаецца з жыцця жыдоўскага насельніцтва нашага мястэчка, і вясёлае, і не, і ўсе вобразы людзей, менш блізкіх і бліжэйшых мне, — усё абрываецца той небывала, неверагодна жахлівай трагедыяй, якую і ў наш зялёна-сонечны прыпушчанскі куток прынесла фашысцкая акупацыя.

І другое. Пра Грамузду.

У ліпені сорак чацвёртага, калі прыйшло вызваленне, дзядзька Тодар быў у Ніжніх Байдунах старастам. Стаў вінаватым без віны. Ніхто тады, пры гітлераўцах, не хацеў у нас гэтай сабачай пасады, і таму вырашылі адбываць абавязак кожная хата па тыдню. Так і ішло сабе, пакуль чорт не прыгнаў павятовага бургамістра. Прыехаў ён, казалі, не адзін, з паліцаямі, пад аховай, і загадаў, каб мясцовая ўлада была пастаянная. Хто цяпер стараста? Тодар Клімовіч? Няхай і будзе ён. Так Грамузда і дастаршыняваў у нас апошні месяц акупацыі.

Неяк пад восень ён зайшоў да нас, у рэдакцыю раённай газеты, і, папрасіўшы мяне на двор, пачаў:

— Антонавіч, можа, што памаглі б? Усё цягаюць мяне... Трэці раз. Што ж я каму зрабіў?..

Ніколі яшчэ я не бачыў яго такім горкім. Ён гаварыў мне «вы», «Антонавіч» — упершыню ў жыцці. Зусім пажылы чалавек, два сыны якога былі на фронце, весялун, якога мой бацька калісьці з прыязнасцю старэйшага называў у гутарцы «галубчык Федзя» — добры, сумленны чалавек, ён не ўсміхаўся нават, хоць бы і сумна.

На вострым носіку, над паніклымі светлымі вусамі сабралася сляза...

Я ўжо раней заходзіў туды, дзе могуць памагчы. Я зноў пайшоў, зноў гаварыў пра тое, што было зусім ясна для нас, мясцовых партызан.

Больш мы не сустракаліся... Трыццаць гадоў мінула. Ніхто не скажа, што я — раённы літработнік, радавы партызан — мог тады зрабіць больш, чым я зрабіў, каб папярэдзіць яшчэ адну памылку. Ніхто не скажа, і сам я не скажу. Але, як гаварыў адзін з любімых, і тут застаецца яно: «но всё же, всё же, всё же...».

Усё ж лягчэй, прасцей было б успамінаць, каб і не гэтая адна

праклятая сляза...

ЧЫРКУН І КУРАЎКА

Здаецца, люты трыццаць чацвёртага.

Глухая, белая, марозная зіма. Вёска заціснута ў цішыню, адарвана ад свету, ізалявана — як востраў які сярод белага, непарушнага акіяна.

І раптам — такая падзея! У Ніжнія Байдуны ўехалі поўныя сані-развалы музыкаў. Гармонік, скрыпка, бубен і кларнет. Уехалі ў вёску як немаведама адкуль, разбудзілі яе сярод белага, соннага адвячорка. Грымнулі, рэзнулі, жарнулі — як хочаш гавары, а да таго ж яшчэ — закукурыкалі.

Кукурыкаў адзін кларнет. У гэтым і была найбольшая незвычайнасць падзеі, бо музыка, урэшце, як музыка, полька як полька, а кларнецiст, што кленчыў у развалах на саломе, ускіне раптам сваю чорную дуду і самым сапраўдным чынам, толькі піскЛява, закукурыкае. Нібы ад радасці якой, не могучы знайсці ёй іншага выхаду.

Дзень быў будзённы, і танцы наладзілі не дарослыя, а мы, падлеткі. У малой і сцюдзёнай, з тоўста замёрзлымі вокнамі хаце старога Ляпножкі. Якія там танцы — вучэбная таўкатня, нават ніхто не распранаецца, каб не калець у перапынках паміж полькамі, вальсамі, «кадрэлем».

І вось яно, тое піскЛявае «кукурыку», адно за адным, спачатку пацешнае, потым, у хаце, да нудоты аднастайнае, успамінаецца цяпер яшчэ сумней, знакам таго, як яно бедна пачыналася, наша юнацтва, як нялюдска звязана было яно тым часам і тым ладам...

Уранні, падмацаваныя нашымі медзякамі, бадзягі адбылі ў той белы свет, адкуль прыехалі, ужо без «кукурыку», берагучы яго для наступнага вострава ў белай сумоце. І сёння не памятаю, і тады, здаецца, мы не ведалі, хто яны былі, тыя музыкі са сваёй фурманкай, адкуль прыехалі і куды падаліся. Гэтая загадкавасць толькі ўзмацняе ўсмешлівую горыч успаміну.

Цяпер у нашай вёсцы клуб. Не лепшы і не горшы, як у іншых вёсках наваколля. Ужо і пастарэў за дваццаць пяць гадоў, хоць з цэглы ды пад шыферам, атынкаваны. У клубе часта бывае кіно, сяды-тады наладжваюцца спектаклі, выступае свая і прыезджая самадзейнасць, а найчасцей, вядома, танцы. Тым больш што ёсць свой баяніст і свой скрыпач. Ды не абы-якія.

Скрыпач Петрык прыйшоў да нас у прымы з Плёхава, усе яго ў

Ніжніх Байдунах ведаюць даўно, і ў нас ён хутка стаў яшчэ больш сваім, чым тады, калі толькі прыходзіў са скрыпкай ці так сабе. Музыка з тых, што апантаныя гэтым з пялёнак і нястомныя да самай дамавіны. А да таго ж яшчэ Петрык прынёс з вайны, у якасці трафея, не кавадла, як Цімох Ярмоліч, а скрыпку, якую называе «страдыварус». Слова, што прагучала ў Плёхаве і ў нас упершыню, дзякуючы Петрыку, які цяпер ужо нібы не са сваёй гвардзейскай танкавай, ордэна Кутузава, слова тое прынёс, а нават і свіней з ім пасвіў. «Мой страдыварус», — гэта гучыць у яго зусім упэўнена і прывычна. Не бянтэжыць і тое, што Петрыка амаль адразу ж і празвалі Страдыварусам.

Баяніст наш таксама прышлы. Гэты ўжо — бог ведае адкуль. Цыган Рома, які прыбіўся да хутарскога Зіны, дачкі Крыстыны Роўбіхі, калі ўжо сама Крыстына памерла, а Зіна, наймалодшая ў яе, засталася на хутарку адна. Быстры хлапчына, чорны і кучаравы, як належыцца, а вочы, карыя і вялікія, не хітрыя зусім.

Бедны Рома! Так і карціць мне забегчы наперад, каб сказаць, як усе шкадавалі яго, калі ён так недарэчы, так непатрэбна загінуў, засыпаны ў толькі што выкапанай студні. Капаў ён, людзі казалі, выдатна. Некалькі студняў выкапаў на новым пасёлку, дзе будуюцца, жэнячыся, маладыя ніжнебайдунцы і куды сцягнулі некалькі нашых хутароў, у тым ліку і Ромаў. Ён вылез з ужо гатовай студні, а потым («такі заядлы!») апусціўся яшчэ раз, каб штосьці паправіць, ды ўжо і самога адтуль не адразу змаглі дастаць. Я пачуў пра гэта пазней. І быстры, шчыры, вясёлы хлапчына ўспамінаецца, хочаш не хочаш, праз агульны жаль па ім...

Калі наш Страдыварус іграў з душой і ў сорак пяць гуллліва і нястомна па-юнацку, дык Рома, здаецца, яшчэ весялей. Усё пачутае і там, адкуль ён прыйшоў, і ў нашым ужо наваколлі, і ў свеце вялікім — па радыё, па тэлебачанні, з юнацкіх магнітафонаў і прайгравальнікаў, цыган, нібы вясняны шпак, лёгка ператвараў у свае папуры, радасна новае, свежае нечаканасцю, сваё і для танцаў, і проста так, для слухання, калі вясёлага, а калі і з сардэчнай журбою. І ўсё гэта ён аддаваў з усмешкаю, у якой таксама спалучалася многа чаго: і дабрата, і гарэзлівасць, і сціпласць, і гордасці трохі, а больш за ўсё харошай чалавечай прастаты.

З гэтай усмешкай ён і жыве і хай жыве ў маёй і многіх іншых памяці, у радасным, вясняным шматгалоссі музыкі, Петрыкавай і яго.

Я ўжо казаў, што маладых у сваёй вёсцы пазнаю цяпер у большасці па бацьках: хто на маму сваю падобны, хто на тату. А то дык і спытацца трэба, чый гэта хлопец або чыя дзяўчына. Маіх

аднагодкаў і старэйшых мужчын засталося ўжо няшмат. А хто жывы і ў клуб заходзіць, з тым добра ўспомніць былое. Нават не толькі з ім, але і пры ім, седзячы моўчкі, толькі ўсміхнуўшыся ці падміргнуўшы.

Калі маё пакаленне пачынала сваю маладосць, моднай была полька-цыганачка. Не трасуха, а, як казалі, «шырокім сцягам», «галоп». У нас — завіруха, а мужчыны навокал стаяць ды, як толькі танец аціхне, крычаць, як блазнота: «Хлопцы, нанава! Нанава!..»

Цяпер у модзе танцы іншыя, як бабы кажуць, гарадскія, бо і моладзь, калі паз'язджаецца ўлетку ці на святы, у большасці гарадская.

На крэслах, спалучаных радамі і парасстаўляных каля сцен, апроч тае, дзе сцэна, сядзяць у якасці прыязнай і зайздраслівай публікі больш і менш пажылыя жанчыны і некалькі мужчын.

З колішніх смехуноў сёння тут толькі Васіль Кураўка і Ўладзік Чыркун, інвалід з кавялою, той, што спяваў каля плота. Маўчым і прыглядаемся да танцаў.

Плёхаўскі кавалерчык. Цыбаты, з малою галоўкай, зверху да пояса рухавы, як кенгуру, а ногі значна цяжэйшыя, сяды-тады як анямелыя. «Бугі-вугі» яго бесталкова нервовыя, нібы знарок для кепікаў збоку. Куды там Сідар-гоп з яго падскокамі — тут дрыганне і крыўлянне свядомае. І валасаты, і з бародкай нейкаю. А важнасці — і не кажыце, пацеха! Калі чаго не хапае яшчэ, дык толькі гумавай жвайкі.

Як толькі танец закончыўся, Кураўка раптам устаў, падышоў да цыбатага юнака, ветліва папрасіў яго падысці з ім да Чыркуна і, паказаўшы на Ўладзіка, зусім сур'ёзна сказаў:

— Таварыш хоча з вамі пагаварыць.

Я затаіўся ў вясёлым чаканні. Яны ж, Кураўка і Чыркун, сядзелі абапал мяне і ні ў чым не змаўляліся — будзе чыстая імправізацыя.

— В меня вам тока адзін вапрос, — пачаў Уладзік, таксама, як і Кураўка, вельмі спаважна, нібы беручы гістарычнае інтэрв'ю. — Скажыце, пажалуста, гэта не вы на тым тыдні прывозілі з Хлюпіч прадаваць цабры і ражачкі? Хадзяін такі самы пажылы, як вы, з бародкаю. І кабыла пярэстая, як у адэскай пажарнай камандзе. Пры старым, канечне, рэжыме. Васіль Пятровіч, бойкі на возе, здаецца, таксама былі?

— Былі, Уладзімір Цупронавіч, — зусім сур'ёзна адказаў Кураўка.

Юнак стаяў разгублены.

— Вы панімаеце, што такое па-дзеравенскі бойка? — разварушваў яго Чыркун. — Такая храновіна з сасновых клёпак, у

якой б'юць масла.

Юнак яшчэ ўсё маўчаў. Дзе там у чорта тыя Хлюпічы і што там за цабры ды ражачкі і бойкі?.. А навокал сабралася моладзь. Свае, заўсёды спадзеючыся па гэтых дзядзьках чагосьці вясёлага, а прышлыя ды прыезджыя — у недаўменні, як і той плёхаўскі кенгуру.

Момант гэтай напружанасці Чыркун запоўніў «замежнаю мовай». Гэта адна з дзвюх яго спецыяльнасцей: Уладзік мог вельмі добра імітаваць нямка і «гаварыць па-інастраннаму». Балбатаць чортведама што, ні крышку не збіваючыся, не трацячы важнасці тону. І цяпер ён пачаў плесці нешта, вельмі падобнае на чыюсьці мову. Звяртаўся то да Кураўкі, то да таго танцорчыка, то да ўсіх астатніх. Кураўка толькі ківаў галавою і час ад часу мармытаў сваё, ніжнебайдунскае «ага» або «яволь» і «йес», прынесеныя з міжнародных сустрэч на вуліцах разбітага Берліна і над Эльбай. Нарэшце Чыркун закончыў свой маналог нейкім складаным, доўгім выкрунтасам і сказаў Кураўку больш празрыстае «данкішэн». А той перадаў асноўны змест усяго сказанага кароткім паведамленнем таму, яшчэ ўсё збянтэжанаму, юнаку:

— Ён гаворыць, — ківок на Чыркуна, — што вы можаце быць свабодны.

Калі дагэтуль у гурце моладзі, што акружыла нас, чуўся то нечы абрывісты смяшок, то стрыманая рэпліка, дык цяпер проста выбухнуў рогат. Смяяўся, здаецца, і сам той хлопец.

А потым у шум уступілі баян і «страдыварус», і ўсё аціхла ў новым танцы.

Чыркун ваяваў яшчэ і ў першую сусветную, а потым і ў грамадзянскую. Знакам даверу, ён мне аднойчы пры панах паказваў «краснаармейскую афішку» пад загалоўкам «Слезное моление вши» — дасціпны сатырычны верш, зброя ў змаганні за салдацкую гігіену. І расказаў тады, як гэта ў «свабоду», пасля рэвалюцыі, іх, акопнае брацтва на часовым перадыху, вадзілі разоў некалькі ў тэатр. А ў некаторых хлопцаў было назапашана па «аптэчнай» бутэльцы вошай, уласнага ўраджаю і пазычаных. І ў тэатры яны, тыя хлопцы, як толькі гасла святло, церушылі з бутэлечак на далонь і ціха, асцярожна сеялі на футравыя каўняры і боа новага начальства, што з жонкамі сядзела спераду.

Уладзік не казаў, але і так няцяжка было здагадацца, што пачынальнікам з тымі бутэлечкамі быў хутчэй за ўсё ён.

Дарэчы, жулікаватасць перадалася і сыну яго, наймалодшаму, таму Анёлачку-Анёлку-Ангелу, які на другім пасляваенным годзе яшчэ толькі канчаў у мястэчку школу. Вучыўся Анёлак не вельмі, найбольш

ад ляноты. І вось на ўсяночную перад Вялікаднем, калі на плошчы перад царквой колішнім ладам сядзелі на вазах ды пры вазах і паміналі калекі-старцы, малады Чыркунок, разам з сябрамі-дзесяцікласнікамі, заказаў старцам памінанне. За плату, вядома. Па жывых-здаровых настаўніках, матэматыку і фізіку, найбольш «любімых». І дзед з бабаю памянулі.

Бачыўшы, чуўшы ўсяночнае памінанне многа разоў, няцяжка ўявіць і Анёлкава. На возе — зрэбная буда, нацягнутая на арэхавыя каблукі. Каняжына хрупае сена не з перадка, як звычайна, не ў аглоблях стоячы, а прывязаная за возам. Паміж задзёртымі аглоблямі, на ахапку саломы, сядзіць бязногі ці бязрукі дзед. Сляпая бабуля — на возе, у чалесніках буды. З бабінага слязлівага раешніка возьмем толькі пачатак, а можа, і з сярэдзіны, словам, тое, што мне запомнілася з маленства.

За галоснымі званамі
ды за яснымі свяцамі,
за бажэсцвеннымі службамі...
Знаеш, ведаеш, як то
Бог кожную душачку хрысціянскую,
па імені назваўшы...

Тут уклінялася канкрэтнае — заказ дзесяцікласнікаў:

Івану Максімавічу і Аляксею Іванавічу,
душэўным настаўнічкам нашым
царства нябеснае!..

А дзед у аглоблях уторыць, як чмель:

Божа, васпомні душачкі змарлыя,
Божа, васпомні...

Нямком старэйшы Чыркун прыкідваўся, вядома, не сярод сваіх. Часамі гэта выручала ніжнебайдунцаў, а то дык бывала і дрэнна...

Па дровы нашы ездзілі пры панах далёка, бо лес бліжэйшы быў малады, казённы і не прадаваўся. А торфу тады капалі мала. У тую зіму, якую згадваю, было вельмі многа снегу. Звернеш трохі з наезджанай дарогі, і конь правальваецца, і сані тыя з дровамі — як выцягнуць, і гуртам папіхаючы. І вось на Галым балоце, у пушчы, сустрэліся два абозы з дровамі, наш і, здаецца, хлюпіцкі. Сутыкнуліся першымі коньмі, храпа ў храпу, і стаяць — кожны вазак сам сабе хітры, ніхто не хоча скрануцца ў аб'езд.

У нашых першы ехаў Кураўка. Тут да яго, саней за трое, падышоў Чыркун і, як нямко, прычапіўся сварыцца. Не да таго чужога, сустрэчнага, а да свайго. Адзін мармыча штосьці, нема паенквае, размахвае рукамі, а другі крычыць. І скачуць ужо загрудкі. Кураўка так раз'ярыўся, што давай распрагаць кабылу. Прасцей было

б сякеру з воза ўзяць, а ён распрог, схапіў дугу за канец і, трасучы ёю над галавой «нямка», крычаў усякую несусвеціцу. Доўга дурыліся. Нашы ўсе ад вазоў сабраліся, і тыя ад сваіх. Нашы, вядома, ніхто не смяяўся. Хлюпічане спачатку глядзелі, слухалі, а потым плюнулі і пачалі аб'язджаць, гразнучы ў снезе і лаючы нашых. Кураўка тады запрог, закурылі, рагочучы, і паехалі.

Абозамі ездзілі не толькі ў пушчу. З мястэчка на бліжэйшую чыгуначную станцыю, за дваццаць сем кіламетраў, вазілі збожжа з купецкіх «шпікняроў» (вялізных свірнаў), ад Бейліна і Бісінкевіча. Заработак быў не лішне вялікі, аднак і лепшых не было. Ездзілі людзі бяднейшыя, і нашы, і плёхаўскія, і з іншых вёсак. Разоў некалькі ездзіў і я, калі Андрэй служыў у войску, а мы з сястрою Надзяй гаспадарылі.

Мікіта Турак у гэтыя асенне-зімовыя заработкі ганяў сваіх двух сыноў. На двух вазах, на добрых конях. Чалавек ён быў працавіты і прагны — да прыдуру. Сечкі тым коням трэба многа, дык ён начамі грыз яе старой касою, скоскам. Сам такую сячкарню прыдумаў: як церніца, ці што, толькі не лён яна трэ, а рэжа салому. Потым, казалі, сячкарня тая прыснілася яму ў «смяртэльнай» кашулі, белай і доўгай, і добра такі напалохала: «Зарэжу к чорту самога! Замучыў ты мяне! Купляй фабрычную!» Тады ўжо Турак купіў ручную сячкарню, якую хлопцы яго, што якраз падняліся на памочнікаў, круцілі на змену. Здаравенныя грукачы, паслухмяныя.

Здаўшы на станцыі збожжа, абознікі заходзілі ў чайную. Са сваімі торбамі, але перакусіць у цяпле, узяць шклянку чаю, а то і абаранак ці селядца. Толькі Туркавым хлопцам бацька такога рэспусту не дазваляў. На холадзе яны, вядома, не сядзелі, аднак елі толькі сваё, усухамятку ці запіваючы халодным малаком з бутэлек.

Раней, пакуль я сам не паехаў, Кураўка мяне пераконваў, што Туркі ішлі са сваёю торбай не ў чайную з усімі, а да помпы на плошчы, адзін пампаваў ваду, а другі запіваў ёю хлеб, а потым, на змену, другі.

І вось аднойчы, калі мы сядзелі ў чайной і сёрбалі гарачы чай, туды зайшлі два нейкія панкі. З дробных ужэндзнічкаў, відаць, або якія перакупшчыкі. Трохі пад мухай, а больш з фанабэрыяй. Падышлі да буфета, папрасілі яшчэ па адной.

Чыркун устаў з-за століка і падышоў да іх. Нямком. Жэстамі і мімікай папрасіў закурыць. Пачаставалі яго папяроскай. І запальнічкай пстрыкнулі пад нос. Ён стаў ім дзякаваць, мармычучы, размахваючы свабоднай рукой і штосьці нема ўскрыкваючы ад захаплення.

Тут я не вытрымаў, засмяяўся.

— Ты цо се смееш? — павярнуўся да мяне адзін з панкоў. — Он ест калека, ему так пан Буг дал. Ты цо се смееш?

Ён падышоў. А я... спалохаўся, ці што. Хутчэй збянтэжыўся. Бо што ж рабіць, калі палезе біцца?..

Я не паспеў нічога вырашыць, бо тут паміж намі ўшчаміўся Кураўка.

— Пане, — сказаў ён вельмі перапалохана, — вы яго лепш не чапайце. Не глядзіце, што ён такі маладжавы. Ён двухжыльны. Падковы гне. Восі ломіць. Любога каня паднімае навыцяжку. А як разыдзецца — не дай бог бачыць! Што я вам, пане, скажу...

Ён нагнуўся да панскага вуха і штосьці зашаптаў. Пасля кіўнуў у мой бок галавою і зноў зашаптаў. Панок паглядзеў на мяне. Спадылба, таямніча. Нічога не сказаў. Кураўку ён, ужо сам, без просьбы, прапанаваў папяросу. Працягнуў тую пачку і мне, а калі я адмовіўся, ён паглядзеў яшчэ раз і моўчкі адышоўся да свайго калегі.

Ужо ў дарозе ўсе смяяліся з таго, што там Кураўка пашаптаў.

— Пане, кажу яму, ён ні за што вас, як муху, плясне. Ён ужо трох забіў. А сам у турму не сядзе. Апраўдаюць. Самі не ведаем чаму — але не сядзе.

Так я і пахадзіў пасля з яшчэ адной мянушкаю — Двухжыльны.

«НЯМА ЧАГО ПАКРЫВАЦЬ!..»

Кураўка смяшыў заўсёды на поўнай сур'ёзнасці, а сам часцей усміхаўся, чым рагатаў.

Едзем мы, скажам, з таго абозу, вяртаемся ўлегцы. Восень позняя, але яшчэ ўсё цёплая, добра ляжаць на возе. Коні з узгорка падварушыліся трухта і даганяюць — узбоч гасцінца, па сцежцы ідзе незнаёмая спраўная маладзіца. Кураўка, угрэўшыся пад кажухом, ляжыць сабе на баку, падпёрся далонню пад правую скіўіцу, ласа глядзіць на шуструю загладуху, а потым, калі зусім параўняліся, ціха гукае:

— Кабето!

— Што, дзядзько?

— Купі качалко на лето.

— На чорта мне яно? — разгублена спыталася яна.

— Як на чорта? — зусім сур'ёзна здзівіўся ён. — Макарону будзеш качаць.

Урэшце здагадаўшыся, тая зачырванелася і плюнула.

А ён глядзіць ды прыязна ўсміхаецца, нібы нічога лішняга і не сказаў, і не падумаў.

Чуць і бачыць Васіль быў мастак.

У Арэся была тады незамужняя дачка Марыля, таксама здаравенная, не вельмі, як і тата, складная. Але ўсяго дзявочага было ў яе нямала. І дабрадушная. Каля яе прыпасваўся суседскі Вінцучок, дзяцюк няраслы, але спрытны і памаўзлівы. Сядзяць мужчыны ў Арэсевай хаце зімою, яшчэ трохі завідна, гамоняць ды пакурваюць, а Марыля ляжыць на цёплай печы жыватом, тырчыць сваім багаццем угару. Усё ў мужчын нібы перагаворана, а то яшчэ, здаецца, і не ўсё, і хтосьці кажа, без усякага на што-небудзь намёку:

— Вінцучка нешта сёння няма. Няўжо ён з лесу яшчэ не прыехаў?

— Прыехаў, — спакойна і ўпэўнена, як быццам ведаючы гэта, гаворыць Кураўка. І дадае, кіўнуўшы на печ: — Ужо вунь і сані перавярнуў...

Пайшоў зімовай ноччу, задоўга да світання, будзіць суседа — ехаць у лес па дровы. Суседзяў было ў адной хаце двух, братоў жанатых, але не падзеленых. Бо і дзяліць не было асабліва чаго, і ленаваліся абодва, асабліва старэйшы, вечна пануры, кіслагубы Авос. Такая мянушка, бо яму не хапала чамусьці свайго «што?» і ён перапытваў па-местачковаму, па-жыдоўску: «А вос?» І заўсёды і ўсюды насіў у кішэні портак камень з гусінае яйцо, цёплы, абгладжаны там рукою. На пытанне: навошта ён, Авос адказваў: «А як сабака?» На чалавека, чаго добрага, камень таксама мог прыдацца. Зрэшты, нічога такога не памятаю. Затое бачыў, як ён, Авос, вось-вось заплача, калі чытаецца штосьці пра чалавечую крыўду... Меншага брата, які ўсё-ткі гаспадарыў сяк-так, звалі Мікіта, а мянушка, за пэўныя, так сказаць, хімічна-абаронныя якасці, Тхорык.

— Ледзьве я дастукаўся да іх, — неяк расказваў Кураўка. — Алена Мікітава адчыніла. Сам Тхорык сядзіць на пасцелі, чухаецца. А ў другім кутку Авос сама цяпер зрабіў буду...

Гэта — пра зорны час на жанатым, няхай сабе немаладым пасланні.

Неяк пры Польшчы мястэчка наша моцна гарэла і пасля гэтага дружна сабрала грошай на матароўку, маторную помпу. Для большай пэўнасці набожныя мешчанчукі вырашылі яе пасвянцаць. Пасля абедні поп з дзякам і пеўчымі выйшаў на паперць. Унізе, ад плошчы, адчынілі святую браму, і малайцы-пажарнічкі, не паздымаўшы сініх форменных канфедэратак, а толькі па-службоваму апусціўшы раменьчыкі пад бараду, па ціхай камандзе «бегем марш!», без гіку ўскацілі матароўку на высокі ўзгорак, у вялікі натоўп прыхаджан. На той час і гэта было не абыякое відовішча, культурнае мерапрыемства.

Поп нараспеў маліўся, пеўчыя стройна спявалі, а нейкая бабка, што прыпазнілася, ніяк жа, людцэ мае, не магла праціснуцца наперад, да таго цікавага... І трэба ж ёй было спытацца якраз у нашага Кураўкі:

— Сынок, а што гэта яны там робяць? Я ўжо дадому была пайшла, але вярнулася.

— Карову, бабко, да быка пускаюць.

— Вой, а чаму ж гэта тут?

— Папову, бабко. Да камендантавага быка.

— Камендантавага? Гэта таго, што ў пастарунку?

— У пастарунку, бабко. Ты толькі так не крычы, а цішэй. Зараз во будуць і ў званэ званіць...

Адзін час, таскама пры Польшчы, Мітроша — Важнае ліцо быў у нас солтысам. Праўда, вёска на яго не скардзілася — от сабе смешная важнасць, і толькі. Нават купіў нейкую скураную куртачку, чорна-бліскучую, у якой праводзіў сходы. Перад сваёй хатай, на вуліцы. Сам ён звычайна прыпазняўся, выходзіў з хаты тады, калі ўжо мужчыны і збяруцца, і пачакаюць. Следам за ім выходзіла маці, старая, нядаўна аўдавелая Рагачыха, станавілася ў гародчыку за плотам, паміж кустамі бэзу, і час ад часу ўстаўляла сваё, рэжысёрскае:

— Дзе што добрае зробіцца, дык усё ж мы, Рагачэ ды Рагачэ. Ніхто ж другі не глядзіць, ніхто ж не пастараецца...

— Ціха, мамаша, дай гаварыць.

І гаварыў, упэўнена і важна, як з трыбуны.

Зімой па Ніжніх Байдунах пачала лятаць незвычайная галка. На валляку ў яе, на моцным шнурочку, вісела круглая, як медаль, фанерынка, на якой выразна, каломаззю было кругам напісана «Sołtys». Выйдзеш з хаты — сядзіць на плоце: «Каў!..» І паляцела. На другі двор, на трэці, чацвёрты... Усе двары аблятае за дзень. Не было б таго медаля, дык і не падумаў бы ніхто, што гэта ўсё адна ды тая самая.

І да Мітрошы, вядома, лятала. Ён і пра гэта гаварыў на сходзе, ужо ў хаце:

— Дурная безабразія! Каб я толькі ведаў, хто такую насмешку зрабіў...

Што тады быў бы за страх — невядома. Толькі пазней стала ясна, што зрабіў гэта Кураўка. Пры дапамозе свайго старэйшага, школьніка, які і выдаў іхнюю таямніцу.

Васіль быў дабрадушны, ціхі. І вельмі бедны, з найбольшым правам на смех.

У партызанах нехта аднойчы падшапнуў новаму камандзіру нашага атрада, што іменна ў яго, у Кураўкі, схаваны ў гумне два

кормныя япрукі. І ён, наш Сашка-лейтэнант, нядаўна прысланы з Вялікай зямлі, паверыў і даручыў паехаць «изъять излишки» іменна мне. Колькі я ні ўтлумачваў яму, што гэта жывая лухта, Сашка ўпёрся і паслаў нас з Коржыкам удвух, хоць той быў і не наш, а з Хлюпіч. «Няма чаго залішне пакрываць сваіх аднавяскоўцаў», — сказана было нават і так.

І мы паехалі. Ёлкі зялёныя, — паклікаў я таго багацея на двор (хата старэнькая, поўна малых) і расказаў яму, што да чаго. Толю Коржыка, маладзенькага, баявога хлопца, Кураўка не ведаў, і мы, каб усё прайшло па ўсіх законных правілах, пайшлі на пошукі ўтрох.

Ішло прадвесне, і, як у нас гаворыцца, у многіх бог Вярбіч (першая ажывае вярба) паеў ужо і сена, і салому, і амеці. У прыстаранках Кураўкавага гуменца было амаль зусім пуста. Утрох з гаспадаром шуршэлі мы па прыстаранках, хто ботамі, а ён лапцямі, нават пасвечвалі трафейнаю батарэйкай, вось-вось гатовы засмяяцца, палохалі тых фантастычных, створаных дурным падшэптам, парсюкоў: «Аюсь! Аюсь!...» А потым і засмяяліся — і мы з Кураўкам, і Толя, які і так паверыў мне раней, а цяпер, пачаўшы з хаты, і сам убачыў, што наш Сашка-лейтэнант заслугоўвае слова, якое тут жа было і сказана. Пра Васілёву беднасць я ведаў змалку, пра тое, што ён звязаны з партызанамі — толькі здагадваўся, а потым, пасля вызвалення нашай мясцовасці, і пачуў. І ад самога яго, і ад хлопцаў з суседняй брыгады, якой Кураўка добра памагаў. Нават медаль яму далі — партызанскі, другой ступені.

На фронце, калі фарсіравалі з боем рэчку Шэшупэ, граніцу з Усходняй Прусіяй, Васіль са сваім аддзяленнем першы ступіў на той бераг. Але героя не далі, хоць перад боем і гаварылася.

— А што далі? — спытаўся я.

— «За адвагу».

Адказваў ён без найменшага жалю ў голасе ці ў вачах, толькі з усмешкай, як заўсёды, сціпла-хітраватай. І дадаў, памаўчаўшы:

— Ох, і далі ж мы ім тамака! Кацюша як жарне, як жарне — толькі шыняле ўгару ляцяць!..

ГРЭХ ЦІ НЕ ГРЭХ

У гэтай сціплай і няпоўнай галерэі маіх вясёлых літаратурных продкаў па мужчынскай лініі асобнае месца займае кравец Рафалак.

Дваюрадны брат майго бацькі, ён быў яшчэ татаў і мамін кум, а мой хросны. З мяне хапіла б і гэтага, другога сваяцтва, тым больш што хросная мая засталася ў Адэсе, дзе я нарадзіўся, дзе тады быў у

бежанстве і хросны. А бабкі-павітухі я наогул не меў, бо мяне не бабіла, а прымала, як гаварыла маці, дзяжурная акушэрка.

Бабкі, хросныя, кумы — гэта ў той час было сваяцтвам, няхай не кроўным, а ўсё ж блізкім. Сем'і такія не толькі клікаліся (на вяселлі, радзіны, хаўтуры), але і дружылі, што асабліва падабалася малым.

У Андрэя быў поўны камплект: бабка, хросны і хросная. Бабку Ганулю, Грамуздову маці, празывалі Ліскай, хоць і была яна зусім не хітрая, а толькі ўвішная, весела-гаваркая і добрая. Калі мы вярнуліся з горада, мне было пяць, Андрэю — дзесяць, ужо не малы, аднак Ліска то жменьку сушаных груш прынясе, то трохі гарбузянят, то жывое яблыка зімою, то велікоднае яйка. Андрэю перападала і ад хроснай, але куды радзей, бо яна была ўжо замужам у Хлюпічах. Праўда, і тая Андрэева хросная, і асабліва Ліска, даючы што-небудзь яму, не забываліся і пра малога, пра мяне, ды гэта было зусім не тое, бо я ж тут ішоў на дадатак. І я зайздросціў брату ўдвая, за бабу і за хросную. А ўжо мой хросны, Рафалак, быў куды лепшы, чым Андрэеў — маўклівы і скупаваты дзядзька Яўхім Заяц.

Зрэшты, хросныя бацькі з хрэснікамі не вельмі ўжо так і няньчыліся. Гэта мой замяняў мне і бабку, і хросную. Ён і наогул быў другам нашай сям'і. У бацькі нашага не было ні братоў, ні сясцёр, а хросны рос пры сваім старэйшым браце, чалавеку благім, і таму наш тата і Рафалак з маленства дружылі. Любіла майго хроснага і наша мама, і ўсе мы, сёстры і браты, бо ён быў не толькі сваяк, але ж, — а можа, і перад усім, — харошы чалавек. Да слёз чуллівы, да слёз вясёлы і добры. З нашай сям'ёй ён і пасля татавай заўчаснай смерці дружыў, вядома ж, таксама дапамагаючы ўдаве з сіротамі («Катрынко, сястрыцо мая»), чым толькі мог.

Хросны быў вельмі нярослы і нібы гарбаты, і называлі яго не Рафаіл, а толькі Рафалак, нібы кавалак сапраўднага Рафаіла. Імя ў нашай мясцовасці, можна сказаць, унікальнае, дадзенае папом па святцах, і таму яно гучала хутчэй як мянушка. Ды ён не крыўдзіўся, бо і прывык да гэтага змалку, і сам любіў пасмяяцца, заўважыўшы што-небудзь смешнае ў іншых.

Трэба сказаць таксама, што як там мы ўсе ні любілі ды ні шанавалі яго, ні ад бацькі, ні ад маці, калі яна засталася з намі адна, не было нам ніколі ўшчування за тое, што мы сяды-тады смяяліся з чаго-небудзь пацешнага, якое адбылося з маім хросным.

Да споведзі і прычасця школьнікаў напрадвесні, у вялікі пост, вадзілі з Ніжніх Байдуноў у мястэчка арганізавана. А я, першакласнік, якраз на тым тыдні хварэў. Потым, калі паправіўся, маці не было як павесці мяне ў царкву самой, і яна даручыла гэта

хроснаму, які і сам ішоў туды ж, па той жа справе.

І мне запомніўся той першы выхад у вялікі свет.

Як у краўца, у хроснага было ў наваколлі многа знаёмых, у тым ліку і з людзьмі, як ён казаў, духоўнага звання. Хросны і сам пасмейваўся з гэтага, параўноўваючы свае высокія знаёмасці з тым, што казала старая Гіта, хвалячыся сваім Хаімам, краўцом: «Уй, мы старому бацюшку шылі пітрахіль!..» Епітрахіляў бацюшкам ён не шыў, ні старому, ні новаму, тагачаснаму, але ж і дзяк Харкевіч, і царкоўны стараста дзед Бойка, хоць і ў мястэчку былі краўцы, шылі ў хроснага, чым ён не мог, як майстар, не ганарыцца.

Чорны і сухашчавы вусач Харкевіч, суровы з выгляду і громападобны сваім, злёгку хрыпатым, басам, запісваў нас да споведзі па знаёмству, без чаргі, тым больш што хросны выйшаў з чародкі жадаючых трохі наперад і дзяк спачатку кіўнуў яму, а потым і сказаў: «Прошу вас, Рафаил Степанович!» Мяне ён бачыў у хроснага, можа, не раз і не два, але цяпер спытаўся прозвішча, імя, імя па бацьку, а тады, на нейкі доўгі момант, зверху ўпёршыся ў малога злоснымі вачыма, грымнуў:

— Холост?

І ад пытання, і ад голасу я задрыжаў, нібыта злоўлены ў чужым садзе. Ды хросны мой, які таксама ж быў у горадзе, засмяяўся ў адказ дзяку не менш культурна:

— Ах, Радзівон Парфіравіч, да ведзь жа младзенец, яшчэ і сіротка.

Дзяк пакруціў галавою:

— Младзенец? Поверим, Рафаил Степанович, поверим.

Хросны нават пагладзіў мяне па ім жа самім на бручку абстрыжанай учора галаве, відаць, і не падазраючы, што сцэнка гэтая, у маёй перадачы, сёння ж яшчэ насмяшыць нашу маму і Надзю з Андрэем.

Другі знаёмы духоўнага звання, дзед Бойка, жыў зусім недалёка ад царквы, пры якой быў старастам і званаром. Хатка яго стаяла ўнізе пад узгоркам, каля нізкага муру царкоўнай агароджы, у зацішным кутку пад высознымі ліпамі.

У хатцы і так была духата, а мы пілі гарачы чай. Дзед Бойка быў родам з Плёхава, але доўга жыў у Маскве і адтуль прывёз сваю бабу. На грудзях у дзеда, з выпадку свята, было начэплена некалькі медалёў, на адным з якіх я цераз стол прачытаў «За спасение утопающего», а на другім — «За отличную стрельбу». На іншых чатырох здалёк не змог разабраць. Дзедава баба чай піла ўпрыкуску, са сподачка, палажыўшы на прыпол сабе ручнік. Дзед і хросны

таксама сёрбалі са сподачкаў, прасмоктваючы той чай цераз кавалачкі цукру. Толькі я піў салоджаны, з вялікага фарфоравага кубка, прыкусваючы хлебам з маслам. Пілі ўсе доўга. Баба выціралася адным ручніком, дзед з хросным другім, а я ўжо, як у тым анекдоце, абсыхаў і так.

Я кончыў піць хутчэй за ўсіх, мне пачало быць сумна ад іх бясконцай гутаркі і хлюпання, і дзед, дзякуй яму, здагадаўся — даў кнігу. Гэта быў, як я сказаў бы пазней, вялікі і раскошна выдадзены том біяграфій расейскіх пісьменнікаў, ад Ламаносава да Горкага. Не памятаю: можа, быў хто-небудзь і ранейшы за Ламаносава, аднак апошнім быў, бясспрэчна, Горкі.

З тых нямногіх кніжак, якія былі ў нас дома, я ведаў па партрэтах Ас-Пушкіна (так мы чыталі-забаўляліся з Качкавым Валодзем), Мю-Лермантава, Энвэ-Гогаля, Іа-Крылова. Гартаючы дзедаву кнігу, я пазнаваў там сваіх нешматлікіх знаёмых, а з мноства новых найбольш чамусьці ўразілі тры. Іменна той, апошні ў кнізе, Горкі, толькі Максім, без Аэм, а перад ім — Тэгэ-Шаўчэнка і Элэн-Талстой. У першага (хоць і апошняга ў кнізе) мне спадабалася і чорная, доўгая кашуля, падпяразаная шырокім рэменем, і доўгія, назад адкінутыя валасы. У другога — кажух, калматая папаха і вусы. У трэцяга — зноў жа доўгая і падпяразаная вузкім раменьчыкам, але белая кашуля і вельмі ж вясковая барада, амаль як у старога Чыркуна, дзеда Цупрона.

Неўзабаве і чаяванне, і гутарка хроснага з дзедам і бабай здаліся мне вельмі ж кароткімі. Хросны мяне ад кнігі проста адарваў, а дзед Бойка пацешыў, што, калі я буду добра паводзіць сябе, старанна вучыцца і шчыра хадзіць у царкву, — ён і яшчэ калі-небудзь кнігу гэтую мне пакажа. Нагаварыў амаль таго самага, што і поп, калі я стаяў у яго пад крылом, накрытытым «пітрахілем», ці як яно там называецца.

З той кнігай больш не паўтарылася. З душнай прыцаркоўнай хаціны (яе ўжо даўно, як і дзеда з бабай, няма) у памяці засталося толькі дзіцячае пачуццё, так сказаць, закаханасці з першага позірку, якое, можа, і было падсвядомым прадчуваннем пазнейшых сустрэч не толькі ўжо з партрэтамі тых трох, двух у кашулях і аднаго ў кажусе, але з вялізным і чароўным светам іхніх душ, без якога і мне цяпер не ўявіць свайго ўласнага існавання... А за паводзіны дзед Бойка меў потым права не раз і не два разы накруціць мне вушы.

Гэта тады ўжо, калі я хадзіў не ў ніжнебайдунскую, а ў местачковую школу. У будзень, пасля заняткаў, нам сяды-тады ўдавалася зайсці ў прычыненую царкву і, пакуль той стараста

прыбіраў там недзе ў яе вялізнай, звонкай пустэчы, ціхенька, асцярожна ўзабрацца па крутых і вітых усходах званіцы ажно пад самае неба...

Куды там той «маяк», з якога Сідар-гоп скінуў галёш! Якое гэта, ні з чым не параўнанае, шчасце — глядзець на ўсё на свеце з вышыні! І на ўсё мястэчка, і на палі вакол яго, і на дарогі — і тыя, што ва ўсе бакі, і на тую адну, на гасцінец, па якім ты, нябачнай зверху сцежкай на абочыне, столькі пратупаў ужо і столькі яшчэ пратупаеш...

Нам, аднак, гэтага шчасця — толькі глядзення зверху — было замала. Бо тут, пад самым небам, віселі званы. Малыя, большыя і найбольшы, вялікі. Галасы іх мы неаднойчы чулі, але знізу. Цяпер, з усім адчуваннем урачыстасці і небяспекі, мы падыходзілі да найбольшага. Затаіўшы дых, як перад нырцом у найглыбейшую, найхаладнейшую ваду, мы дакраналіся да яго вяроўкі. Пасля такі і тузалі. І звон нездаволена адгукаўся прыцішаным, але глыбінным «б-бом-м!..».

І гэтага нам было мала. Мы тузалі смялей, яшчэ адзін раз. А тады ўжо кідаліся ўніз, каб паспець спусціцца на зямлю, сто тысяч разоў пратарахцеўшы па тых сходах быстрымі, вясёлымі нагамі, пакуль нас знізу не сустрэне дзед Бойка — з венікам ці з анучай... Званара мы баяліся больш, чым Гірш-Элю з яго сінагогай: шамэс толькі крычаў, а не біўся. Уніз мы заўсёды спазняліся: дзед добра ведаў нашага брата, а сам быў чуткі і шустры; на голас звона, нават і найцішэйшы, адразу ж бег, дабягаў да выхада са званіцы. Каму пападала, каму не, як калі пашанцуе, але заўсёды ўсім было весела. І ніжэй, прарваўшыся міма дзеда, і на царкоўным пляцы, і на вуліцы, і на сцежцы ўзбоч гасцінца, з якое так добра было азірацца на белую красуню на ўзгорку, на той адзін з салатавых купалоў, пад якім ты нядаўна быў...

Малыя мы бывалі жорсткімі. Відаць, усе. Асабліва калі збіраліся разам і жорсткасць нашу пакрываў, вязаў у адно наш невычэрпны, нястомны смех.

Нядаўна мне, у прэзідыуме аднаго высокага сходу, знячэўку ды недарэчы, успомніўся Жмака. Вельмі ярка, з вострым, жывым, — праз паўстагоддзя — адчуваннем дзіцячай крыўды. І з дзікім смехам гэтага недалёкага дзецюка. Мы, некалькі пастушкоў, нават яшчэ не каровіных, а свіных, палезлі ў рэчку, дзе ўжо купаўся ён. Адзін. Не ведаю, чаму адзін, але ж у памяці — так. Ён выйшаў на водмель — такі здаравенны! — і раптам пачаў забаўляцца: хапаць каго-небудзь з нас і з галавою пануараць у ваду. Ты задыхаешся ў перадапошнім жаху, пачынаеш ужо балбатаць пад вадой, а ён — рагоча, як

жарабец, які падбіў цябе процьмай цяжэразных капытоў. Толькі тады ўжо, калі ты, здаецца, зусім заходзішся ў вадзе, пад націскам яго капыцістых далоняў, ён адпускае цябе, а сам яшчэ шчырэй іржэ — ужо з таго, як уцякаюць з вады твае сябры, уся бездапаможная малеча. Яму ўжо не відно і не чутно, як ты плачаш і лаешся, спачатку, бліжэй да яго — толькі плачаш... Зрэшты, не памятаю, ці задыхаўся пад вадой і ці плакаў я сам. Толькі той смех памятаю. І вострую горыч той самай крыўды.

Ну, а тады ж і нам самім было часамі вельмі смешна ад крыўды, якую мы прычынялі іншым, старэйшым за нас і старым. Весела, смешна было забаўляцца, перамагаючы страх, гуляючы з небяспекай, — калі магло за гэты смех і папасці ад таго старэйшага ці старога, абы ты трапіў яму ў рукі.

І толькі зрэдку калі-небудзь да самога цябе, раздурка, даходзіла, што гэта — не тое, зусім не той смех, што і другому таксама баліць...

Зімою дзед Бойка рабіў калядны аб'езд парахвіі, прыязджаў і ў нашу вёску. Зрэшты, не прыязджаў, а прыходзіў, цягнучы за сабой «козачку» — санкі-прычэп, якія, возячы з лесу бярвенні, падстаўляюць пад верхавіну. Паставіўшы на вуліцы сваю «козачку» з двума няпоўнымі мяхамі жыта і мукі, дзед заходзіў у хату, здымаў шапку, хрысціўся на покуць і змрочна вымаўляў тры нейтральныя словы:

— Ваш царкоўны стараста.

Што азначала: падайце і не скупіцеся. А тым часам яго «козачцы» перад чарговай хатай не стаялася. Калі гэта было на ўзгорку — мы папіхалі яе ўніз. Эх, пайшла, павіляла! Абернецца, рассыплецца мука і жыта? Не, дзед хітры, мяхі ён кожны раз завязвае. Калі ж яна стаяла перад другою хатай на роўным, мы яе адцягвалі і ставілі ўпоперак дарогі. Дзед выходзіў і — пачыналася вясёлае. Ён або трухаў з горкі ўніз, або падыходзіў да «козачкі» на дарозе і крычаў не на нас, бо мы былі ў недасяжнай адлегласці або затуленыя за зруб студні ці за вугал хаты, — ён крычаў на памочніцу:

— Я цябе дзе паставіў? Дзе? Колькі разоў табе гаварыць? Колькі разоў?

І біў яе — брэнкаў кіем па выгнутым перадку, а мы рагаталі здалёк або хіхікалі ў сваёй недалёкай схованцы.

Абедаў дзед Бойка заўсёды ў хроснага. Сядзеў ён там доўга, «козачку» зацягнуўшы на двор і прывязаўшы да плота. Але ў хату да хроснага я ніколі тады не заходзіў: спачатку баючыся за здзекі з «козачкі», а потым, калі ўжо хадзіў у школу ў мястэчка, і з-за таго паднебнага шчасця — званіцы.

Аднойчы, калі я радасна расказаў свайму хроснаму, як дзед б'е і

лае «козачку», ён пакруціў галавой і сказаў:

— Ой, нядобра, сынок, ой нядобра? Гэта ж ён хворы чалавек, ён нервенны. З такога брыдка смяяцца, грэх.

Не скажаш, што гэта так ужо да мяне і дайшло. Тым больш што мой настаўнік памаўчаў крыху над шытвом і раптам, штосьці ўспомніўшы, засмяяўся. Расказаў тое штосьці і мне.

— Ён і бабу сваю так ганяе. Не думай, што яны толькі чай папіваюць. Раз ён пры мне разышоўся, пачаў пасуду біць. Ой, а Лукер'я яго Цімафееўна... Нехта, відаць, навучыў, а можа, і сама даўмелася. Бо ціхая яна, благачасцівая. А то дык давай і яна малаціць па гаршках, па талерках! «Гасподзь з вамі, — кажу я, — што ж вы робіце, людзі такія харошыя!» А сам у кут, каб і мяне, чаго добрага, не раскалолі, як гаршчок. А дзед тады спыніўся і пытаецца: «Луша, а што ты дзелаеш?» — «А ты, Мікалаевіч, што?» Дык ён гэта плюнуў ды з хаты. Во як!.. Але смяяцца з гэтага грэх. Стары, нервенны чалавек.

Хросны шые моўчкі, а потым смяецца зноў.

— Захара Качка, — кажа ён, — прымак у Юсты. Чалавек ён нішто сабе. От, бухукае, ілжэ. А цесць яго — ты, канечне, не памятаеш — быў трапяткі, як Юста. І заўсёды што-небудзь вычварыць. Юста дзяругі ткала, у вялікую клетку, чырвоную і сінюю, здаецца. Дык ён сабе, Захараў цесць, дзядзька Габрусь, узяў ды на порткі з гэтага адрэзаў. Сам адрэзаў, сам скроіў, сам пашыў. Вядома ж, якое там было шытво — збоцькаў толькі сяк-так, абы ногі ўсадзіць. Надзеў, выйшаў на вуліцу і стаіць. У тых чырвоных ды сініх, як певень які галагуцкі! А тут ідзе Ганчарыха. І яе ты не ведаеш. Памерла ўжо даўно. Баба была прыветлівая, дый кума яго, і нічога ж яна такога яму не сказала, а толькі ўсміхнулася: «Ну ж ты і выстраіўсё, кумок!» А той як гыркне: «Пацалуй, мая кумко, сабаку ў...» Пабег у хату. І ўжо ніхто яго ў тых пеўневых портках не бачыў. Юста казала, што на анучы іх палупіў. Таксама нервенны быў чалавек.

Кончыўшы абмётваць рукамі, хросны сеў за машыну. Пастракатаў сваім «зінгерам», а потым перастаў, бо зноў смяецца.

— Монька Грыгоры Іванавіч... Цяпер ужо ён пан Гжэгаж. Плёхаўскі настаўнік. Таксама шые ў мяне. Шыў адзін раз. Кажух. А ўжо цяпер у яго не кажух, а паліто. Што там Габрусь ці Бойка! Гэта ж такі абразованы чалавек, і гарадское кончыў, як Сцёпа Цівунчык, ды яшчэ і нясвіжскую семінарыю. І цяпер жа яго паны перавучвалі недзе на Гжэгажа. Можа, і не далі б вучыць па-польску, але ён у бацюшкі нашага родны пляменнік. Вучыць. І каму б гэта так даравалі, як яму даруюць. От нервенны дык нервенны! Свістам яго знаравілі. Проста бяжыць, уцякае, калі хто свісне. І нашы ж таксама, — скажам,

Валодзя Чыркун або Косця Асечка, а то і Цімох... Едуць з лесу, а ён насустрач ідзе па дарозе. Ды ўжо здалёк, як толькі пазнае, што гэта нашы, сыходзіць з дарогі ў поле — па снезе, па цаліку. Адвернецца да іх, нагнецца, паліто задзярэ — на, свішчы! Пан навучыцель! — Хросны рагоча да слёз, а потым, супакоіўшыся, зноў растлумачвае: — Нервенны чалавек.

Ды ўжо не кажа, што з такога грэх смяяцца.

МУЖЧЫНСКАЯ ГАВОРКА

Хросны сядзіць на кароткім зэдліку, і ногі яго, абутыя ў самаробныя валёнкі, ледзь дастаюць да падлогі. Ён абвесіўся полкай: яго стрыжэ Цімох Ярмоліч.

— З лета самога збіраўсё, Цімоша, і, дзякуй богу, прыйшоў, — смяяўся хросны, калі садзіўся на зэдлік.

— Каб у мяне было адно столькі клопату, што цябе абіндзёжыць, дык я даўно зайшоў бы, — спакойна апраўдваўся Цімох, які і ўвосень яшчэ прападае то ў лузе, то ў лесе, то над ракою. Балазе падняўся яго старэйшы хлопец, ёсць каму рабіць у полі. — Затое я цябе цяпер ачалавечу, хоць яшчэ раз жаніся.

Калі б той зэдлік можна было, як у цырульні, падкруціць угару, Цімоху было б значна зручней, бо так ён стаіць над хросным крукам.

У хаце яшчэ толькі цётка Агата і я. Цётка недамагае штосьці і таму ляжыць на печы, а я сяджу на лаве, гляджу і слухаю.

Гнучыся над хросным, Цімох то засяроджана наводзіць «польку», то штосьці сам сабе ўсміхаецца. Магчыма, што і ўспамінае...

Не, гэта сам я ўспомніў тую «радаслоўную», якую ён, Цімох, нядаўна прыдумаў. Пачуўшы ад свае Волечкі ці, можа, нарэшце, і прачытаўшы ў самым пачатку «Евангелля», як гэта «Авраам родил Исаака; Исаак родил Иакова; Иаков родил Иуду и братьев его», ён перанёс тое ў Ніжнія Байдуны, пачаўшы з хроснага:

— Рафалак радзіў Ляпножку; Ляпножка радзіў Пучка; Пучок радзіў Мітрошку, а ўжо Мітрошка — Вінцучка.

Ляпножка — гэта той маленькі і адзінокі ўдавец, у сцюдзёнай хатцы якога мы танцавалі сваё «кукурыку»; мянушка пайшла ад таго, што ён, ідучы, смешна згінаў у калене правую нагу і ляпаў лапцем зверху, нібы знарок. Пучок — наш каваль і найлепшы нырэц. Мітрошка — Важнае ліцо. А Вінцучок — той самы, што ў Арэсевай хаце перавярнуў на печы «сані». Усе яны нярослыя, а Рафалак найменшы, — таму з яго і пачынаецца.

Мне за хроснага не крыўдна, а таксама смешна. Смяяцца за

вочы бывае і не брыдка, хоць і не хочацца, каб ён пра гэта ведаў. Як тады ў нас з Качкавым Валодзем было, калі мы ўкралі ў хроснага галубку і хіхікалі, прабіраючыся агародамі дахаты, што вечна злосная цётка Агата возьме яго ў дзяругу за плечы і кінецца нас даганяць. Смех, можа, і дурны, але — што ж ты зробіш? — вясёлы.

Нават і цяпер, калі мне ўжо не дзевяць, а шаснаццаць.

Хросны і сам не крыўдзіцца на Цімоха, не думае выгаворваць яму. І, відаць, не таму толькі, што і сам любіць смешнае, але і ў нейкай сувязі з жаданнем лічыцца сапраўдным, паўнацэнным мужчынам. Ён быў не толькі смяшлівы, але і слязлівы, мог заплакаць ад песні, ад чужое крыўды, а пра такія натуры ў вёсцы гавораць: «як баба». Мала што ты калека, дык яшчэ і «баба»... Радзіў? А што ж, калі не «Ісаака ды Іакава», дык Мікалая, Сяргея і Жэніка. Старэйшыя недзе ў школе, Мікалай у мястэчка ўжо ходзіць, Сяргей у сваю, а Жэнік пабег на вуліцу. Хлопцы яшчэ малыя, таму што хросны ажаніўся позна, а потым дзеці паміралі адно за адным, таксама трое, пакуль не нарадзіўся Мікалай.

Сцвярджаючы сваю мужчынскасць, хросны любіць пагаварыць з Цімохам і пра тое, пра што ўжо ён цяпер гаворыць пры мне не вельмі асцерагаючыся.

Гутарка ў іх, у цырульніка і кліента, ідзе даўно, я бяру яе тут з сярэдзіны:

— Як я быў, Цімоша, малады... Ды каб жа людскае што, а то ж калека няшчасны, а вып'еш тыя разы з хлоцамі, дык не толькі, здаецца, што, а сцяну цалаваў бы!..

— А чаго ж, — гудзе Цімох, даволі спрытна і нягучна ляскаючы нажніцамі. — Вось і нацалаваў. Хлопцы здаровыя, як бурвэлкі, як самому сабе робленыя. Вам бы яшчэ...

— Брахунэ вы! Што толькі сліна вярзе... — перабівае з печы цётка Агата, амаль заўсёды нечым нездаволеная.

Але Цімох як быццам і не чуе, гаворыць далей:

— ...дачок са тры ці з чатэры. Пагаварыў бы ты з Братам Арсеніям. Ты яму — як гэта хлопцаў, а ён — як дзявок. Па-суседску...

— Дочкі, — гаворыць, нібы ў роздуме, хросны. — Яны ў Арсеня беленькія, далікатненькія, як маца.

— У яго як маца, а ў цябе будуць як халы. Ён свяцейшы, а ты каранасцейшы.

Цётчына «брахунэ вы!» не было, відаць, вельмі злосным, а толькі так, па прывычцы быць нездаволенай, бо вось і яна далучаецца:

— Старыя мы ўжо, Цімох, на дочкі. Куды там. Дай Бог сыноў пагадаваць.

Цімох зноў лезе ў тое, чаго наслухаўся ад свае Волечкі, толькі ўжо не ў «Новы запавет», а яшчэ далей — у «Стары».

— А як жа Сорка ў таго Аўраама? — пытаецца ён. — Старая баба была, дзевяноста гадоў. Дый «гаспадзіну тваймы», Рафалку, не дзевяноста дзевяць, як таму Аўрааму, калі яму Бог зрабіў абразанец.

Хросны хоча смяяцца, а пад нажніцамі яму не вельмі зручна, дый боязна, што тузяне, і ён толькі моршчыцца ва ўсмешцы.

— Ты кажаш, што па-суседску, — паўтарае Цімохава, ужо далекаватае. — Па-суседску бывае ўсяляк. Табе казалі, а я ж сам бачыў і чуў, як ён, Арсень, Аленку Секачыху адвучваў. Ігнат яе — от, Балалэй, толькі што пасмяяцца з каго-небудзь умее спадцішка. А сама ж яна — малатарня!

— Злосная ўрэдзіна, аж у роце чорна, — удакладняе Цімох.

— Ну, — згаджаецца хросны. — Толькі і ведае, што «лерара» ды «лерара». Праўду гаворыць той Заяц Яўхім: «Слова скажа, дык і не ведаеш, куды яго апрадзяліць». Мала таго што свайго з ранку да ночы дзяўбе, дык і на Арсеня спанатрыла. Бапціст, «Бог есць любоў». Калі-то жох быў, сам ведаеш, а сёнека — хоць дой, такі рахманы. Дык можна ўжо, другая думае, і на галаву чалавеку на... Гэта ж цярпенне трэба на такую суседачку! А тут ён пута з плоту хапіў і давай па азадку шалёстаць!

— Колькі там і азадку таго, — зноў удакладняе Цімох. — Высах і ён ад злосці.

— Ну, — згаджаецца хросны. — Аленка ў крык: «Табе ж не можна! Ты ж святы!» А ён: «Можна, — кажа, — такую, як ты, можна. Гасподзь скаціну вервіем з храма святога выганяў!» А пута тое, тое вервіе, у яго яшчэ ж і мокрае: ён толькі што кабылу з поплава прывёў. Святою раніцай і пачалі...

Тут ужо хросны не можа стрываць і рагоча.

І Цімох разгінаецца над ім, не стрыжэ.

— З расіцай яно лепш, — удакладняе ён і гэта. — І касіць, і з бабай...

Цімох прыйшоў не толькі стрыгчы хроснага — прынёс і порткі шыць.

У той час хросны быў яшчэ, і праўда, дужы. Шыў і кажухі, і суконныя сярмягі, якія ў нас называлі буркамі. А порткі — колькі хочаш. Мог і клёш, і «гальфе», і ні тое ні сёе.

— Прымерку зробім, — сказаў ён, падзякаваўшы за стрыжку.

Але спачатку адышоўся да парога, высцепаў полачку ад валасоў, склаў яе з прафесійнай павагай да кожнай тканіны, тады ўзяў з качарэжніка венік, падмёў ад зэдліка ў качарэжнік, зэдлік паставіў да

грубкі і паўтарыў:

— Давай будзем мерацъ.

— А на чорта нам тая прымерка? — лена і мудра спытаўся Цімох. — Мне абы крэсла спераду.

Хросны спачатку проста абураецца:

— Ну што гэта ты, Цімоша, гаворыш? Трэба ж мне і даўжыня, і паясніца, і ў подшагу...

А потым хросны смяецца:

— «Крэсла спераду»... А мо табе яго ззаду зрабіць? Як у малых цыганянят? З распоркаю на ўсю...

ЖЫВОЕ СЛОВА

Неяк на багатым нясвіжскім кірмашы маладжавы вясёлы мужчына так падахвочваў мяне браць яго яблыкі:

— Яны ж у мяне, таварыш, не глядзяць, а смяюцца!

І праўда, яблыкі былі вялікія, румяныя, адно ў адно.

А хросны казаў калісьці і так:

— Выйшаў я ноччу на двор, а кабыла мая: «Гы-гы-гы!..»

Нават і яна ў яго была вясёлая, як там тады ні жылося і кабыле, і гаспадару.

Маці наша расказвала, што маленства ў хроснага было цяжкае: сіратой ды калекам пры нямоглай матцы і старэйшым браце. Дрэнны быў чалавек гэты яго старэйшы брат Баўтрук, але «Бог даў — пайшоў у Плёхава ў багатыя прымы». А хроснага мой бацька, старэйшы за яго і ўжо тады з надзейным заработкам у горадзе, уладзіў вучыцца за краўца, а потым «Рафалак наш, — мама казала, — пачаў жыць з іголкі».

Дзядзька Баўтрук як закрычыць у Плёхаве на карову: «У хлеў, каб ты здохла!», дык ажно ў нас, у Ніжніх Байдунах, чуваць, за два кіламетры. Сыны ў яго падняліся, два дзецюкі, як дубы, і сам здаравенны, гарласты.

— Нікога не баіцца, нічога не стыдзіцца. Сам — пастронкам не падпяражаш, бо што ж, жыве — вароты пірагом падпёртыя.

Так гаварыў пра свайго брата хросны. Бывалі яны адзін у аднаго вельмі рэдка («Абыходжу я Баўтручка, як тую барану»), але пра адно здарэнне ў братавай хаце хросны расказваў аднойчы так дакладна, праўдзіва, што нібы ён і сам тады там начаваў. Можа, зрэшты, і начаваў, мы пра гэта не думалі.

Мы — гэта я і ўсе тры яго хлопцы. На шарай мы сядзелі без агню, толькі што ў дзверцах грубкі гуло і зыркала полымя. Цётка

Агата кудысьці пайшла, і хроснаму было ад гэтага свабадней. Бо вельмі ж яна ўсё вучыла яго, камандавала, вечна ён нечым ёй не падабаўся.

Гаварыў ён ніколі не спяшаючыся, ні за машынай, ні іголкай шыючы, ну, а цяпер, у нядзелю, тым больш.

— Легла Матруна на печы. Палеглі хлопцы, заслон да лавы прыставіўшы. Дзякуй Богу, здаровыя, пасолі густое з картопляй ды з хлебам як натопчуцца — ажно тыя дошкі-дылёўкі пад імі равуць. Паснулі ўсе, а сам Баўтрук не спіць, ляжыць на ложку і пазяхае на ўсе чалеснікі, абдумвае, які б яшчэ інтэрас дзе зрабіць. А потым чуе ён: у кухні штосьці шмотаецца... І ўсё яно во так: «Буль-буль! Кех-кех! Буль-буль-буль! К-кех-кех-кех!..» Баўтрук і здагадаўся: «Злодзей лезе! Добра, што я не сплю». Ды як зараве: «Хлопцы, уставай!» Тыя ўсхапіліся, пабралі яны — хто што, і цераз сені ў камору. Батарэйку свецяць — нікога няма. Што за чорт?..

Ён робіць паўзу, а мы, слухачы, насцярожваемся ў гэтым пытанні: і сапраўды — што за чорт?..

— А гэта ў кухні, у баковачцы. Свіное цеста ў цэбры. Падыходзіла ў цяпле ды толькі булькала сабе ды кехкала...

Смяюцца вясёлыя, чырванашчокія хлопцы. І сам іх тата смяецца, нібы і не вельмі старэйшы за іх. І я, ужо сталы дзяцюк, таксама смяюся, прыемна адпачываючы. Хлапчукам — калі што смешна, дык яно і праўдзіва, тым больш што гэта ж іх тата расказвае. А я ўжо тады і праўду асноўную бачыў: праўду беднага, добрага, разумна-вясёлага чалавека.

— Бываюць людзі злосныя, зайздросныя, — гаворыць хросны, памаўчаўшы. — У Плёхаве быў адзін такі, Кукель. Без нагі, на дзеравяшцы хадзіў. І цвік убіты ўнізе, каб не паслізнуцца. Дык ён тыя разы ў цэркві так і мяргуе, каб на нагу каму наступіць.

Паўза.

— Або наш Турак, Мікіта. Каровы з пашы ідуць, а ён стаіць каля брамкі свае і пытаецца: «Дзеці, а чыя гэта цялуха, вунь тая, пярэстая?» — «Гэта, дзядзько, Асечкава!» — «От каб яна яму здохла!» І не таму, што Асечкава, а што чужая ды гладкая.

Зноў паўза. Потым смех і — новае:

— Бапцісты нашы хрысціліся. У Нёмне каля Хлюпіч. Па-іхняму, што ты малы ахрышчаны, дык гэта не тое: трэба, каб сам цяпер да Госпада прыйшоў. Людзей сабралася. Бо гэта на Ўшэсце было і ў Хлюпічах быў фэст. Маладзёжу — з усіх вёсак... І ты ж, здаецца, быў?

Пытанне — мне. Я кажу сваё «быў» неахвотна, бо хочацца і пра тое пачуць.

— Прасвіцер іхні стаіць у нечым чорным, як папова раса ўсё роўна, ён сам да пупа ў рацэ і кожнага бярэ так: адной рукою пад спіну, а другую паложыць на грудзі і — эп! — кульнуў назад у ваду. Бабы, дзеўкі, мужчыны — адзін за адным. А потым нейкі мужчына, худы і доўгі, як чапяла. Яго прасвіцер як кульнуў, дык ён яшчэ потым, мокры, і зачэрпаў тое святой ярдані, памыўся. Людзі на беразе смяюцца, вядома ж, — лічы, што адзін маладзёж. А той худы брыдзе да берага і, руку задзёршы, як прарок які, крычыць: «Смейцеся, рагачыце, бязумцы! Паглядзім, як вы будзеце ў вечным агні смяяцца! Угатаваным дзіявалу і ангелам яго. Паглядзім!» Во як.

— А падумаўшы, — кажа ён пасля паўзы, — дык і на чорта яна, прасці Госпадзі, вера такая, каб адзін чалавек у пекле гарэў, а другі ўжо быў загадзя рады?..

Дат ён амаль ніколі не ведаў, дый не цікавіўся імі. Неяк я быў спытаўся ў яго, калі нарадзілася мая мама (яе ўжо тады не было, а яны ж з ёю вельмі дружылі), і хросны адказаў з як найбольшай упэўненасцю: «Чаму ж гэта не ведаю калі? Перад самай Сёмухай». — «А год, а месяц, а дзень?» — «Хто ж яго помніць усё...» Аднак, як сказаў бы мой сябар-філолаг, «мастацкі сінтэз мінулага» хросны падаваў гатовымі малюнкамі.

Часамі, хоць і не часта, гэта бывала ў яго і не смешна.

— Хлеб з ільняною мякінай не кроіўся. Ламалі яго кавалкамі, накалоўшы нажом ці чаранком лыжкі. Тэкля, старэйшая Грамуздова сястра, маладзенькай пайшла ў далёкі замуж, на гэткі хлеб. Прыйдзе дадому і плача, што есці яго не може. Хацела ўжо і зусім уцякаць. І маці плача, гледзячы. Але бацька завёз тую Тэклю назад. Два боханы нашага хлеба завёз, без мякіны, з картопляй, і дагаварыўся, што будзе пасылаць ёй туды па бохану на два тыдні, — пакуль яно, маладое, дурное, прывыкне...

Больш было весялейшага.

— І я тых казакоў добра помню. Калі ў нас забастоўшчыкі былі, панскія мэндлі палілі і не пушчалі людзей ісці ў маёнтак у заработкі...

— Гэта, відаць, у дзевяцьсот пятым годзе? — удакладняю я.

— Ну, — на ўсякі выпадак згаджаецца хросны. — Можа, і ў пятым. Я ўжо тады пасля прызыву быў. Улляна ваша добры ўжо была дзяўчук. І шустрая. Калі яны па нашай вёсцы ехалі, дык яна аж на трэцяе пяло на весніках узбілася, каб усё добра ўбачыць. Вядома ж, казакі! Дык адзін з каня нахіліўсё ды за цыцку яе як схапіў — ледзь цераз веснікі не перакінуў!..

Хросны смяецца, а потым, нібы апраўдваючыся:

— Што ж, з песні слова не выкінеш... Я ж яшчэ помню, як той

князь Мірскі ў Мір са сваімі казакамі прыехаў. Першы раз. Я тады ў Шлёмы Касмая шыць вучыцца пачаў. Князь... Белая барада, у чырвонай рубашцы, у брычцы сядзіць. А за ім ужо тыя казакі. Ён і замак, і бровар, і маёнтак, і ўсе маёнткі, што ля Мяра, купіў у тае барыні, што перад ім была. Сабралі ўсіх мяран на траве каля замка. Бочкі з гарэлкай стаяць. А ён пад'ехаў, стаў у брычцы: «Саседзі! Жыцялі дрэўняга Мяра! Будзем жыць мірна і дружна!..» Гарэлкі людзям, закуска ўсякая на сталах. Потым казакі скакалі на конях, навыперадкі і цераз жэрдкі. На трубах ігралі. І такое яшчэ, такая забаўка: у вялікія місы, — яна ў горадзе называецца таз, — наліта поўненька вады і на дно насыпана грошай. Па капейцы, па пяць і па грыўні. І трэба, рукі назад залажыўшы, губамі грошы тыя даставаць. Колькі дастанеш — твае. Я не палез, я толькі пазіраў. Балбочуць людзі, мызаю ў вадзе, аж да вушэй у тых тазах. Тут і ўдушыцца можна, захлынуцца самахоць!.. А потым тыя казакі самі князева збожжа касілі. Не пайшлі ні «саседзі», ні парабкі, ні людзі з вёсак далейшых. Забастоўка. Я ўжо тады не ў Шлёмы быў, а шыў дома. Так ехаў да Мяра ды бачыў. Смех адзін — тая касьба. На трыццаць чалавек адна мянташка. Больш менцяць, чым косяць. Што ж, панскі дзень — да вечара...

Былі расказы і яшчэ больш даўнія, з яго далёкага маленства.

— Быў у нас кот Цімох. Не раўнуючы, як Цімоша Ярмоліч. Толькі вусаты. І здаравенны, як конь. У тое лета ўсё былі дажджэ, дажджэ, пшаніца ў мэндлях парасла, і булкі пякліся адразу салодкія, і вельмі ж ляпіліся ў роце, ніяк не глынеш. Цімох наш злодзей быў, злодзей! Недзе ашварак той булкі ўварваў, ідзе і толькі «во-оў»! Прысеў і лапаю з рота дзярэ. Ледзьве я яму памог... А хітры быў, як вуж! Збанке з малаком стаялі ў нас пад прыпекам так, што ён галавы туды не ўсадзіць. Пячорка такая, што як збанам толькі ўлезці. Дык ён возьме ды лапу туды прасадзіць, абмочыць у малако ці ў смятану і аблізвае, абмочыць і аблізвае. А ціхенька!.. Мама наша згледзела гэта ды — «каб ты здох!» — накрыла збанэ ручніком. Сядзім мы потым у хаце, вячэраем, а ў нашай кухні — ру-ду-ду! — загрукацела. Мы туды. А гэта Цімох. Хацеў збанке раскрыць. Упяўсё кіпцюрамі за ручнік і — усе тры з малаком на сябе! Во дзе потым аблізваўсё!..

Мікола, Сярожа і Жэнька рагочуць.

А мне, дарасламу, ужо і думалася, што тут у хроснага — і любасць да ўсяго жывога, і тое ўсё, што ідзе адтуль, з той чароўнай краіны, дзе нараджаюцца казкі.

Сёння мы бачым, — і па саміх сабе, і па дзецях, — што нам прынёс савецкі лад жыцця, хто як вырас на той ці іншай рабоце.

Цяжэй сказаць, а што было б у таксама спрыяльных умовах з таго ж Сідара-гоп, Чыркуна ці хроснага — медык, артыст, пісьменнік? Можна толькі гадаць ды прымерваць. Вялікі горад, у якім мой хросны жыў у бежанстве, знаёмства з сякой-такой мясцовай інтэлігенцыяй і людзьмі «духоўнага звання», з усімі, каго ён мераў, каму шыў, не адвучылі яго ад матчынай мовы. Словы ў яго былі, як арэхі, адно ў адно, а з усіх разам — вобразнасць і смех.

Яшчэ раз пра таго ж Мікіту Турка: «Авечку зарэжа, і то не ядуць адразу, а павесіць у запас. Тымі сухімі сцягонцамі — хоць у лапту гуляй!..»

«Адна нявестачка ў яе — як тая ластавачка, а другая — як вулей». І поўная, значыцца, і салодкая. Потым прыйшло акрэсленне і сучаснае: «Баба — як трактар». Пра іншую, дзе і сіла, і гром.

Пра ткаллю-гультайку: «Як стукаць ды лопаць, як за дзень, дык і локаць, а як за сем дзён, дык і губка вон».

«Добры нос чарку (ці хвігу) за тыдзень чуе». «Пагладзь ката, дык ён і хвост задзярэ». «Не любіш дроў калоць — і не наколеш». «Што не даямо, то дапеямо». І тое, урэшце, яшчэ раз успомнім: «Не пацешыўся б, дык павесіўся б...»

Нічога, калі мне хтосьці скажа цяпер, што ён такое недзе ўжо даўно чытаў. Мне люба-дарага было пачуць гэта ў той час, калі я не бачыў яшчэ аніякіх фалькдорных тамоў, а толькі чуў пачутае, адчутае на смак і захаванае, каб перадаць, а то яшчэ і дапоўненае, прапушчанае праз яшчэ адзін народны, безыменны талент.

Некаторыя прыгаворкі хроснага патрабавалі тлумачэння. І ён гэта рабіў. Напрыклад, гэта:

— Дзед бабу пасадзіў зімою не ў вазок, а ў сані лясныя, толькі палукашак паставіў. Сам прыкурчыўсё спераду, а баба, як пані, капою расселася ззаду. А потым людзі крычаць: «Чалавек, бабу згубіў! Чалавек, бабу згубіў!» А дзед думае, што гэта не яму. Не азіраецца, не бачыць, што той палукашак з бабай кульнуўсё на ўхабе і ўжо далёко ляжыць на дарозе. Так і пайшло яно: «Крычаць не крычаць, а мы з табою, бабо, едзьмо!» Гэто дзед так тады прыгаворваў.

Або такое:

— Запарыла яна таму Жэніку мяты, чарніц сушаных дала пажаваць. Бо ўжо ж яго замучыў Аляксей... Які, ты кажаш, Аляксей? Па-гарадскі гэта — панос. Як: «пры чым Аляксей?» Есць жа такое свята напрадвесні: Аляксей — чалавек божы з гор пацёкі.

Пазней я праверыў гэта ў праваслаўным календары. Семнаццатага сакавіка па старым стылю «Аляксей — Человек божий» — гэта ёсць. А «з гор пацёкі» — самадзейнасць у медыцынскім

прыстасаванні.

Як тая дзесятая запаведзь, — «ні вала, ні асла яго», — пра Лётчыкаву беднасць і гультайства.

НАЙБЛІЖЭЙШЫ ЗВЕРХУ

На чыгуначнай станцыі, дзе не спыняюцца хуткія цягнікі, яшчэ ўсё стаяць дагэтуль аблезлыя рэшткі атынкаванай невысокай абгароджы, якая больш за паўстагоддзя таму назад здавалася мне высачэзнай, даўжэзнай і таямнічай белай сцяной.

За гэтай сцяною тады кудысьці знік мой хросны. Упершыню ў жыцці з'явіўся і неўзабаве знік. Потым з'явіўся зноў. Ды ўжо не выйшаў з пугай з-за сцяны, а выехаў адтуль з канём і з возам. Каб больш ніколі не знікаць.

Гэта тлумачыцца вельмі проста. Мы вярнуліся з горада, і на апошняй станцыі нас сустрэлі сваякі, у тым ліку і хросны, які вярнуўся з бежанства настолькі раней, што я зусім не памятаў яго. Павітаўшыся, сваякі пайшлі на плошчу па коней, і мы, забраўшы сваё дабро, на трох фурманках паехалі ў вёску.

Хроснага я палюбіў, відаць, з таго самага дня. А неўзабаве, гадоў праз шэсць ці сем, ужо хацеў і пісаць пра яго. Потым пісаў, а яшчэ пазней і друкаваў напісанае, на працягу гадоў расцерушыўшы гэты вобраз на многіх і розных старонках. Цяпер я не падбіраў у памяці рэшткаў гэтага вобраза, асцерагаючыся паўтораў, а думаў, што раскажу пра яго, нарэшце, усё. Ды вось жа зноў няма яго — такога адчування. І справа, вядома, не ў фактах яго сціплага жыцця, якія вычарпаць ды падлічыць не надта цяжка...

Апошняя наша сустрэча была такая ціхая і светлая. І — перш за ўсё — яна тады аніяк не здавалася нам апошняй.

Перад вялікімі чыстымі вокнамі новай хаты, пабудаванай яго наймалодшым, Жэнікам-трактарыстам, у агародчыку, дзе былі кветкі і яблыня, на яблыні гэтай зязюля збірала вусеняў. І зусім не баялася нас. Пашалясцела ціхенька, пацералётвала з галінкі на галінку і махнулася шэрая — паляцела далей, у іншыя сады і агародчыкі. Такая звычайная, будзённая, нібы артыстка, якую пасля яе паэтычных, аддаленых сцэнай «ку-ку» сустрэнеш у магазіне з авоськай.

Мы з хросным сядзелі на суседавай лаўцы, цераз вуліцу, і штосьці сонечна гаварылі, а можа, і маўчалі больш, таксама сонечна.

Ён любіў кветкі, галубоў, гусей. Калі гусі, сказаўшы «цвяроза», гэта смачнае мяса і мяккае пер'е, дык галубы і кветкі, адны ў падстрэшшы ці ў палёце, а другія ў агародчыку ці ў вазонах, — гэта

ўжо толькі паэзія. Дый з гусямі таксама.

Каля Ніжніх Байдуноў цячэ, ледзь прабіраецца па пашы безыменная рачулка. Старыя ў маім маленстве людзі казалі, што раней, на іхняй памяці, рачулка была рэчкай, мела імя і ў ёй «сплаўлялі» валоў, таксама ўжо, як і яна цяпер, гістарычных. Цяпер на рачулцы экскаватар выкапаў вадаём, для гусей ды качак не мелкі. Над гэтай вадою, як у народнай песні, расце вярба, а пад вярбою, куды старэйшай за вадаём, у цяньку на траве часта сядзіць, як той патрыярх Аўраам пад мамврыйскім дубам, адпачывае «во время зноя дневного» мой хросны Рафалак. На старасць ён амаль аслеп ад шыцця, ужо толькі гусі пасе. Белыя гусі з жоўтымі гусянятамі. І памагаюць яму дзве маленькія ўнучкі, якіх каля вады трэба пасвіць куды пільней, чым гусянят. Пад вярбу ён іх, унучак, то гукае, то прыманьвае казкай. А ў адзіноце то думае, то не думае, то спявае, калі сяваннем можна назваць той песенны шэпт, за якім у душы тваёй гучыць, нячутная для іншых, песня.

...Пазней, зімою, яго кароценькую труну неслі на змену чатыры сыны, уключаючы хрэсніка, тры пляменнікі і два братавы ўнукі, — усё мужчыны ды юнакі. Гэтаю сілай мы і хавалі яго пад соснамі. Нібы дзіця. Такая была труна, такая яма і такое адчуванне. Нават на той чыгуначнай станцыі, дзе я ўбачыў яго ўпершыню і ўпершыню засмуціўся, што адразу ж і страціў, бо ён не вернецца з-за той белай сцяны, хросны здаваўся найменшым сярод усіх вялікіх, а праз гэта і найбліжэйшым зверху. Толькі, вядома, пасля мамы і таты, хоць яны ўжо тады і не бралі мяне на рукі.

Калі я вярнуўся з палону, пасля першай вялікай разлукі з усім родным, хросны здаўся мне яшчэ меншым, чым быў заўсёды. Ён, радасна заплаканы, хацеў мяне абняць, і мне прыйшлося нізка нагнуцца.

Ад усяго царкоўнага, калі яно і было ў мяне хоць у зародкавым, прыўнесеным стане, даўным-даўно нічога не засталося, слова «хросны» заўсёды было толькі прывычным азначэннем старэйшага друга, па-бацькоўску блізкага, бездапаможна чыстага чалавека. Нават малога, як дзіця.

У той марозны дзень на заінелых могілках адчуванне гэтае было асабліва ясным. І светла, хоць і праз горыч, думалася, што чым далей я ад'язджаў ды адлятаў ад найбліжэйшых на Зямлі мясцін, тым лепш, радней, чысцей ён бачыўся здалёк.

1974-1975

Апавяданні
лірычныя запісы

«Юрмала, 72»

За вялізным акном майго шостага паверха — густое верхавінне хвойніку, з яго тырчыць вострая вежа кірхі, далей, калі прыўзняцца за сталом, шырокая рака, а направа ад хвойніку — спакойнае мора.

Сеўшы за стол, сказаў: «Люблю я гэта — новае ды новае!..»

І сапраўды — штосьці тут ёсць, нейкая натуральная цяга да падарожжаў, да змены месца. Хоць і добра гэтымі днямі сядзелася дома...

* * *

Дзеці гулялі на гарадскім двары. І хлопчык Юрко, якому ў гэты дзень было так добра, весела і так хацелася што-небудзь незвычайнае зрабіць, узлез на дах трансфарматарнай будкі і праваліўся на апаратуру...

З бацькам хлопчыка я быў толькі знаёмы. Нават бываў ім справядліва незадаволены. Калі ж мне сказалі пра смерць малога Юрка, я напісаў яго бацьку. Не з дому, а з другога горада ў горад таксама далёкі, трэці.

Тут, у чацвёртым горадзе, сёння я сустрэў яго, бацьку таго Юрка. Толькі праз месяц пасля трагедыі.

Сустрэча была для нас абодвух зусім нечаканай, і я сказаў яму «ты» — упершыню, міжвольна, як бывала ў мяне часамі з кім-небудзь з маладых сяброў, каму хацелася сказаць штосьці ад душы. Юркаў бацька быў у спартыўным касцюме і здаваўся ад гэтага шмат маладзейшым нават за свае трыццаць пяць. Страшная смерць адзінага сына наогул зрабіла яго ў маіх вачах ледзь не юнаком, бездапаможным, страшна свабодным, з глыбокім болем у душы.

Ён мне сказаў, што тут, у пісьменніцкім доме творчасці, ён не адзін, а з жонкай. Я ведаў, яшчэ з другога далёкага горада, што жонка яго павінна хутка нарадзіць. Я не папрасіў перадаць ёй мае прывітанне не толькі таму, што мы не знаёмыя, але і таму, што прывітанне маё магло б ёй здацца яшчэ адным спачуваннем, якое ёй не патрэбна цяпер, пасля жахлівай страты, перад новым хвалюючым набыццём.

Ён мне сказаў, што праз гадзіну яны ад'язджаюць, ён вось толькі забег у буфет, узяць ёй штосьці у дарогу. Нічога больш не гаварылі

мы, ні я, ні ён, а толькі яшчэ раз пацікнулі рукі, хоць і не дзіўна было б,— так адчувалася,— каб мы абняліся на развітанне.

* * *

Нарада наша ў пэўнай меры міжнародная. Уранні з Масквы, разам з трыма рускімі прыехалі два палякі, з Вільнюса адзін літовец, а латышы — на месцы.

Учора. ўвечары я быў адзін з прыезджых, знаёмых у доме больш не сустрэў, і цяпер мне прыемна ў гурце. Тым больш, што прыехалі і сябры, з якімі добра пабачыцца.

У нашай групе толькі адна жанчына. Руская. Як гэта часта, ці нават заўсёды бывае, наша мужчынская ўвага нейкім міжвольным чынам звернута на яе. Няхай сабе гэта і непрыкметна, толькі адчуваецца кожным па-свойму, пра што я, праўда, магу пакуль меркаваць па адным сабе.

Мы сабраліся ў светлым, утульным кутку вестыбюля, чакаем аўтобуса, які нас павязе на экскурсію ў Рыгу. Сядзім, стаім, гаворым, маўчым.

Я расказаў, між іншым, пра маю ўчарашнюю сустрэчу з Юркавым: бацькам, пра страшную смерць малога, і, паколькі гаварыў гэта перш за ўсё свайму рускаму сябру, дадаў:

— Юрко. Называўся таксама, як мой...

І тут яна, адзіная сярод нас жанчына, раптам устала і адышлася. І засталася там, як быццам заглядзелася ў акно.

Мы сумеліся. Найбольш, здаецца, я. Амаль падсвядома, толькі па адчуванні нейкай незразумелай віны я падышоў да яе і сказаў:

— Прабачце, калі я што не так...

Словы былі не тыя. Яна памаўчала, а потым адказала з намаганнем на спакой:

— Гэта не той выпадак, калі просяць прабачэння.

І я тут яшчэ раз заўважыў, ужо выразна, зблізку, якая яна сумная...

* * *

Ён і паэт, і архітэктар. Цікавае, рэдкаснае спалучэнне. Ён любіць свой горад з добрым веданнем яго і хоча паказаць нам усё як найлепш.

А я не ведаю яшчэ, што неўзабаве мне забаліць ад новай выпадковасці, ажно скажу ў душы: «І навошта вы, малады, інтэлігентны, іменна з гэтага пачалі?..»

Бо ён пачаў чамусьці з могілак латышскіх стралкоў.

А на тых могілках, залітых вераснёвым сонцам, святло якога ўзмацнялася ад золата нерухомай лістоты, якраз тады, калі мы падышлі, здалёк пачуўся пахавальны марш.

Я ўжо ведаў, чаму адзіная сярод нас жанчына — у такой непрыступнай сумоце.

Музыка нібы дыхнула на яе, ды так, што цяжка стала, як супраць лютага ветру ісці, і яна пачала адставаць ад усіх, каб застацца каля ўвахода.

І я не змог ісці далей. Я падышоў, пацалаваў яе руку, і мы нічога не гаварылі.

* * *

Мора хацела штосьці, штосьці, штосьці сказаць... Чакаў, чакаў, чакаў — не сказала... Так і пайшоў.

Гэта — учора.

Потым вецер усю ноч атакаваў наш дом, а як заднела — поўны месяц клікаў з ашклёнай верхатуры на зямлю, пад сасновы пошум, да шуму марскога.

Хацеў ёй пазваніць, нібы ўпэўнены, што не спіць і яна. Потым «узяўся за розум»: а што ж за блізкасць такая?.. Выйшаў адзін.

Мусіў вярнуцца, бо вецер і дождж.

Чайкі пакурчыліся на змытым пяску і адступаюцца ад хваль. А вецер падганяе іх, каб патупалі, умацоўваючыся на далейшае стаянне. Нават і грэюцца, махаючы крыламі.

З балконнага акна відно, як ходзяць зялёныя хвалі сасновых вяршыняў. Вострая вежа кірхі стаіць непарушна і толькі жмурыцца ад вострага дажджу.

А на балконе гайдаецца ціха, відаць, пачаўшы яшчэ звечара, лазовае крэсла-гайдалка.

* * *

Рускага я палюбіў спачатку па творах. Памяць пра тое, што я прачытаў даўно, хвалюе здалёк, сустрэча з новым падмацоўвае гэтае хваляванне. А пры сустрэчы з ім самім я неяк молада ганаруся нашаю дружбай. Молада — хоць я за яго старэйшы.

Літоўцу я не так даўно зрабіў адну паслугу, не цяжкую для мяне, а для яго тады вельмі патрэбную, і мне прыемна, што мы сустрэліся, што нам не трэба ўспамінаць пра наша тое, бо словы будуць лішнімі, калі ён ёсць, такі вось харошы настрой — у абодвух.

Чацвёртая з намі яна. Мы ўжо звяртаемся да яе не Алена Мікалаеўна, а па-рознаму — Лена, Алёнка, Эленутэ, і ўсім нам, мужчынам,

хоць мы і не гаворым пра гэта паміж сабой, прыемна, што з намі ёй лепш, чым заўсёды адной.

Мы ідзём па вячэрнім узмор'і. Справа гамоняць хвалі. Яны бліжэй, чым сосны злева, на высокім беразе, і соснаў не чуваць. Нават у паўзах нашай гутаркі. Бо мы ж гаворым, нават і смяёмся.

Так, і смяёмся. Бо ёй так лягчэй. А мы, як можам, адводзім яе ад таго, чым яна толькі і жыве.

Яна ўжо нават папрыгажэла. Ці гэта я не заўважаў, што яна і адразу была такая. Строгая, гордая краса, якую і гора не заглушыла. Вялікія шэрыя вочы, пышныя цёмна-русыя валасы і маладзенькі, як дзіцячы, падбародачак пад вуснамі, якія так рэдка, але так міла раскрываюцца ва ўсмешцы.

Мы ўжо чацвёрты дзень разам. І ў працы нашай парады, і на экскурсіі, і на канцэрце, і на такіх вось вячэрніх праходках.

Пасля праходкі яна запрасіла нас зайсці ў яе пакой.

Паказала нам страшныя фота. Мужава — толькі адно. І некалькі здымкаў сына. Ад смяхунчыка з грыўкай да таго трынаццацігадовага, сур'ёзнага і мілага у сваім сталенні хлапчука, якім ён пайшоў улетку з жыцця, разам з бацькам загінуўшы ў аўтамабільнай катастрофе.

— Ён называўся таксама Юрачка.

Гэта яна сказала хутчэй за ўсё мне аднаму, так нагадаўшы мой расказ у першы дзень пра таго, што загінуў, праваліўшыся ў трансфарматар, і пра майго, у гэтай неверагодна выпадковай тройцы Юркаў трохі старэйшага.

* * *

І ў горы яна застаецца жанчынай.

У рэстаране, дзе нас прымаў мэр горада, пра яе трагедыю ведалі не ўсе нават сярод удзельнікаў нарады, а за стадом былі і работнікі гарсавета. Адзін з іх запрасіў яе танцаваць. Вярнуўшыся на месца, трошкі расхваляваная, з новым праблескам у вачах, сёння па-новаму прыгожая ў вячэрняй сукні, што хараша падкрэслівала яе прывабную стройнасць, яна сказала нам, суседзям, літоўцу і мне:

— Цяпер скажыце, што я не мужная.

Што ж, няхай сабе трохі какецтва — абы ёй было лягчэй.

Была і наіўнасць, якую мы таксама прынялі з разуменнем, моўчкі. Гэта ўчора, калі яна дала нам, усім тром, па цэлафанавай папачцы і сказала:

— Сюды, прашу вас кожнага, што-небудзь пра нашу сустрэчу…

Было і іншае…

У маляўнічай Сігулдзе, калі мы, стоячы на замкавай гары, люба-

валіся тым, як высока над звілістай Гаўяй узнялася да сонца лістота залатое восені, Лена-Алёнка-Эленутэ сказала мне аднаму, бо мы стаялі воддаль ад усіх:

— Неяк я думала ноччу: а што было б, калі б мы чатырох апынуліся на бязлюдным востраве?..

Ці не тады гэта яна так думала, калі і я не спаў, калі мяне месяц паклікаў на бераг, а я хацеў ёй пазваніць?..

* * *

Ранняе сонца. І кірха ў сонцы. Верхавінне соснаў калышацца. Направа — накат за накатам — белагрывыя хвалі. А над лесам праявілася і правільнай, яркай дугой усю красу падкрэсліла радасная вясёлка. І чайкі, некалькі чаек, плаваюць бела і нерухома над усім гэтым — пад такою, амаль вясновай ці летняй увосені, вясёлкай.

Учора мы яе праводзілі. А сёння я вось гавару:

— Мілая, я развучыўся, а можа, і не ўмеў ніколі як след прыдаваць з'явам жыцця належную літаратурную форму, будаваць «стройны сюжэт», забяспечваць «вострую займальнасць». Калі я што-небудзь і напішу ў тую празрыста-блакітную папачку з вашай паметкай «Юрмала, 72», дык гэта будзе, хутчэй за ўсё, проста расказ пра пачатак дружбы, якую няёмка і... страшна назваць нечым іншым...

1974

ВЯЧЭРНІ ЗВОН

У размножаным на ратапрынце пацешна "рускім" апісанні Гамбурга, якое нам, турыстам, прыязна раздал і мясцовыя актывісты камітэта абароны міру, пра гэтую частку горада сказана так:

"Реепербан — "Хребет" много воспетого района, увеселения Святога Павла, "пристань радости", "святой распущенный". Развлекательный док для матросов всякого цвета кожи. Сотни ресторанов — с китайского подвала до баварского пивного дворца. Они предлагают разнейшие заманивания, не только для нёба..."

Мы, чатыры мужчыны, зайшлі туды ясным чэрвеньскім адвячоркам.

Калі адкрытая, яркая шчодрасць вулічных рэклам з красунямі ў розных позах, калі таямнічасць зусім неабмежаваных у сваёй "свабодзе" кінатэатрыкаў яшчэ абуджаюць міжвольнае хваляванне, дык у завулках, куды ўваход дазволены толькі мужчынам ад шаснаццаці гадоў,— прыходзяць адчуванні іншыя.

Недаўменне: няўжо гэта ява? І агіда, пануры цяжар на душы.

У першым завулку, крыху багацейшым, не вельмі шмат людным, на нізкіх падаконніках адчыненых вялікіх вокан сядзеў жывы тавар. Пакурваючы, перагаворваючыся, жанчыны гэтыя рэкламавалі сваю галізну неназойліва, з нейкай як быццам упэўненасцю ў сваім значэнні і неабходнасці. Нават нейкае адчуванне ўласнай годнасці, ці што. Гэта пачулася мне ў абражаным выкрыку адной з іх на турыста, на жываце ў якога вісеў фотаапарат у незашпіленым футарале: "Мах цу!" — зашпілі.

У другім завулку, вузкім, цёмным, а потым яшчэ і крытым, і значна шырэйшым, падобным на брудны падземны гараж, голыя жанчыны стаялі кожная каля свае кабіны. Густа валэндаўся п'яны збой мужчын, чуўся крык, рогат, лаянка. Яны ж стаялі моўчкі, нерухома. Памалу ираходзячы каля іх, я прыглядаўся, наколькі гэта прыстойна было, да вачэй, да выразу твараў гэтых... усё ж такі не манекенаў.

Абыякавасць, стома, як у салдатаў на варце, адсутнасць хоць бы якой сарамлівасці ці какецтва, у некаторых нават прыкметны цынізм.

Голыя целы жанчын — у такой масавасці, у такім здзеку, сярод натоўпу апранутых мужчын — гэта балюча напомніла мне архіўныя фотаздымкі гітлераўскіх карнікаў: чэргі жанчын, распранутых перад расстрэлам...

А побач з гэтым, на вуліцах светлых, у нахабстве рэклам салідна

шпацыруюць бюргерскія пары, часта з малымі ўнукамі; на ганку сексмагазіна забаўляюцца дзеці гэтых прагрэсіўных крамнікаў; у неба ўздымаецца велькапышная кірха...

Гучыць вячэрні звон. На малітву.

На захадзе сонца цудоўнае неба.

За дамамі, на бруднай Эльбе, бялеецца наш цеплаход.

І сум... І жаданне на ўсю глыбіню зразумець, што ж яно ў чалавечым жыцці да чаго...

1973

КОСЮ, МОЙ КОСЮ…

Спачатку была Садоха. Не наша, бо мы тады тольгі што вярнуліся з бежанства і свайго каня яшчэ не купілі. Прыехаў паараць сваяк з другое вёскі. Ён называет майго тату дзядзькам, а сам называўся дзядзька Сцяпан.

Садоха — белая, вялізная, як слон у кнізе, большая за ўсіх коней, якіх я перад ёю бачыў. Гэта, відаць, таму, што яна была першая, да якое я падышоў так блізка, на якую потым і сеў — са Сцяпанавых рук.

Калі аралі агарод, кабыла цяжка дыхала, а мне было так цікава глядзець — на яе, на дзядзьку Сцяпана і на зямлю, што за плугам рабілася новай, чарнейшай.

Другі конь быў ужо наш. Дэраш, сібірачок, які тут застаўся з царскай вайны. Калі ён што цягнуў, дык гэтак жа бедніўся, што хоць ты з літасці бяры яго адразу выпрагай. А выпрагуць, дык ён падбрыкнуў ды пабег. Яшчэ і пакачаецца, на снезе або на раллі, пафыркае, патрасецца.

Да той далёкай вёскі, куды мы часамі ездзілі ў госці, лічылася ажно семнаццаць вёрст. Па дарозе былі яшчэ дзве вёскі з нашымі сваякамі. Дэраш ведаў, што мы туды заязджаем, ведаў нават, у якую браму паварочваць. У першай вёсцы, датупаўшы да сваяцкай хаты, ён, нібы так тут і трэба, паварочваў з вуліцы ў двор. Яго тузалі ляйчынай: «А ты гэта куды?» Нават і растлумачвалі: «Заедзем вечарам». Дэраш круціў галавою і тупаў далей. У другой вёсцы, яшчэ праз тры вярсты, ён паварочваў у двор наступнага сваяка. Аднак яго тузалі зноў, а то і папраўлялі пугай. Дэраш не толькі круціў галавой, але і ўздыхаў, а то і лаяўся ў душы, па ваеннай, абознай прывычцы. Ясна, цяпер ужо ўсё — заставаўся найбольшы кавалак дарогі.

Трэцяй была магутная, з чорнай грывай на два бакі, злосная Машка, якую нашай маме, тады ўжо ўдаве, і прадалі, хутчэй за ўсё таму, што кабыліца злосная. Заказырыцца нечага — у хлеў ніхто не зойдзе. Пугаю выганялі, зверху, з бэлькі. Яе хвошчуць адтуль, а яна то на дыбы, то іўкае — калі не зубамі, дык капытамі хоча дастаць. Найбольш не любіла жанчын. Не заўсёды, часамі, калі занаровіцца. А то бывае і доўга спакойная. Асабліва паспакайнела жарэбная.

Тады яе трэба было што дня праводзіць, і гэта часцей за ўсё даручалася мне, пасля школы. Маці спачатку баялася за мяне, а потым неяк, калі старэйшы брат падсадзіў смаркатага казака і я ўжо меўся рушыць з двара, яна сказала:

— Стары сабака ніколі дзіцяці не ўкусіць. І гэтая, бачыш,

таксама.

Адзін з такіх маіх выездаў быў не так сабе па дарозе, а з невялікай нагрузкай. Трэба было заехаць у суседнюю вёску, да цёткі, узяць «трохі воўны». Там я з кабылы не злазіў, цётка вынесла воўну, дала яе дзядзьку, і дзядзька падаў мне той лёгкі клуначак... А мне было зверху смешна, што цётка ведае Машку, блізка не падыходзіць.

Адчуванне вышэйнасці на гэтым не закончылася. Мне было мала спяваць на пустой, з раз'езджаным снегам дарозе, уяўляць сябе рыцарам з прачытаных кніг, нават рыцарам, закаханым у Соньку з пярэдняй парты. Я палажыў свой клуначак на шырокім Машчыным крыжы і прылёг на яго галавою. І тут ужо Машка іўкнула так, што я і клуначак шчасліва зваліліся ў снежную гразь, кожны ў свой бок, а яна, ужо зусім не па-жарэбнаму, ірванула галопам.

Мяне сустрэлі. Перапалоханы брат і маці, якая не паспявала за ім. І я, вядома ж, расказаў ім не ўсё.

Зрэшты, я хачу не пра тое.

Трохі раней, у тую самую зіму, Машка здзівіла нас сваім розумам. Брат паехаў у лес, купіў сажань дроў, зараз іх не забраў і цераз дзень меўся ехаць па рэшту. У лес тады нашы ездзілі вельмі далека, выязджалі добра такі зацемна. У тую ноч я прачнуўся, відаць, не толькі ад лямпы і прыцішанай гутаркі. Я пачуў, як Мікола, увайшоўшы з двара, папрасіўся:

— Мамо, можа, я лепш не паеду? Вельмі ж круціць. Свету не відно.

Мусіць, таму, што я ўжо тым часам у гадах, а брат без пары памёр, мне яго стала цяпер, калі пішу гэта, па-бацькоўску шкада. Хоць ён і быў тады на сем гадоў старэйшы за мяне.

Маці сказала:

— Пайдзі да Паўлюка ды паглядзіце. Дзе тыя дровы дзенуцца.

Паехалі яны ажно праз тыдзень, бо ўсе тыя дні была завіруха. І брат, смаркаты гаспадар, збіраючыся, бедаваў, што дровы недзе занясло — не знойдзеш. А мама пацяшала, што «кабыла знойдзе».

Так і было.

Як сёння, помню — Мікола вячэрае і, румяны, крыклівы ад радасці, ужо не першы раз расказвае камусьці новаму, хто зайшоў, як гэта Машка падышла да дроў сама. Па глыбокім цаліку, да зусім занесеных дроў, па чэрава ў снезе, дабралася і — стала. Адкопвай, бяры.

...Дзіўна і сумна ад таго, дзе, па якой прычыне я гэта ўспомніў. Амаль праз цэлага паўстагоддзя. У замежным архіве, у яшчэ больш замежнай кнізе, наткнуўшыся на такое:

«Захопленыя коні могуць зрабіць вельмі добрую паслугу пры разведцы дарогі да партызан, бо, як паказалі апошнія выпадкі, коні беспамылкова прыводзяць у партызанскія лагеры, якія мы даўно шукаем».

Цытую са «Справаздачы пра баявы вопыт», падпісаны оберфельдфебелем Шрадэ, з 283-й ахоўнай дывізіі фашысцкіх карнікаў. Надрукавана гэта ў тоўстым томе гісторыі савецкай партызанскай вайны, які раскошна выдадзены ў акадэмічным Гетынгене пяць гадоў таму назад.

Я не адразу, чытаючы гэта, успомніў белую, вялізную і добрую Садоху, хітраватага Дэраша, ветэрана першай сусветнай вайны, нораў і кемнасць красуні Машкі...

Адразу мне прыгадалася адчыненае акно нашай нізкай хаты, а ў ім — галоўка малой Буланкі, пяшчотнае жарабячае ржанне.

— Ах, мая долечка! Жабянятка маё, а я ж пра цябе і забылася!

Гэта — мама. У тую раніцу яна і сапраўды забылася наліць у місу сырадою і сказаць мне:

— Занясі ўжо таму ягняці.

Машка прывяла не па сабе, а па кані. Танканогае, буланае кабылянятка. «Будзеш на ёй скакаць цераз плот! Гаспадар! Трэба ж было выбраць такога жарабца...» Вадзіў Мікола Машку ў князеў двор. Маці то наракала, то пакеплівала, але ж ніколі не забывалася пра сырадой для малое. Тры разы ў дзень. Адразу, яшчэ пеністы. А тая і сама прывыкла так, што прыходзіла ў сенцы ці ў кухню.

А тут, як на тое, дзверы былі зачынены. І Буланка заржала пра крыўду сваю ў акно.

Мама і на мяне панаракала, што вось ён, бачыце, надта ж любіць яе, а ўзяў ды забыўся, у кнігу ўталопіўся. І я, вядома ж, выйшаў з місай на двор. Наша пястунка апусціла светла-ружовую храпку ў салодкую бель, а мне хацелася перапрашаць, што сырадой ужо астыў.

І яшчэ адна храпа, ужо не маленькая.

Мы адышлі з перадавой у кашубскую вёску не ноччу, як трэба было б, а раніцай, завідна.

Іхні карэкціроўшчык гэта заўважыў...

Мы — гэта тое, што засталося ад нашага ўзвода марской пяхоты. Карэкціроўшчык — нямецкі. Час дзеяння — верасень трыццаць дзевятага года, на польскім Прымор'і.

Мы былі вельмі галодныя. Кінуліся да першага, што ўбачылі — да яблыкаў у мокрым садзе.

Але іх артылерыя не чакала...

Першы снарад разарваўся далей ад саду, на раллі. Другі — правей і бліжэй. Трэці дагнаў мяне каля доўгай цаглянай сцяны. Упасці я не паспеў. Толькі закрыўся рукамі, кінуўся спіной да цэглы...

Майго асколка яшчэ не было. Хоць многа іх секанула па муры вакол мяне.

Як толькі я зноў убачыў зялёнае — па садзе, бокам да мяне, бегла — нібы я зноў па-дзіцячы ўбачыў яе — вялізная белая кабыла. Чыясьці, з нечага маленства, польская работніца Садоха. Бегла і моўчкі, матаючы галавой, палівала траву крывёю з адбітай асколкам храпы...

Коею мой, коею!..

У партызанах я ездзіў спачатку на сваім, прыведзеным з дому. Гэта быў сын тое, выпаенай сырадоем, Буланкі, унук злоснай Машкі, па матцы стрункі і лёгкі Каштан. Але малы, няраслы. Ён быў настолькі не па мне, што вясёлы Пятрэнка, у першай разведцы, калі мяне ўзялі туды, гукаў на лузе, спераду: — Дядя Ваня, кочки! Ноги поднимай! I смяяўся, як добры блазен, у цемры. Праз тыдзень Пятрэнку забілі. Мне аддалі яго высокага каня. А мой пайшоў ва ўзвод, ніжэйшаму.

Коею мой, безымянны і не адзін, няўжо ты, пераскыўшы ездака, павёў бы ворагаў туды, дзе хаваліся нашы старыя бацькі і маленькія дзеці? Косіо невінаваты, як дзіця...

1975

ПОЛЫМЯ

Над рэчкай на лясной паляне — вогнішча. Рыбацкае, у летнім прыцемку.

Хлопчык, які не хоча спаць, сваёю радасцю напамінае мне маю былую чысціню дзіцячага захаплення агнём — такім раскошным відовішчам, такою таямнічай з'явай.

Туды, у тыя даўнія адчуванні, мне ўжо цяпер свабодна не прайсці: свабодзе перашкаджае нядаўні ўспамін.

...Дзяўчына выкручвае з калодзежа ваду. Калодзеж прытаіўся пад буйным вішняком. Ад белых пялёсткаў вясною і пажаўцелага лісту ўвосень ваду ў сцюдзёным прадонні ахоўвае круглая драўляная будачка з дзверцамі. Дзяўчына круціць спраўную корбу лёгка. Толькі ледзь-ледзь, рытмічна падрыгваюць пад квяцістай кофтачкай яе пяшчотныя плечы і грудзі ды прынапружваецца поўная, высока загарэлая рука. Дзяўчына маладзенькая, румяная і незвычайна, "не па-сучаснаму" сарамлівая.

— Тата і мама ў хаце.

І больш ні слова. Што ж, нам толькі бацька яе і трэба.

Немалады мужчына расказвае.

Звычайнае: кал і прыйшлі яны — ён не мог не пайсці. Яны — гэта фашисты, а ён — савецкі партызан. Па-салдацку, не на жыццё, а на смерць. А ў іх было многа зусім не салдацкай подласці. Яны спалілі яго дом, а жонку і дзяцей нават не ў хаце спалілі, а ў хлеўчуку.

— Меншы, дванаццаць гадоў, быў тады з камандзірскім рэменем,— расказвае бацька.— І рэмень той не дагарэў. Так ён, мой хлопец, і ляжаў... з гэтым сваім гуляннем у руцэ... А ў большага, на два гады старэйшага, у роце было поўна саломы. Душыўся ад агню, ад дыму... Я яе павыцягваў...

Бацька змаўкае, відаць, успомніўшы, што і ў чатырнаццаць гадоў — чалавек яшчэ ўсё дзіця.

— Ён не хацеў крычаць.

Гэта ўжо сказана як пра дарослага...

Мы заціхаем у горкім маўчанні.

На сцяне — партрэт жанчыны, былое жонкі гаспадара. Я пазнаю гэта па тым, што яна не адна на партрэце, а побач з ім, гаспадаром, у свой час маладым.

Пад гэтым парным партрэтам, на канапе сядзіць мажная, мілавідная жанчына, вельмі прыкметна маладзейшая за гаспадара. І не пытаючыся, можна здагадацца, што гэта яна нарадзіла яму дужую, сарамлівую дачку-красуню.

Іншых партрэтаў на сцяне няма. Хлопцы былі малыя, да Слуцка далекавата... А можа, проста згарэлі іх фота, не захаваліся, як маміна і татава, у сваякоў.

Мужчына доўга маўчыць. Па той, па тых. А гэтая, другая жонка, можа думаць... Не, гэта не яна — я за яе падумаў, што рэўнасці тут — няма. Ёсць толькі боль сястры і маці. І разуменне, хоць і нялёгкае яно, што тое і тых не заступіш сабой і дачкой, якая яна ні харошая...

Хлопчык каля начнога рыбацкага вогнішча рад і не хоча лажыцца. Шчабеча, падкідае ламачча і, зноў заварожаны, моўчкі глядзіць, як весялее полымя.

Я сам пакуль што не гару ў тым полымі,— я не магу такога да канца ўявіць. Гарыць той хлопец, з саломай у роце... Не, і другога я не забыўся, таго, які гарэў з "гуляннием" у руцэ. Якраз яго і нагадаў мне наш, што радуецца каля вогнішча. Ды толькі ж той, з саломаю, што "не хацеў крычаць", як дарослы, ці проста душыўся ад дыму і агню, яшчэ ўсё як дзіця,— той мне здаўся цяпер, на момант, не толькі сынам,— і нейчым, і маім адразу,— але і мною самім...

Мне засталося толькі нема закрычаць у полым!. Не ў гэтым, каля якога мы цяпер стаім, а ў тым, з якога нельга было вырвацца — хоць пад кулі.

ІВАНЫ

1

«...Ён ужо, мусіць, ведаў, што яны па яго прыйдуць. А можа, толькі думаў так. Я не скажу вам, я тады зусім малая была, не разбіралася. Назапіхаў ён у чорную, вялікую бутэльку... Я ўжо не помню, ад чаго яна... Назапіхаў сваіх паперак, паскручваўшы іх трубачкамі, і закапаў у хаце пад палком. Тады ж падлогі не было, а ток. Ён гліну пад палком раскалупаў, ямку выграб, бутэльку туды загроб і гліну закляпаў пранікам.

Ні мамы нашай, ні таты нешта дома не было. А мне ён нічога не кажа. Толькі паклікаў, каб глядзела... Не, ведаеце, трохі ілгу,— ён мне сказаў, каб я нікому, бронь божа, нічога нікому не гаварыла.

А ўранку яны прыйшлі і павялі яго. Тыя немцы і паліцаі. А потым і павесілі ў Гарадзішчы.

Тата наш быў там тады. Стаяў між людзей і маўчаў. А людзей назганялі многа.

Івана вешалі з воза. Івану было васемнаццаць гадоў. І ён яшчэ нешта з воза крычаў. Ці толькі адзін раз крыкнуў. Тата наш добра здалёк не пачуў...»

Жанчына гэтая, ужо даўно не дзіця, сведчыла разам з іншымі супраць таго, хто выслужваўся перад тымі немцамі, камандаваў такімі, як сам, паліцаямі, а потым дваццаць год хаваўся, змяніўшы прозвішча і з'ехаўшы далёка ад мясцін, дзе здрадзіў.

На следстве і на судзе ён, вядома ж, не памятаў ні Івана, ні бацькі, ні маці яго, а малое сястры — тым больш. І не таму, што нявыгадна было іх памятаць. Такіх, як той Іван, многа было сярод павешаных, закатаваных, спаленых і ім самім і па яго загаду. Ну, а бацьку тады ён каб толькі ўбачыў на плошчы, каб толькі пазнаў у натоўпе... Дый гэтую, каб спадзяваўся суда, лепш было б загадзя... Спачатку, у сорак першым, у сорак другім, яны рабілі такое не вельмі спраўна, не да канца, як рабілася потым.

Іванаў бацька пайшоў пасля на фронт і не вярнуўся. Маці, яшчэ і ад гэтага, другога ўдару, заплакалася зусім, «памерла не ў сваім розуме». З ваеннага маленства і да сведчання на судзе Іванава адзіная сястра так і прыйшла амаль непісьменнай ціхоняй, якая «больш нічога добра не памятае».

Хата іхняя згарэла. Бутэлькі з паперамі не знайшлі. «Здаецца, і не шукалі. Можа, я нават сказаць пра яе забылася...»

Можна толькі прыблізна ўяўляць, які ён быў, той Іван. Што ён крыкнуў на возе, над вісельняй? Што ён пісаў, што загінула ў чорнай

бутэльцы?..

Успамінаю самога сябе, свае васемнаццаць гадоў. І мне хацелася пісаць, і мне было б што хаваць... Але мае юнацтва прайшло не тады.

Стаўлю на тое Іванава месца свайго юнака. І той — далёкі, незнаемы — робіцца ад гэтага балюча блізкім.

А ён жа, той Іван, быў і не я, і не мой сын, і не адзін з тых маладых, каго я навокал бачу і чую, кім часамі любуюся. Ён быў толькі адзін, толькі самім сабою. І ён больш не паўторыцца.

Як многія, многія, многія...

2

У вялікай палескай вёсцы асфальт. Дзеці гуляюць на трохкалёсных веласіпедзіках. Гудуць грузавікі, грукоча трактар. У лужынах узбоч асфальту спрадвечным ладам кумкаюць жабы. Здалёк і зблізку бялеюць на дубах буслы.

І сонца, столькі сёння сонца! Пасля дажджлівых дзён —- як быццам новае, яшчэ раз лета.

На ўскраіне вёскі, побач з вялікім помнікам па жыхарах, памардаваных фашыстамі — чатырыста дваццаць шэсць чалавек! —прытуліўся маленькі, прымітыўны помнічак з такою эпітафіяй на шэрым, ужо састарэлым цэменце:

з. п.

Грыцевич Сямён Димитравич род 1908 и ево дети Марыя Ева Ганна Апанас Вера Иван Апанасав 1940 г пагибли ат немцав в 1943 г. Пам. мужу и детям, ат жаны.

Вакол двух помнікаў стаяць пасляваенныя бярозы. Яны даўно ўжо тоўстыя і гладкія, з багатай, цёмнай лістотай. Невінаватыя, што ім так сытараслося тут на крыві.

Бабулю, што паставіла той помнічак, мы засталі ў кухні, за вялікім акном якое лілова-бела і радасна-густа цвіла ў агародзе бульба. Бабуля ўжо зусім нямоглая, семдзесят сем гадоў. Столькі работы ўсякай перароблена. А колькі ўсяго перажыта... Распытваць — страшна, балюча дакранацца горкай памяццю.

Яна паверыла, што трэба расказаць, і расказала.

«...Па сем'ях стралялі. Дык я ўжо ішла сваёю сям'ёю. Гаспадар з дачкою з аднаго боку, а са мною другія. Дык яны як застрачылі, дык мае ўпалі нежывыя, а я яшчэ раз ступіла і ўпала. І мяне прывалілі людзі. Во пасюль, па грудзі...»

З-пад трупаў, з адрыны, у якой забівалі і спальвалі, жанчына тады

вылезла і, разам з вельмі нямногімі, пайшла-пабегла ў лес. «Маладая была, трывушчая. Не тое, што цяпер...»

Сёння бабе зусім ужо няможацца, а жыць яшчэ ўсё трэба. Не проста жыць, заслужана адпачываць, а памагаць у хаце. Пасля вайны яна сышлася з другім чалавекам. Ён пазалетась памёр, а яна вось гаворыць: «Сілы няма, а памагаць трэба». Хоць ты цытуй гэтую прастату, як афарызм, аплочаны нягодамі, пакутамі жыцця.

Яна якраз карміла «вельмі распусную» ўнучку, якой не сядзелася ў бабулі на каленях. Удзвюх яны нагадалі мне і маю, таксама калісьці нямоглую ды з унучкай. І стала добра, гаркавата на душы... Усе яны і ўсюды так падобныя.

Светлая трохгадовая дзяўчынка пішчала, тузалася з калень, ад місачкі з малочнай кашай. Вырасце — будзе бабу сваю, магчыма, памятаць. Але ці так, каб зразумець, адчуць, якая яна сама была цяжкая для гэтых сухіх, дрыготкіх рук, для каленяў, для сэрца, што жыло, сяк-так трымалася яшчэ ўсё абавязкам мацярынства?..

А хто ж такі «Иван Апанасав 1940 г»?

Мы спыталіся, і бабуля растлумачыла. Пра ўсю сям'ю. Сямён — гэта яе першы чалавек. Марыя, Ева, Ганна — гэта іх дзеці. Апанас і Вера — дзевер з жонкаю. А Іван Апанасаў — іхні малы. «Якраз такі во быў, як гэтая». Што на каленях.

Расказаць пра той страшны дзень мы бабулю не так угаварылі, як спакваля разварушылі пытаннямі. А зняцца з унучкай — ледзь упрасілі. Можа, і не згадзілася б, але прыйшла з фермы нявестка, румяна-ўвішная маладзіца. Узяўшы малую ў пакой, яна завіхнулася там, і хвілін праз некалькі адтуль у кухню пачулася:

— Дзядзь-ка, а во!

Гэта — мне, бліжэйшаму, каго яна заўважыла праз шчыліну ў вясёленькай шырме.

Малая стаяла ўжо ў новай сукеначцы. І прычасаная. З усмешкай, за якую ім даруецца ўсё. Яе «а во!» якраз і значыла: «Глядзі, якая я, любуйся!»

Спачатку мне прыгадалася народнае, мужчынскае: «Во, браце, бабскае насенне!» А потым я гэтую ўсмешку малое — ад мамы, ад бабулі — міжволі, жудасна перанёс туды, пад бярозы.

Дзе такі самы, як яна, Іван.

1975

КАЛЫСКА

Старая маці сказала б: "Наўда якая — унучка ў яго. Няхай здарова гадуецца". Але і рада была б, вядома, хоць у яе гэта ўжо, як і праўнучка, не наўда, а дзесятая, палічыўшы ва ўсім нашым родзе. Была б...

...Прадвесне з апошнім, няшчодрым сёлета снегам. Сонца ўзыходзіць. У яркім святле за акном вагона — густая, вечная зяляніна ельніку ахоўнай паласы. А ў зяляніне гэтай — голенькія, стракатыя бярозкі. Нібы ў чарзе па таксама зялёнае, толькі святлейшае.

А мне чамусьці ўспамінаецца стол на вялікім, ярка квяцістым дыване і светленькая, толькі што з цёплай калыскі, у кароткай кашульцы наша наўда. Яна смяецца і крычыць. Так жа нядаўна авалодала першай паўсотняй слоў, а ўжо загадвае:

— Дзед, па-ба-зя-лі!

Мы бегаем вакол стала, я не магу яе дагнаць, і гэта вельмі весела.

А хіба ж ёсць што-небудзь прыгажэйшае, чым галоўка соннага дзіцяці на белай падушцы нармальнага чалавечага маленства?..

...З дома, што на гары, з акна чацвёртага паверха відаць чыстае крымскае неба, пад небам — ціхае мора, а яшчэ ніжэй, пад акном, вострыя кіпарысныя верхавіны.

Выходжу і іду з гары па свежым ранішнім парку.

Малым уранні спіцца асабліва соладка. Ажно шкада часамі, калі такую ці такога нясуць або вядуць, цягнуць за ручку няшчасна-соннага ў яслі ці ў садок. Але ж і хораша гэта, што вось так рана, а яны ўжо тут, пад кіпарысамі ды кедрамі, каля кветак, на шорсткай і рэдкай паўднёвай траве. Малеча ўжо не сонная, у шчэбеце, што весела пераклікаецца з тым шчабятаннем ды ціньканнем, якога так шмат навокал, у духмянай зяляніне.

Адна працягнула да мяне маленькую далонь, на якой малюсенькі слімак.

— Во што знайшла! — паведаміла з радаснага дзіцячага сусвету.

Другая — яшчэ смялейшая. Распасцерла перада мною ручкі і праспявала са смехам, які пакуль што ў вачах:

— А не пуш-чу, не пуш-чу!..

Прыйшлося падняць. Высока, вы-со-ка!

І яшчэ раз. Гэта, вядома ж, спадабалася. Іншым — за ёю — таксама. Пасля дзевятай прыйшлося проста ўцякаць.

І прыгадалася... Ну, тое самае, што і цяпер, у вагоне, гледзячы на стракатыя бярозкі ў першай чарзе па зялёнае.

...Чалавеку было тады толькі трынаццаць. У горадзе, прыгнечаным

варожай акупацыяй, быў голад, і маці паслала яго ў вёску, да свае сястры. Кал і стралялі ўсіх, ён цудам уцалеў пад трупамі, толькі паранены. Потым гітлераўцы паехалі, а ён вылез з-пад забітых у цётчынай хаце і, акрываўлены, пайшоў — адзін на бязлюднай вуліцы.

Чалавеку сёння ўжо сорак чатыры. Сем год таму назад ён сведчыў на судзе супраць тых карнікаў, што не ўсе паўцякалі на Захад, доўга хаваліся на неабсяжных прасторах нашай краіны. Расказ чалавека запісаны ў пратаколе так:

"...Падлога ў доме была шчыльная, пафарбаваная, і калі я зайшоў у дом, то на падлозе было столькі крыві, што не было куды ступіць нагою. Забілі чалавек пятнаццаць-дваццаць у гэтым доме. У другі дом я не заходзіў, я толькі праз акно туды паглядзеў. Там, над трупамі на падлозе, яшчэ ўсё гайдалася калыска".

Я дадаю:

Калыска не пустая, хоць маўклівая.

І калыхалася — як звон без языка.

ХЛОПЧЫК

Ліпень сорак чацвёртага года.

Перадавыя часці 1-га і 3-га Беларускіх франтоў былі ўжо далёка наперадзе, а паміж гэтымі двумя клінамі некалькі дзён валокся па Наваградчыне густы невад 2-га Беларускага, падбіраючы большыя і меншыя рэшткі разгромленых варожых часцей, што прабіраліся на захад не толькі пешшу і на абозных фургонах, але і на машынах, нават баявых.

У вёсачцы спыніўся на ноч узвод нашай пяхоты і супрацьтанкавы разлік з саракапяткай, і ўранні на гэтую групу стомленых, але пільных хлопцаў напароліся тры бронетранспарцёры з немцамі ў лётнай форме. Дзве машыны загарэліся на выгане, а трэцяй удалося рвануць лагчынай міма вёсачкі і прагурчэць да наступнай затрымкі - таксама апошняй.

Самога бою я не бачыў. Калі мы, чатыры партызаны, праязджалі там, транспарцёры ўжо дагаралі, немцаў, пакошаных аўтаматчыкамі амаль на месцы, каля машын і абгарэлых на машынах, дзядзькі ўжо закапалі ў прыдарожным раўку, у вузкай, доўгай магіле, нашы салдаты пайшлі ўжо з вёсачкі сваёй дарогай, куды і ўсе тады ішлі.

Засталося толькі адно...

Засталася толькі жанчына, - у глыбокім па-летняму пыле шырокай дарогі, у лужыне крыві, жывая, з адарванай снарадам нагой.

І людзі з гэтай вёсачкі, і мы не ведалі, хто яна. Яна была для нас толькі тая, што ўцякала з фашыстамі, якой неабходна было ўцякаць ад народнага гневу. Жаласці да яе не было.

Нагу ёй адарвала ўсю. У лужыне крыві, аселай у пяску, - чырвоны, тоўсты абрубак, якім яна патузвала час ад часу, як быццам толькі хочучы абагнацца ад заедзі. Залатыя, пышныя валасы яе былі растрэсена ўкалмачаны ў пясок. Вялікія, светлыя вочы натужна глядзелі на нас цераз лоб - назад і ўгару (мы сядзелі на конях), а чорныя вусны горача паўтаралі:

- Не убивайте меня! Я и сама умру! Не убивайте!..

А потым - дзіўнае:

- Граждане, хоть кусочек воды!..

Я ўжо сказаў, што жаласці ў нас не было. Магу і паўтарыць, шчыра і... трохі не зусім. Калі мне сказаць пра самога сябе. Я быў то менш, то больш блізкі да жадання выняць з самаробнага кабура наган і дакончыць яе пакуты, аднак, было ў маіх думках і іншае. З нас чатырох я адзін быў мясцовы, і вельмі ясна ўявілася, як мною будуць пасля палохаць дзяцей. З гэтай вёскі была мая маці, тут я любіў

дзяўчыну.

Вёска - бабы, мужчыны, малыя - амаль уся стаяла тут. Ніхто нічога не пачынаў, усе як быццам чакалі, што мы, хто са зброяй, - тыя, што ўсё цяпер вырашаюць, - мы павінны і гэта, з недабітаю, вырашыць як належыцца.

А мы таксама маўчалі, з коней сваіх патомленых слухалі недарэчнае, што паўтаралася, як у трызненні:

- Граждане, хоть кусочек воды!..

І тут з-за ўзгорка, з усходу, паказалася, а потым і пачулася машына, поўная нашых салдатаў.

Неўзабаве яна спынілася каля нас. Частка байцоў пасаскаквала цераз борт на дарогу, з кабіны выйшаў старшына. Высокі, мажны, вусаты, з медалямі - хоць на плакат ці ў кіно.

Тады, у дні вялікага разгрому і вялікай радасці, і самі немцы, і ўсе іх паслугачы найбольш баяліся партызан. Каму найбольш былі вінаваты: як непасрэдным сведкам людскіх нявінных пакут і першым мсціўцам за іх.

Тая - у крыві, у пяску, пад нагамі, - трэба думаць, таксама ведала гэта. Ужо салдатам, як быццам шукаючы ў іх абароны ад нас, яна паўтарыла сваё пра «кусочек воды».

Ды старшына ўжо ведаў, што тут да чаго, - што ўбачыўшы, а што пачуўшы.

- Лежи, лежи! - адказаў ён.- Тебе еще Гитлер шнапса пришлет!..- І пасля паўзы: - Сергеев!

- Я! - тузануўся на «смірна» цыбаты, маладзенькі баец, не вельмі ваяўніча падцягнуўшы за рэмень вінтоўку.

Выказаць свой загад нейкім словам, хоць бы якім, старшына не выказаў. Ён кіўнуў галавой на ляжачую.

Баец, які недзе дома быў, відаць, зусім яшчэ нядаўна для кагосьці хлопчыкам, без пары і гарушчым, і пасталелым, разгублена, не пасалдацку выдушыў:

- Товарищ старшина... ведь женщина...

Зноў была паўза, якую недакладна будзе назваць толькі разгубленасцю. Паміж суровым вусачом і хлопчыкам былі салдаты розных узростаў, рознага вопыту вайны, аднак старшына не кіўнуў больш нікому.

- Ну что же...- сказаў ён, таксама нібы разгублена, ці што, і адразу, ужо зусім звычайна, скамандаваў: - Поехали!

Але з падножкі, - усё-такі армія, усё-такі старшы па званні, - ён кінуў нам:

- Вы, партизаны, ею займитесь!

Мы, вядома, не заняліся. У нас таксама было куды ехаць па справе, якая была тады найважнейшай. Мы таксама спяшаліся.

Зрэшты, да недабітай ужо ішла, амаль подбегам, босая цётка ад вёскі, - з вядром у руцэ і з нечым белым пад пахай...

1971

АКРАЕЦ І ЗБАНОК

Ноччу паехалі да сувязной.

Было крыху трывожна, бо ўчора нас там абстралялі. На гэты раз у вёску мы не ўязджалі, збочылі ўправа і спешыліся ў канцы поля, на пашы. Удвух з пяці, мы з Шурам пайшлі баразнамі ў жыце, якое ўжо красавала.

Бліжэй да гумнаў, ходзь так жа ціха было навокал, мы прыпыніліся і трошкі пашапталі. Далей трэба паўзці. Чаму паўзці? Я ўжо служыў у арміі, быў на фронце, і Шура, на шэсць гадоў маладзейшы, даверыўся мне, ці што... Дый не змаўляліся мы асабліва, а проста, відаць, па адчуванні ды прадчуванні, а то і са страху нейкага не пайшлі, а папаўзлі да Валінага гумна. Дарогу загуменную перабеглі па адным, прыгнуўшыся, а тады, тулячыся да сцяны, пасля пад вішняком, зноў каля сцяны — дабраліся да хаты.

Шура спыніўся каля акна. Па маўкліваму праву на гэта, бо з Валяй у яго была не толькі сувязь партызанская. Я падышоў да брамкі і з-за шула яе, наставіўшы над нізкім плоцікам аўтамат, заціх у назіранні.

Шура падзюбаў чучкамі ў шыбу...

І іменна тады, нібы пачуўшы гэты асцярожны стук, у тым канцы вёскі, куды я глядзеў, чэркнула аўтамат ная чарга.

Мы шыбанулі назад.

За гумном, па полі, ужо не беглі, пайшлі баразнамі, прыгнуўшыся на ўзровень жыта.

Стрэлаў больш не чуваць. Што за чорт?..

Задание было не вельмі пільнае, другі раз да Валі мы не пайшлі.

Едзем. Усход над лесам азорваецца хораша, пяшчотна. А на сэрцы яшчэ ўсё трывожна. Кожнаму па сабе.

А можа, гэта мне праз тое ўжо, што здарылася пазней, успамінаецца яна — тая звычайная зара?..

Мы гужам, моўчкі ехалі па дарозе, потым па выгане, пераплюхалі брод і апынуліся ў сваёй цвярдыні.

Адсюль, з гэтай надрэчнай, прылясной вёсачкі, у пушчу, да лагера нашай брыгады было кіламетраў з пятнаццаць. Тут мы стаялі, сем чалавек брыгаднай разведкі. Перад двума гарнізонамі. Да аднаго, калі па дарозе, шэсць кіламетраў, а да другога, што лявей, калі па лузе ды палямі, чатыры.

Нешырокая рэчка не была такім вадзяным рубяжом, а хата бабы Кастусіхі такім апорным пунктам, каб нам тут адчуваць сябе спакойна. Але мы адчувалі. Проста бяздумнасці больш, чым можна і

трэба было. Наймаладзейшаму з нас, Шуру, было васемнаццаць, але ж камандзіру, Уладзіку Касачу, нядаўняму настаўніку, пад сорак. Ен быў добры і недурны, але найменш у нашай сямёрцы падобны на ваяку. За вочы мы называлі яго Паўлам Іванавічам, маючы на ўвазе душаньку Чычыкава з яго «ловкостью почти военного человека». Ён і ў пілотцы, і ў шынялі, і з аўтаматам, але ў сядле сядзіць, асабліва як ззаду паглядзіш, капа капою, нібы ў сярмязе едзе на начлег. Уладзік нам раз ці два разы гаварыў, спасылаючыся на камбрыга, што трэба было б і праўда ставіць каля хаты пост, устанавіць начное дзяжурства. Гаварыў — не загадваў, а мы былі такая вольніца, што так і не сабраліся паразумнець.

Баба Кастусіха жыла адна ў вялікай хаце на ўскраіне вёсачкі. У большым хляве мы парабілі канавязі, Красулю бабіну выселіўшы ў хлявок. У гумно прывозілі сена, саломы, нават аўса. А хату, пасля таго як з недалёкага фальварка ўцяклі ноччу ў бліжэйшы гарнізон апошнія ў нашай зоне паўпанкі, прыбралі трафеямі. Прывезлі з двара канапу, гітару і мандаліну, чатыры мяккія крэслы і люстра-трумо. Вясною ўкапалі перад хатай два слупы і нацягнулі трафейную валейбольную сетку. Разоў са два, у вольны час, паляпалі тым мячом, а тады ўжо яго пазычалі ў нас суседнія падшываніцы.

— Культурнікі, ё-маё, анархісты! Дачакаецеся, што вас калі-небудзь як міленькіх тут накрыюць. Дзе пост? Касач, загадваю ставіць пасты!

Так гаварыў нядаўна, заехаўшы да нас, новы кам брыг.

Але мы, пры такім камандзіры, як «Павел Іванавіч», лішне праймацца і не думалі.

Тады, на досвітку, вярнуўшыся з няўдалае разведкі, мы далучылі сваіх пяць коней да тых двух, што хадзілі па гюплаве за хатай, абцягнутым калючаю драцінай, а самі, толькі разуўшыся, палеглі ў хаце, дзе ўжо храплі Касач і Толя Грыб.

З таго свету на гэты мяне вярнула баба Кастусіха. Чамусьці іменна мяне яна катурхала і гаварыла:

— Хлопцы, зірніце ў акно!

Я ніяк не мог ушалопаць, чаго яна хоча.

— А хлопчыкі, а зірніце ж вы ў акно!..

Тут ужо я зірнуў і, убачыўшы тое, што ўбачыў, усхапіўся.

— Немцы!

Варожы ланцуг. Яшчэ далёка — за агародамі, за ракой, за выганам, каля жыта. Яны ішлі сюды. У шэрым, у чорным. Не страляючы.

Мы выбеглі да коней. Адразу пад кулі. Не ад таго ланцуга, а з

могілак каля другое вёскі, збоку, з-за ракі. Біў станкач, адразаючы доступ да коней. Не разлічыўшы ў гарачцы, што ў лес нам бегчы лепш па суседнім двары, за будынкамі ды за плотам, мы кінулся напрасткі.

Шура бег задні. Я — перад ім. Ён дзіка закрычаў:

— Я ранены! Ран-не-ны!!

І я вярнуўся.

Ён бег, пакуль быў адзін, а абапёршыся на мае плячо, потым павіснуўшы на ім, пачаў слабець, асядаць. Я крыкнуў Касачу, які бег перад намі. Ён не пачуў, і я пусціў над ім чаргу. Тады ўжо ён азірнуўся, пад бег да нас, і з ім мы патралявалі Шуру далей. Ужо не пад кулямі — па загуменні, балотам, да лесу.

Шуру папала па нагах, пад каленьмі. Мы неслі яго на ягонай вінтоўцы, а ён вісеў рукамі на нашых плячах, то мацней, то слабей абдымаючы кожнага далонню за шыю. Подбегам, як адразу, мы ўжоісці не маглі: паранены цяжкі, цяжэйшы сам за сябе. Ды ён і так быў здаровы хлапчына. А на балоце, хоць і не надта гразкім,— высокае куп'е.

Што гэта — проста напад ці пачатак новай блакады — мы, разумеепца, не ведалі. Тое ці іншае, але ж вось яно — пачалося. За намі, за нашай вёсачкай, у іншых вёсках, што за ракою, чуваць былі чэргі, вінтовачныя стрэлы, выбухі...

Мы накіраваліся да грэблі. І тут на ёй, з-за ўзлеску паказалася конніца на рысях. «Раманаўцы» са сваёй «кацюшай»!

Чатырох нашых, што адступалі ўлегцы, былі ўжо з «раманаўцамі», з іхняй пяхотай.

Першым стрэлам саракапятка спалохала станкач на могілках. Потым людзі казалі, што той снарад упаў вельмі блізка ад кулямёта і бобікі як быццам нават закрычалі: «Раман!» Яго ўжо добра ведалі. Нібы сігнал трывогі, каманда адступаць. Раманаў кінуў сваю конніцу лявей, цераз раку, у абход. Правей, як нам неўзабаве стала вядома, націснулі нашы, і конны ўзвод, і «Трэці камсамольскі», які, на шчасце, быў блізка. Напад адбілі.

А мы? Здаўшы Шуру на «раманаўскі» воз, пад апеку іхняга фельчара, мы далучыліся да пяхоты, якая ішла напрасткі, цераз нашу цвярдыню...

Ды справа не ў гэтым.

Наша бабуля таксама ў той дзень адступала. Аднак яна спачатку пахавала ў жыце нашы сёдлы, а тады ўжо адкроіла ад бохана акраец, наліла ў збанок малака, перахрысцілася на покуць і — што ўжо будзе, то будзе, не прывыкаць — патэпала на загуменне, у лес. Мы яе там, на балоце, і сустрэлі. Там яна нам і сказала, як маці дзецям, што бягуць

дахаты з пашы ці ад ракі, а сама яна ў поле ідзе:

— Сёдлы, хлопчыкі, у жыце. Каля Марылінай сцяны. А коні дзе хадзілі, там і ходзяць. А чаму ж гэта Шуркі няма?..

Колькі б разоў ні сустракаліся,— калі і помнік адкрывалі, і ў дваццаць пятую гадавіну, і ў трыдцатую,— заўсёды хлопцы, нарэшце, пасварацца. Хоць трохі. Не ўсе, вядома, а некаторыя. І не адразу, а ўжо за ста лом ці пасля. Хто раней прыйшоў у атрад, хто больш зрабіў, а менш узяў... А то і не за самога сябе, а «за праўду» крычыць... Наогул мне часамі здаецца, што партызаны хваляцца больи, чым тыя, што ваявалі на франтах. Нібы ў адных быў абавязак, а ў другіх — толькі геройства. Можна сказаць таксама, што як хвалько, дык хвалько — і партызан, і франтавік. Ды ўсё ж я бываю з гэтым нязгодны. Дый сам не лепшы: забудзешся іншы раз і таксама пачнеш.

А потым возьме ды ўспомніцца...

Шуру тады адправілі самалётам на Вялікую зямлю. Вярнуўся ён толькі пад восень сорак пятага. Яшчэ раз, трохі лягчэй паранены, і з Чырвонаю Зоркаю. Толя Грыб загінуў пад Кёнігсбергам. Добры наш «Павел Іванавіч» узяў ды памёр, ледзь не адразу пасля вайны. І тады стала ясна, што ён пра сэрца сваё перад намі маўчаў. Іншых хлопцаў — Раджаба, Шынкарэнку і Нікіціна — раскідала па ўсёй краіне: у Харог, на Палтаўшчыну, за Урал. Ні разу яшчэ не сабраліся разам.

А так жа хацелася б, слухаючы найгарчэйшую хвальбу, падміргнуць каму-небудзь з нашай разведкі з намёкам, а потым і выпіць за светлую памяць бабы Кастусіхі, за той акраец і збанок.

Бабуля таксама памерла. Даўно. Што ж, трыццаць год — гэта, бывае, цэлы чалавечы век. А яна ўжо і тады была старэнькая.

1975

СНЕДАННЕ

Першая радасць была для ўсіх: гэта вячэрняя зводка. Нашы выйшлі на Прут, вайна, нарэшце, на чужой, варожай тэрыторыі!

Другая радасць — толькі наша. Мы з Алесем амаль нос у нос напароліся на засаду. Аднак іхні дурань, дзякуй яму, стрэліў заўчасна, і мы драпанулі назад. З-пад куль. Абодва цэлыя, коні таксама.

Калі мы на досвітку пад'язджалі да Алесевай вёскі, ён сказаў:

— Заглянем да сястры. Пагрэемся. Аладак напячэ.

Трэцяя радасць за ноч. Яшчэ ўсё доўгую і золкую.

Прадвесне.

Гаспадара мы сустрэлі ўжо на дварэ: ішоў з гумна з рэзгінамі саломы. У хаце спалі толькі малыя. А гаспадыня стаяла каля акна.

— Во, во, работнічкі,— сустрэла нас.— Не спіцца мне і не ляжыцца, як у песеньцы. А я гляджу, хто гэта хрупае па лёдзіку. Ну, распранайцеся ды мыйцеся. А я сюды-туды.

Яна была гарбатая. Спехам, сяк-так прычасаная, толькі што надзеўшы кофтачку. І ўсміхалася... нібы какетліва. А ўжо ж не маладая... І няёмка было глядзець на яе. Дагэтуль я толькі чуў здалёк пра Алесеву сястру. Яшчэ пры Польшчы. Як пра рэдкую навіну, загаварылі тады, што зарэцкі Гарноська бярэ Марозаву Маню. Міхась быў спраўны, але з надта ж беднай сям'і: чатыры хлопцы на паўтары дзесяціны. А Маня калека, але з вялікім пасагам. З хаты яна не вельмі ўжо так і заможнай, а працавітай і дружнай. Марозаў — тры браты. Алесь, старэйшы, добры каваль. Другі, Сцяпан, стальмашыў. А меншы, Васіль, рабіў на гаспадарцы. У трох братоў Маня была адна дый такая, і з пасагам ёй хлопцы не паскупіліся.

Цяпер Марозы ўсе былі ў партызанах. Абодва старэйшыя з сем'ямі, толькі Васіль нежанаты. А Маня са сваім Міхасём пакуль што сядзелі дома. Вёска за ракою, ад лесу, немцы адзін толькі раз сюды і прыходзілі, у блакаду. Толькі тады ўсе людзі і ўцякалі ў пушчу. А так мужчын у брыгадзе хапала, і ўсіх з партызанскай зоны не бралі, тым больш, што Манін Міхась і тут нам добра памагаў, вельмі спраўна робячы сёдлы.

Аладкі былі ячныя ды пухкія, адна ў адну. Сала Маня насмажыла, яец. Была і чарка, і столькі прычын выпіць яе ў ахвоту. Аднак, тое ранняе ранне — вось ужо больш за трыццаць год — помніцца мне з неадчэпнаю прыкрасцю.

Разумны, спраўны мужчына быў той Алесеў швагер Міхась. А як жа яна бэштала яго!.. Не спецыяльна пры нас, а відаць, што прывычна, можа, нават лягчэй, чым каторага разу сам-насам. Алесь быў у

Марозаў не проста самы старэйшы, ён гаспадарыў у хаце, калі іх бацька памёр,— Маня павінна была б хоць яго цяпер паважаць. А я ж наогул першы раз у хаце. Алесю было няёмка перада мною, але ж ён у нас, у атрадзе, такі дабрадушны вахлак, што і слова не скажа, усё пераносіць цярпліва, як быццам гэта патрэбна яму для чагосьці важнейшага. Міхась таксама ціхманы. А можа, і прывычны ўжо, каб кешкалі. Яшчэ ўсё за тую вялікую ласку, што зроблена яму на ўсё жыццё.

«Мой хіба слова людскае скажа!.. Толькі і ведае, што сёдлы гэтыя ляпіць... Як ты нясеш яе, гэтую бутэльку — хоць бы ўжо чыста выцер!.. Як ты жуеш!.. Што ты шморгаеш носам!.. Ды што тут, божа мой, будзеш казаць!..»

Так вось яна, чорт вазьмі, і пакутуе за ім. А ён — мужчына, што толькі глядзі на яго ды любуйся — ён усміхаецца, гнецца, маўчыць. Добра, што хоць малыя спяць, не чуюць ды не бачаць гэтага. Цяпер? А кожны дзень?

Адзін раз было ўжо ясна, што тая зямля, тыя пасажныя дзесяціны,— зусім не тое, чым яны былі ў той час, калі Міхась яе браў. У трыццаць дзевятым зямлі давалі ад панскага — толькі ары ды сей. Далі і Міхасю, больш чым пасажнай. Быў бы ён не жанаты з табой, дык і не зірнуў бы на цябе без літасці, а тут... Няўжо ж пры разумных братах ты такая дурная, каб усцешыцца ў сорак першым і аж дагэтуль лічыць, што ўласнасці тваёй ніхто не адбярэ?.. Цяпер ужо наша свабода не за гарамі, а на Дняпры, на Дзвіне. І ты ж, вядома, рада разам з усімі добрымі людзьмі. За што ж тады ты чалавека, бацьку тваіх дзяцей, брыдзіш ды кешкаеш святою раніцай пры браце, што даўно табе за бацьку, і пры мне, што ўпершыню зайшоў сюды братавым сябрам, таварышам, госцем? Няўжо так моцна ты ўжо яго да сябе прывязала — тою пасажнай зямлёй?..

Шкада, як пабачыш калеку. Хлопца — таксама, але дзяўчыну больш. Нядаўна бачыў я адну ў тралейбусе. Таксама бедная з горбам, як і тая Маня, але ж маладзенькая. І ў капялюшыку модным, і валасы пафарбаваныя, і губы, і вейкі, і над вачыма. Можа, калі-небудзь раней, у маладосці, па мімалётнай дурасці чалавек і ўсміхнуўся б, гледзячы на такую дарэмную неадпаведнасць, але цяпер, у нашых гадах... Не дай бог быць бацькам такога дзіцяці!..

Алесь разумны быў чалавек. Ён шкадаваў сястру, змалку прывык шкадаваць. Можа, таму і маўчаў, не толькі з-за няёмкасці перада мною.

А муж? І пашкадуй яе, і палюбі, і цярпі кожны дзень. З-за дзяцей, якіх не пакінеш? Ці і ён яшчэ ўсё з-за зямлі — хай бы яна правалілася, тая зямля?..

Скажы цяпер каму-небудзь і бойся, што не паверыць. І сам ужо, здаецца, не паверыў бы, каб не бачыў, не памятаў.

РАКЕТА

У жніво вясковым людзям няма калі адпачываць, і таму калгасны дом адпачынку «Сосны» запоўнены гарадскімі.

Тройчы ў дзень прыходзіць сюды з райцэнтра невялікі рэйсавы аўтобус. Апошні прыпынак, пасажыраў бывае звычайна няшмат — хто-небудзь з недалёкай вёскі або тыя, што тут адпачываюць.

Вось ужо некалькі дзён апоўдні сюды прыязджае цётка з двума чамаданамі. Яна пажылая, а чамаданы старыя, упяразаныя матузамі і — нават збоку гледзячы — цяжкія. Але з аўтобуса да лаўкі пад ялінай цётцы недалёка. Там яна распяразвае свае чамаданы і адчыняе іх. У меншым грушы, у большым яблыкі. Пачынаецца гандаль.

Бабулі, мамы, тата ці дзед выбіраюць лепшае ў сеткі, цётка важыць бязменам, лічыць дробязь і сыпле яе ў старую сумачку. Дарослыя і малеча патроху разыходзяцца, у чамаданах застаецца трохі выбіркаў, а то і нічога не застаецца, і цётка адпачывае, чакаючы апошняга аўтобуса, у семнаццаць пятнаццаць.

Сёння ў мяне такі настрой, што нікуды не хочацца, і я сяджу на лаўцы пад елкай, без асаблівай ахвоты да гутаркі. Мы засталіся з цёткай удваіх, і яна спакваля ўцягвае мяне ў леную гутарку. Нават не вельмі ёй трэба, каб я гаварыў,— толькі пытанне якое падсунеш, калі і самому робіцца цікавей.

Цётка — з хутара, што пры самай вёсцы Вялікае, адзінаццаць кіламетраў адгэтуль. Чамаданы і праўда цяжкія, але ж выносіць іх з саду на дарогу ёй памагаюць. А то як-небудзь і сама. Садок харошы, не марнавацца ж такому дабру. Яшчэ разы на два будзе прыехаць. А там і работа ж таксама, дарма, што чалавек на пенсіі... Які парадак у іхнім калгасе? Быў парадак, як быў той старшыня, якога ўжо другое лета няма.

— А гэты што, горшы?

— І не кажыце. Ён быў спачатку за агранома ў «Зары». Дык ноччу, казалі, прыйдзе да чалавека пад хлеў ды слухае, што ў яго карова есць: сена, салому ці крадзеную кукурузу. І ўсё ён штрафуе людзей, за ўсё-ўсякае!..

— А той не штрафаваў?

Я добра ведаю і ранейшага старшыню, але крыўлю душой з цікавасці.

— Той — ніколі. Нясеш трохі сена якога, прыдбаеш, а тут ён — шух на машыне... «Не харашо так,— кажа,— не трэба так рабіць». Ну, і ты кажаш, што не трэба, што больш не будзеш. Ён паехаў, а ты сваё сена ўзяў і пайшоў. Ён тыя разы кажа: «За што чалавека караць? Ён і

так пакараны...»

— Во вы, цётка, куды! Не сказаў бы ён так, Мікалай Міхайлавіч. Не падумаў бы нават.

Зразумеўшы, што я ведаю іх ранейшага старшыню, цётка пачала выпростваць лінію.

— А хто яго ведае... Але пры ім парадак быў — ого! Пры ім людзі ішлі на работу як дым. І сам быў такі далікатны.

Успамінаю, як ён, цяпер ужо старшыня сельсавета, сам казаў мне нядаўна:

«Я за шаснаццаць год ні разу не вылаяўся на чалавека матам, заўсёды гаварыў з людзьмі літаратурнай мовай».

— Калі ты чалавек, дык ты ўсюды чалавек. І ў сельсавеце. Ён табе і са старым, і з малым, і з бабай...

Дом наш аціх зусім. Хто на раку, хто ў пакоях. А самы шолам — дзеці — паснулі.

Адзін толькі кухар, няраслы Раман Раманавіч, шнуруе з кухні ў ларок, з ларка ў кухню — носіць хлеб, чорны і белы, які, разам з цёткай, прывезлі аўтобусам. Афіцыянтка і пакаёўка, маладзіца і дзеўка з суседняй вёскі, пабеглі да вячэры на сенажаць, ці памагчы сваім, ці самой дзе падгрэбці або скапіць тое сена. І сам Раман Раманавіч учора тупаў да рэчкі з касой на плячы, непрывычна не ў белым халаце, не ў каўпаку. Цяпер ён у форме, і носіць хлеб памногу, рупліва і ціха, як тая мурашка.

— Во чалавек,— перавяла цётка гутарку на яго.— Шкарпэтка, пядзя мужчыны. І п'е яшчэ, кажуць...

Апошняе гучыць як пытанне, але я не адказваю. Хоць і ведаю, што так гавораць нездарма.

— Жонка ў яго гуляшчая. Прынесла яму сына ад другога. А ён дараваў ёй, гадуе. Другі не дараваў бы. Толькі нап'ецца калі...

Цётка моўчкі праводзіць вачыма маленькага, белага кухара з вялікім абярэмкам хлеба, а потым, балазе той далекавата ад нас і яму не пачуць, паўтарае:

— Шкарпэтка, а не мужчына... Я і сама за яго не пайшла б.

Яшчэ праз момант цётка палезла ў другую эпоху.

— У гэтых Лозках, адкуль ён, адна пялека — пясок, бедната. А хлопцы былі прыгожыя, не тое, што гэты. Тыя разы збярэмся на фэст на святога Пятра... Ой, нашы дзеўкі ажно дрыжаць да тых лозкаўскіх кавалераў, але бацькі не пускалі за іх, плач — не плач... Пра іх яшчэ гаварылі зарэкі.

— Гэта — што за ракою яны?

—- Можа, і гэта. «Зарэку на кірмашы пазнаеш» — так казалі на іх.

— Што бедныя? А ў вашым Вялікім не зарэкі? Гледзячы з Лозкаў, і вы ж за ракою.

— У нас людзі чыста жылі, у нас зямля раджайная. Каб гэта наш тата ды пусціў мяне за якога пялеку-зарэку!..

У ціхім слуханні, пад белае снаванне кухара, я ўспамінаю, што днямі быў у тых Лозках. Праўда, ноччу. Пасля вогнішча над ракой, пасля юшкі і песняў з гасцямі, што наведалі мяне. Чатыры «зарэкі», усе маладыя. Дырэктар школы, што ўжо друкуецца трохі ў мінскіх часопісах, хірург на ўласнай «Волзе», яшчэ адзін настаўнік і — беленькі — капітан чарнаморскага пасажырскага флоту. У беласнежным кіцелі, з залацістым «крабам» на шапцы, у адпрасаваных штанах. «Куды ж нам цябе пасадзіць?» — як смяяліся хлопцы за юшкай.

Капітан быў на дзіва маўклівы і далікатны, высокі, стройны прыгажун.

Я не лічу тых мораў, якія пабачыў — Балтыйскае, Чорнае, Міжземнае, Ціхі і Атлантычны акіяны... Яны проста зноў усплываюць у памяці колерамі і хваляваннем, усходамі і заходамі сонца — з вады і ў ваду, буйнымі зоркамі над таямнічым афрыканскім берагам, нябачным ноччу, радасным шумам пад абрывістым берагам у далёкаўсходняй тайзе. І цеплаходы ўспамінаюцца. Белыя, лёгкія цеплаходы. І капітаны, што з важных, недаступных на сваім месцы,ператвараліся ў свабодны час то ў дабрадушных, гаваркіх, калі старэйшыя, то ў молада важных, вясёлых, а то і стрыманых, сарамлівых, якім быў, праўда, толькі адзін.

Такі вось самы, як гэты.

Калі мы ноччу падвезлі яго да бацькавай хаты, каштан папрасіў:

— Вы, таварышы, пачакайце мяне. Адну хвілінку.

Ён забег у хату, ужо даўно, відаць, цёмную, без агню.

А дырэктар расказаў мне тым часам, што капітанаў стары, калісьці, відаць, найбяднейшы ў вёсцы, цяпер адзінокі ўдавец, але нікуды не хоча ехаць адгэтуль, нават да сына на цёплае мора.

Капітан выйшаў з хаты, як і зайшоў туды, ціха бялеючы кіцелем.

— Дазвольце, таварышы, у гонар нашай мілай сустрэчы, адну...

Неба было па-жніўеньску зорнае, вялікае, урачыстае ў вечнай сваёй цішыні. І ў гэтым небе над лясною вёсачкай высока-высачэнна ўспыхнула, раздзялілася і зноў, ужо на некалькі колераў, успыхнула ракета.

Ад захаплення сказалася:

— Якая гэта? Як называецца?

— «Корабль терпит бедствие»,— радасна адказаў капітан.

1974

ДВА ГАЛАСЫ

Дзядзька пад мухай, якога ў чарговай вёсцы, на прыпынку, сваякі ўвапхнулі сяк-так у наш аўтобус, спачатку здаўся мне непрыемным.

І наогул, як лішне п'яны сярод цвярозых, і, можа, яшчэ таму, што трапіў ён на мой дрэнны настрой.

— На вяселле прасіў,— пачаў дзядзька адразу, сеўшы на першым еядзенні, побач з чарнявай, відаць, незнаёмай яму маладзіцай.— Марусю замуж выдаю. У Лагах тут на вяселле прасіў. Сваякоў — як сабак, чатыры хаты.

Аўтобус невялікі, пасажыраў няшмат, усе сядзяць, і ціха ў нас так, што дзядзьку чуюць усе.

— Дык ты і пахадзіў па хатах? Ці па ўсіх жа хоць чатырох?

Сказала гэта старая з апошняга сядзення. Мяркуючы па тым, што яна не назывaв ні яго імя, ні прозвішча, яны таксама незнаёмыя. Зрэшты, дзядзька не азіраецца, як быццам еловы старое — голас народа, голас сумлення. Перад дзядзькам толькі спіна шафера, запыленае шкло і дарога — то полем, то лесам трохі, то зноў па вёсцы. Пакуль што — полем, дзе ўжо абапал пожня і нават свежая ралля, а то бульба, нязжаты авёс ці лубін.

— Канечне, па ўсіх чатырох,— адказвае дзядзька старой, якое ён не бачыць 1, хутчэй за ўсё, ніколі не бачыў.— Што ж гэта былі б за сваякі, каб выпускалі сухога? А цяпер во мне думай: у Пагулянцы сысці, не сысці? Тут у мяне таксама Сяргей, швагер, сястру маю стрыечную трымае, Ганну. Я-то ў іх заўтра буду. Дзела ў мяне тут будзе такое, што пра яго не кожнаму... Заўтра мне можна будзе панрасіць. А то магу яшчэ й сёння...

— От, ужо сеў, дык і едзь. І так назапрашаўся.

— Канечне, я гэта магу. Я п'ю — хай будзе добра ў нашым баку! Паліцічаскі граматны і маральна настойчывы. А паглядзела б ты, дарагая, калі я быў малады...

— Малады — без барады. Такі ўжо ты сёння стары.

Памаўчалі. Але не маўчыцца.

— Дык што ж тут мне, скажыце, людзі добрыя, рабіць? Сыду-такі. Для прывету.

Прыпынак.

Аўтобус спыніўся, дзверы адчыніліся, і дзядзька рынуўся туды, як быццам насустрач яму цiснуліся новыя пасажыры, якіх тут зусім не было. Ён нават закруціўся, як у віражы, угрунтаваўся на нагах, пастаяў хвіліну і — зноў у аўтобус.

— О, і месца яшчэ не занятае! — усцешыўся, хоць і не было каму

яго заняць.— Заўтра зайду,— ці то паведаміў усім, ці то паўтарыў гэта ўголас самому сабе.

Аўтобус ужо ішоў па вёсцы, у ім было паранейшаму ціха. Толькі што гул матора ды сякое-такое парыпванне на няроўнай дарозе.

— Пэўна ж,— сказала старая,— заўтра ўжо, заадно. А то зайшоў бы ты і зноў, глядзі, дабавіў бы.

— У першую вочарадзь! — з вясёлай шчырасцю згадзіўся дзядзька.

— І ўжо д ад ому сёння не вярнуўся б.

— Ага! Тут ужо ў нас было б раскінулася мора шырока!..

— А так дадому прыедзеш, як чалавек.

— Правільна! Згодзен! Іду ў бабскае распараджэнне.

Не вельмі доўга пачакаўшы, у лесе дзядзька рынуўся да шафера і паляпаў яго па плячы. Наш свойскі аўтобус, які спыняўся, можна сказаць, каля кожнай хаты ды каля кожнага куста, спыніўся і тут. Дзядзька падаў шаферу далонь і ў далонь, а да ўсіх нас звярнуўся ўжо з падножкі адчыненых дзвярэй.

— Хай будзе добра ў нашым баку! Бывайце, людзі добрыя, здаровы!

І мы адказалі:

— Усяго вам найлепшага!

Трошкі пазней я падумаў з палёгкай: "Добра такі ўсміхнуцца ў горкую хвіліну!.."

А дзядзьку недзе там, у просецы, напэўна ж, цеснавата.

1974

БЫВАЕ...

Ён прывык да наяўнасці штату. Колькі б людзей пры ім ні сабралася — штат. А штатам, як вядома, трэба кіраваць.

Цяпер, у лодцы, штат скдадаецца з двух чалавек. Адна адзінка сядзіць на вёслах, другая прымасцілася на карме. Сам Ён займае сярэднюю лаўку.

Яснасць ва ўзаемаадносіны была ўнесена адразу, як толькі адштурхнуліся ад берага.

— Трэба, таварышы, дамовіцца,— сказаў Ён,— што кіраваць будзе нехта адзін.

Лішне не дыскутуючы, рэшта прысутных назвала лепшага з лепшых, і ён прыступіў.

Над возерам ранняя раніца, Хмарна густой і нізкай хмарнасцю, хоць прыгінайся. Хваля ледзь пачынаецца, яшчэ амаль бязгучна. У лодцы цішыня. Толькі вёслы нрыхлёбваюць, мерна і насцярожана. Два спінінгі пушчаны ў ваду дарожкамі. Яшчэ дзве дарожкі трымае ў зубах за канцы лёскі тая адзінка, што на вёслах. Чатыры трайнікі — дванаццаць кручкоў — затоена скародзяць глыбіню ўжо больш за паўгадзіны.

А рыбы няма...

Тым часам — некалькі анкетных дадзеных.

Ён. Інакш — Іван Піліпавіч. Пайшло на сорак дзевяты. З учарашняга дня ў адпачынку. Пакуль што дачнік-дэмакрат: прыехаў да сям'і, якая жыве тут у звычайнай вясковай хаце. Адносіны да прысутных — ужо вядомыя: штат.

Адзінка на карме. Зяць Івана Піліпавіча Віктар. Студэнт-філолаг. Жыве, цяпер адпачывае, пры жончыных бацьках. Лілька — яго аднакурсніца. У іх ужо ёсць пяцімесячны сын. Адносіны да цесця: часовая цярплівасць і асцярожна-сатырычнае падхіхікванне. З тым, што вяслуе,— рыбацкая двухтыднёвая дружба.

Адзінка на вёслах. Генюсь. Імя хлапечае, а самому за сорак. Мясцовы начальнік вузкакалейнай чыгуначнай станцыі. Рыбак-энтузіяст з уласнай лодкай. Адносіны да дачнікаў: дзярмо, не рыбакі. Але бываюць і добрыя хлопцы: і вып'юць з табой, і пагавораць, як людзі. Скажам, як Віктар.

Рыба яшчэ ўсё не бярэцца...

Таварыш Ён неўзабаве пачне шукаць вінаватых.

Праўда, ёсць тут і аб'ектыўныя прычыны, свае «за» і свае «супраць» удачы. «Супраць» — ліпень, глухая пара на спінінг. Гэты во Генюсь казаў на беразе, што шчупакі цяпер сама мяняюць зубы, ім не да

блешні. «За» — надвор'е сёння адпаведнае: хмарна і ветрык. Хоць зноў жа гэты во Генюсь кажа, што вецер зусім не рыбацкі, з паўночнага ўсходу. Такім чынам — другое «супраць». Ёсць, аднак, і другое «за». Гэта Ягоная інтуіцыя. Выказваць яе перад штатам нялёгка, нават нязварта, аднак — яна ёсць.

А рыба не бярэцца. Хоць бы на смех каторы тарканyў!..

Відаць, апроч звычайных «супраць», тут ёсць яшчэ і штосьці іншае. Хоць бы вось гэты блазнюк — нечаканы, няпрошаны зяць, што сядзіць і сам сабе ўсміхаецца. Чаго? Не верыцца, што смех яго поўнасцю здаровы, без моднай маральнай гнілінкі. А Генюсь, які за спіной, што ён за тып? Тунеядзец, узгадаваны касцёлам.

Такія думкі Віктар чытае на цесцевым поўным, учора ўвечары паголеным, асавелым за век аблічччы. Таму зяцёк і ўсміхаецца.

Генюсь — сур'ёзны. Ісці на рыбу сёння яму не хацелася. Панядзелак. А ўчора была нядрэнная чарка. Спачатку проста не ўставалася з-пад цёплай коўдры, на сене ў адрыначцы, а потым, калі ўбачыў, выйшаўшы, што вецер не адтуль, пачаў адгаворваць. Ды што ты скажаш,— да Віктара прыехаў цесць, дый цесць — не абы-хто, і цесцю хочацца конча адразу ж на рыбу... На беразе Генюсь азірнуўся навокал, пастаяў і яшчэ азірнуўся. Добра было б убачыць якую кабеціну або дзеўку, сваю ці дачніцу, ды папрасіць яе, каб трохі блешні сырым пясочкам пацерла. На ўдачу. Але ніводнай бабы не відно было. Словам — адно да аднаго. Прыйдзецца раніцу збаёдаць. Да самага цягніка, да поўдня... Ды што ты зробіш: дружба — дружбай. Нават і сам дарожкі распусціў, дзеля кампаніі.

Хваля ўсё паднімаецца. Ужо і баранкі напеньвае. І гайдае ўжо ніштавата.

— Давайце я такі павяслую.

Віктар гаворыць гэта ўжо каторы раз.

Спачатку Генюсь адмоўна круціў галавой і мармытаў праз зубы, у якіх трымаў канцы дарожак. Але цяпер ён згадзіўся.

Пакуль яны мяняліся месцамі, а лодка, пустапасам, страшна калывалася, Ён ледзь не ўстаў ды не прыкрыкнуў. Толькі прыгорбіўся і скурчыўся душой пад фетравым капялюшам... Яшчэ праз некалькі доўгіх мінут, калі яны, як здалося Яму, выйшлі якраз і іменна туды, дзе гайдае найбольш, Ён не вытрываў:

— Дрэнна ты, паважаны, ведаеш сваю справу!

Гэта — Генюсю, які цяпер сядзеў перад ім, на карме.

Генюсь трымаў свае дарожкі ўжо ў руках. Віктараў спінінг, паранейшаму распушчаны, ён падлажыў пад сябе канцом вудзільна, катушку, каб не круцілася, прыціснуўшы згібам нагі да барта.

— Дзень на дзень не выходзіць, таварыш... не ведаю, як вас называць...

І ўсміхнуўся. Шырока і дабрадушна. Але якраз гэтая ўсмешка — хопіць усмешак і зяцевых — паддала Яму злосці.

— На вашым месцы я жартачкамі не прыкрываўся б. Не разбіраешся, не падрыхтаваны як след, дык адразу сумленна і скажы! Як гэта можна, што ты...

Каб заступіцца, Віктар пачаў з першага, што прыйшло ў галаву:

— Вецер паўночна-ўсходні, Іван Піліпавіч. І Генюсь тут...

— Блаз-нюк! — перабіў яго цесць.— Што за прывычка — умешвацца!

Зяць змоўк. Не баязліва, а з разумнага разліку. Так Віктар думае часта. Хоць і горкі ён, гэты разлік. Лілька любіць яго, ён яе — гэта ясна. Да канца вучобы, да свае кватэры яшчэ далёка — гэта ясна таксама. Але ж і паншчыну такую адбываць, такі прыгон... «Маўчы, мілы, будзь і далей разумны, ураўнаважаны». Хрэн з ім, усё-такі бацька, цесць. Хоць і Лільцы, вядома, прыемнасці ад такое жытухі няшмат. Церпіць. Нават і мужавы смешачкі з бацькі. Часамі нават і сама з ім ціха ды асцярожна пасмяецца. Галерніка знайшоў, няшчасны бюракрат!..

Ды тут яго справядлівыя думкі, як гэта таксама часта бывала, здаліся хлопцу нізкімі,— з іх пошлым мяшчанскім разлікам, з ганебнай баязлівасцю. Усю сваю злосць на цесця, на такое жыццё, на самога сябе Віктар паслаў у рукі.

— Зломіш вясло! — не вытрываў цесць.— Не падабаецца? Сур'ёзнасці на грош няма. Камсамолец! Студэнт!..

Маўчанне было пасля доўгім і прыкрым. Тым больш, што і хваля пайшла — зусім ужо не для прагулкі напуста.

Генюсь зматаў свае дарожкі, скруціў леску Віктаравага спінінга і, хочучы падмяніць хлопца, каб павярнуць дахаты, устаў.

— Сядзець! — крыкнуў Генюсю Ён.— Назад! — скамандаваў зяцю, не азіраючыся цераз плячо.— Назад давай!.. Такія рыбакі!..

У голасе яго было ўжо значна менш абурэння і адказнасці, больш — апошняй заечай адвагі.

Лодка, зрабіўшы цяжкі круг, пайшла ў той бок, дзе быў іхні бераг, амаль нябачны з-за хваль і імжэння. Цяжка было меркаваць, што лодка набліжаецца туды хоць патроху. Яе то паднімала, то кідала ў яму, то зноў паднімала... Увесь ратунак быў у руках весляра. Генюсь сядзеў спакойна. Яму такое — што на кані падляцець, дый не галопам, а рыссю. Віктар не ўпершыню на вёслах, дый хлопец ён спраўны і дужы. Дачапаем памаленьку. Толькі вось гэты... Яшчэ і крычыць!..

Спакойны Генюсь ужо зусім не ўсміхаўся. А без усмешкі ён здаецца вельмі сумным.

Найгорш, аднак, выглядае Ён. Не ў кабінеце з тэлефонамі, а на бязмежнай, раскалыханай глыбіні, у такой прымітыўнай лодцы, дзе не матор, а вёслы, а на вёслах — безадказны малакасос, у лодцы, з якое гэты шляхцюк у чыгуначнай шапцы пачаў ужо выплёхваць ваду. Малой кансервавай бляшанкай, чорт цябе ўзяў бы!.. Скруціўшы леску спінінга на катушку, Ён моўчкі, з усёй сур'ёзнасцю трымаўся аберуч, абапал сябе, за мокрую лаўку і толькі плюшчыў вочы ды аддзімаўся. Ад нахабна-краплістага ветру, супраць якога яны нібыта грабліся...

А ўсё ж ратунак прыйшоў!.. Спачатку толькі паказаўся на вадзяным, зыблівым ды замглёным даляглядзе. Чорнаю плямкай. Пасля з гэтай плямкі вырас і аформіўся сілуэт рыбгасаўскага катэра. Затым пачулася пагрукванне матора. Каму — ратунак, радасць, а яму — штодзённы рэйс: у дальнюю брыгаду, па начны ўлоў.

Неўзабаве Ён са штатам сядзелі ў вялікай і зусім бяспечнай шкарлупіне катэра, а іх пустая лодка падскоквала ды віляла ззаду на прывязі. Генюсь, Віктар і матарыст закурылі і разгаварыліся, больш — раскрычаліся ў маторным грукаце. А Ён, што ўжо тым часам поўнасцю акрыяў ад патаемнага жаху, нават і спінінг распусціў дарожкай. Правей ад лодкі за кармой, і далёка, амаль на ўсе сто метраў жылкі.

— Зловіць! — штурхануў Генюсь Віктара, з усмешкай кіўнуўшы на згорбленую ў ватніку спіну,— Во! — паказаў, развёўшы рукі: такога.

— Ат! —зморшчыўся ў адказ студэнт.

Матарыст, загарэлы хлапчына з чорнымі ад мазуты рукамі, засмяяўся. Нячутна ў грукаце, толькі бліснуўшы зубамі.

Ды раптам стаўся цуд!.. Цесць выпрастаў спіну, пачаў хутка круціць катушку. Неверагодны шчупак паказаўся. Бліснуў у хвалях жывым бумерангам, схаваўся, бліснуў зноў, схаваўся і, нарэшце, плюхнуўся ў катэр. Зноў цуд — не адарваўся над вадой, трапіў сюды без падсака.

Шчупак у адчаі кідаўся, біўся па днішчы даўно ўжо звыклага да рыбы катэра. А Ён адзін, другі раз таптануў яго нагой у гумавым боце, папаў-наступіў на здабычу і аглушыў яе, разоў некалькі, з драпежным хэканнем, ударыўшы па гадаве прышыбкім іржавым балтом, які схапіў з-пад ног. Дабіўшы, паглядзеў на шчупака, робячы папярэдні падлік, адвярнуўся і горда паведаміў:

— Тры кілаграмы.

Віктара нібы нячысцік падштурхнуў.

— Два,— паправіў ён цесця.— А два з палавінай — і грошы з мяшком.

Генюсь і матарыст толькі пераглянуліся. Каму дык Ён — цесць, а каму дык і шышка: не варта мяшацца.

Цесць паглядзеў на зяця, памаўчаў, чакаючы, што той сам усвядоміць сваю нетактоўнасць. Але, не дачакаўшыся, паціснуў плячыма, пайшоў на шчаслівае месца і зноў, прысеўшы, пусціў сваю блешню за борт.

Тады Генюсь штурхануў Віктара пад бок і, стрымліваючы сваю шырокую ўсмешку, звярнуў хлопцаву ўвагу на матарыста. А той здаравяка, прыкусіўшы губу, каб не гыкнуць, паказаў рукой на тое, чаго даволі шмат валялася пад нагамі. Віктар зразумеў. Ён асцярожна падкраўся па шчупака, яшчэ раз паглядзеў на цесцеву сурова-важную спіну і, молячыся ўсім багам, каб той не азірнуўся, пачаў аперацыю...

Пасля было трыумфальнае шэсце. Трыумфатарам быў, вядома ж, сам Ён. Са шчупаком на кукане, трохі адпушчаным у руцэ, каб хвост амаль даставаў да зямлі. Не дачнік, а палкаводзец у ватніку, пераможца, што ведае і не такія трафеі. За ім ішоў яго штат. Зяць, толькі са спінінгам у руцэ, і Генюсь, з дзвюма дарожкамі на рагулінках. Толькі і радасці, што падміргнуць час ад часу адзін аднаму...

Гаспадара, старога Малібогу, Віктар знайшоў у кухні.

Адзінокі ўдавец, стары ўставаў на досвітку, даіў карову і выпускаў яе за браму, на голас гуртавога пастуха, пасля выносіў парсюку, карміў курэй і, падхадзіўшыся, лажыўся на засланы ложак з ботамі і з кульбай — падрамаць. Да снедання, якое дзедварыў трохі пазней. Перад вайной, пры Польшчы, ён быў спраўны гаспадар, сям'я была, як у людзей. Але гняздо даўно ўжо разляцелася: дочкі павыходзілі замуж, гаспадыня памерла, сын пасля службы ў арміі застаўся ў горадзе. Нават і бацьку кліча да сябе. Але стары не хоча, калі не сказаць, што і не можа адарвацца хоць ад кавалачка зямлі, сотак у агародзе і ўласнага, абжытага кутка. Пакуль маглося, дзед працаваў у калгасе, а цяпер жыў трохі з пенсіі, трохі з гаспадарачкі, а трохі з дачнікаў, да якіх, як і ўсе ў гэтай надазёрнай, прылясной вёсцы, прывык здаўна. Дзеда, трэба сказаць, паважала ўся вёска. Хто за гады, хто за былую спраўнасць у гаспадарцы, а хто па-сваяцку. У большасці хат былі ў яго то сёстры, то браты, то пляменнікі, то ўнукі. Першай стрэчы, другой, і далейшыя, але ўсе сваякі — маладзейшыя за яго. Патрыярх.

Разбуджаны Віктарам, пан Малібога,— стары любіў, каб яму падаўнейшаму гаварылі «пан»,— зняў з цвіка шапку, надзеў, паправіў аберуч і, прыпадаючы на кульбу, накіраваўся цераз двор да свірна.

Там ужо стаялі ўсе, усім штатам,— і пан Іван Піліпавіч, і пані

Глафіра Мікалаеўна, і маладая пані Лілька, і пан Генюсь. Дзед павітаўся, самавіта прыпадняўшы за доўгі казырок сваю мяккую, нібы пераламаную кепку, паглядзеў на шчупака ў руцэ Івана Піліпавіча і ветліва рагатнуў:

— Хе-хе! Папаўся, падла! Віншую пана, віншую!

Адразу за парогам, выбраўшы трохі вольнага месца, у свірне стаяла вага. Шчупак быў паложаны на яе, і хвост ягоны крыху павіс над краем. Пан Малібога ўрачыста паваражыў малымі, большымі, меншымі гірамі і, нарэшце, паведаміў:

— Тры кілі і чатырыста грам. Трошкі нават з пераходам.

Цесць паглядзеў на зяця. Віктар стаяў вінаваты, нікчэмны. Цесць паглядзеў на Генюся. Зяцеў рыбалавецкі сябар і настаўнічак, босы ды непаголены, у недарэчнай тут форменнай шапцы, ён таксама стаяў, як намочаны. Цесць-бацька-муж і пераможца паглядзеў на ўсіх астатніх...

Пані Глафіра Мікалаеўна, былая красуня, жанчына ацяжэлая, уладная, называла свайго і за вочы, і ў вочы па прозвішчы: Міхалап. Тут ужо ён быў штатнай адзінкай.

— Ну, Міхалап,— сказала яна,— ты ў мяне дома сядзець не будзеш!

Пакуль ён спраўляў ранішні туалет, адпачываў у піжаме на раскладушцы; пакуль Глафіра Мікалаеўна забаўлялася за перагародкай з унукам; пакуль Віктар калоў за адрынай дровы, дзед у кухні дадрэмваў сваё, а Генюсь стаяў на суседнім двары, за плотам, от сабе, размаўляючы з Малібогавым суседам,— шчупаком займалася каля свірна Лілька.

Адтуль і пачуўся потым яе ўстрывожаны крык.

Праз момант уся сям'я была ўжо там. З'явіўся Генюсь. Прыкульгаў стары.

З нажом у акрываўленых руках Лілька глядзела то на ўсіх, то зноў, як і яны, на шчупака... Той ляжаў ужо без жаўтлява-зеленаватай кашулі, з раскроеным жыватом. Адтуль, як нямытая морква з базарнай сумкі, відаць былі... кароткія, іржавыя балты...

Тры чалавекі ведалі тут пра іх паходжанне. Прычым адзін, сам Ён, толькі цяпер здагадаўся. Маўчаў, наліваўся да чырвані святагіпертанічным абурэннем, але маўчаў, нібы і сам аглушаны балтом. Віктар маўчаў таксама. Трымаўся студэнт па-сапраўднаму мужна, як быццам хата яго была — на самым краечку. Ці вытрываў бы да канца Генюсь, цяжка сказаць. Яго — зусім знячэўку — выручыў пранізлівы паравозны гудок.

— Мой, ліха яго галаве! — радасна схамянуўся старэйшы з двух

злачынцаў. Усцешаны выхадам са становішча, ён прыпусціўся па двары, па вуліцы — на голас службы, сустракаць вузкакалейны цягнічок. І Генюсю было лягчэй, чым Віктару,— босы начальнік станцыі свабодна пырхнуў смехам адразу ж, трохі адбегшыся.

Здзіўленне выказвалі толькі жанчыны.

Пан Малібога пастаяў, абапёршыся на кульбу, паглядзеў на рыбіну з-пад доўгага козыра кепкі і вырашыў, мясцовы патрыярх, мудра і канчаткова:

— Што вы хочаце, пане Іване Піліпавіч! Пры немцах тут у возера накідалі ўсякага жалеззя. Ён гэта, падла, і наглытаўся. Бывае!..

1966

ПЕРАД ЯЕ КРАСОЙ

* * *

Нёман збіраецца пад лёд. Па ціхай ртуці вады ідуць крыгі — вялікімі кругамі з акантоўкай, як экзатычныя лісты вікторыі-рэгіі. І труцца, і шумяць, і хочацца стаяць ды слухаць...

Доўга я жыў, але далёка ад ракі, не чуў такога.

Паглядзеў яшчэ і на светлае неба праз соспы. Ад душы, ад горычы і трывог нашай працы сказаў сябру, сааўтару па цяжкай калектыўнай кнізе:

— Можа, лепш музыку будзем пісаць? Такую добрую, сардэчную, для ўсіх на свеце і надоўга, назаўсёды зразумелую...

І не дадаў: як гэты вось зялёны пошум угары і серабрысты шоргат на плыні...

* * *

Голуб лятае. Голуб таксама ходзіць, сядзіць...

А вось ён стаіць на мокрай ад нядаўняга дажджу пліце панелі, на самым яе краёчку, і з толкам клюе-шчыкае мокрую траўку, штосьці патрэбнае ў ёй. Элегантны чорны голуб на чырвоных ножках.

Ён зусім не баіцца мяне, і я яму ўдзячны за гэта. Тым больш што і сонца на нас засвяціла.

*** * ***

Каля бярозак трохі верасу. Расцвіў у сонцы. Зірнуў угару. Багатая лістота і пярэстыя ствалы пошумам ціха пяюць у блакіт.

Краса прыроды кліча да чысціні душы. Гэта не думка, а такое адчуванне.

«Зялёнка», якое многа абапал сцежкі, страката-жоўтая ад свірэпы. Гудзе пчоламі, мякка паблісквае ўзлётамі капусных матылёў. Гэта — ніжняя радасць зямлі.

А ў кронах ліпаў — на цвінтары, узбоч якога іду на Нёман, воддаль ад цвінтара, на дарозе, яшчэ далей, на хутары,— усюды шчодра клякочуць, пераклікаюцца нябачныя ў лісці буслы. Радасць — верхняя, у чыстае, нарэшце, неба.

*** * ***

Самотная сцежка ў аснежаным лесе, уздоўж Нёмана.

На гліды сёння кропелысі. А памацаў адну — ільдзінка. Гатовая і замерзнуць, і капнуць на снег.

Як непаўторна свежа, як здорава ўсё тое простае, звычайнае, шго акружала нас, малых, у вясковым жыцці. гучала тады ў паэзіі, якую мы бралі з кніжных старонак. Я — з польскіх і беларускіх у школе, а дома яшчэ і з рускіх. Бралі І носім дагэтуль. Міцкевічавы дзічкі на межах, Купалава лета квяцістае, зоркі, што меркнуць і гаснуць у Нікіціна...

Толькі пра кропелькі-ільдзінкі, здаецца, не было.

* * *

Голы і сухі бераг быстрай, шырокай ракі. Толькі кусціцца ялавец, а то дык і яго няма. Некалькі маладых дубоў. Нізкіх і стройных, як баравікі.

Адзін такі «баравік» — на самым краёчку крутога берага. Засох. Здалёк сівееццa, як штосьці незвычайнае.

Бабры яго абгрызлі, мяркуючы спусціць на ваду. Аднак чамусьці не дагрызлі тоўстай ножкі, і «баравік» стаіць.

Кожны, відаць, пашкадуе спачатку. А потым, убачыўшы, хто вінаваты, палае баброў. Не лішне злосна, бо і работнікі і майстры. А струмант які! На каменнай драўніне — сляды іх разцоў.

* * *

Ялова-сасновы гушчар. Многа снегу трымаецца ў цяньку на елках і елачках. Ад сонца, якое ўжо не па-зімоваму прыгравае. З падсонечных вяршалін і галін час ад часу ападаюць жмені і жменькі снегу. А потым ён яшчэ і цярушыцца, а ў промнях — іскрацца сняжынкі.

Ад натуральнай блытаніны ліній у голлі ды вецці пацягнула, нібы падсвядома, накрэсліць кіёчкам на снезе правільны паўкруг. Прыгадалася сонца на ўсхо-дзе, напалавіну з зямлі. Усе мае вясёлкі прыгадаліся...

Калі сказаў такое таварышу, з якім забрыў у гушчар, ён мне пачаў растлумачваць усё па Пляханаву, а я ўжо ведаў, што, як дадому прыйдзем, запішу. Сваё, пра адчуванне.

* * *

Вернісаж у кустах ялаўцу — павуцінне. У сонцы і расе. Скрозь павуцінне, дзе толькі можна яго начапіць. Добра думаць пра мікрасветы, якія мінаеш, пра маэстра, што іх ствараюць.

Пераход цераз латачыну, дзе канчаецца старыца. Салодкі пах прэлага алешніку, кінутага на гэтую сцежку.

Туман над лесам, на вяршалінах. А на рацэ ён — ад крутога берага.

Зусім не шкада, што дарма праляпаў раніцу спінінгам. Паляванне з блакнотам. На красу і здароўе.

* * *

Над позняй раллёй у акуратна завораным садочку - маладыя яблынькі, голыя перад зімой. Ужо не такія, каб іх абвязваць саломай.

Чырванаватая, як быццам кволая кара. Голле — таўсцейшае, тонкае і тоненькае — расце, куды хоча і як сабе хоча. І ў гэтай свабодзе, якая не паўтараецца, іменна тая краса, якую мне хочацца назваць бясфор меннай.

Так і н а іншых дрэвах — процьма такой жа бясформеннасці. І ў гэтай непаўтаральнасці яе, нідзе і ніколі, ёсць нейкая ітаямнічая, і вельмі простая, строгая заканамернасць.

* * *

Святло ідзе заўсёды зверху. А вось праз хмары раптам выглянула сонца, і святло заззяла знізу, адбіўшыся ад зямлі, засланай першым снегам.

Усмешка нечаканасці.

* * *

На паўднёвым схіле гары за нашай вёскай былі калісьці ляскі, якія потым чамусьці высеклі, і паміж шэрых, высмажаных маразамі, слатою і сонцам пянькоў буяла трава з духмянасцю кветак і звонам пчол, чмялёў і рознай заедзі ды машкары.

З тых дзён мне з асаблівай выразнасцю помняцца маленькія блакітныя матылі, якіх мы лавілі сачкамі. Для школьнай калекцыі. А яшчэ больш — для радасці. Як аказалася — на ўсё жыццё.

* * *

Любуюся раллёй.

Люблю яе, асабліва як свежая. Ці веснавая, ці вераснёвая, як цяпер, калі мы бачым яе праз вокны аўтобуса.

Калі ж яна ў адным месцы — старанна, хораша заараная — лагодна спадала ў міжлессі з узгорка ў даліну — захацелася нават пагладзіць яе.

І падумаў адразу, што гэта добра было б зрабіць мазолістай рукой.

1971-1975

СЛУЖЭННЕ

* * *

Вялікі пісьменнік пакінуў нам радасць сужыцця са светам яго твораў.

Колькі ж ад гэтай радасці, ад гэтай несмяротнасці прыйшлося на долю яго самога, пакуль ён сам адчуваў, што жыве?

* * *

Складаю зборнік апавяданняў Міколы Лупсякова, выбіраю ў яго спадчыне найлепшае, вось ужо некалькі дзён думаю пра кароткае ўступнае слова.

Рабіць штосьці добрае таму, хто ўжо ніколі табе не падзякуе,— гэта і сумна і радасна неяк па-асабліваму.

* * *

Праз цяжкасці жыцця з Талстым можна ісці, будучы і моцным і, часамі, слабым. Ёсць да каго прыхінуцца.

З Дастаеўскім можна ісці праз трагедыі — будучы толькі моцным.

* * *

Пасля спектакля паводле «Раскіданага гнязда» позна ноччу перачытваў гэтую драму.

Думалася пра Купалу, што пачынаў вясковым самавукам,— як ён пакутліва шукаў і знаходзіў сваё сапраўднае ў гушчы жыцця, у складанасці свайго часу...

Няма такога ў нашым літаратуразнаўстве — жывы Купала ў яго станаўленні, іменна ў яго часе і асяроддзі, а не Купала... ледзь не з маленства класік, які нават ужо і свайго «Мужыка» піша адразу ў званні акадэміка. Меншае ці большае, свядомае ці несвядомае накладванне чацвярга і пятніцы на сераду і аўторак, няўменне адзяліць Купалу сённяшняга ад таго Купалы, які дзень за днём, год за годам, праз рэвалюцыю, рэакцыю, сусветную вайну, зноў рэвалюцыю, праз радасці і нягоды небывалага станаўлення, зноў праз сусветную вайну вяршыў свой непаўторны подзвіг.

У гэтым няўменні, нежаданні, баязлівасці — слабасць нашага літаратуразнаўства, прычына таго ганебнага факта, што ў нас дагэтуль няма яшчэ кнігі пра Купалу, вартай выдання ў серыі «Жизнь замечательных людей»...

Такую кнігу марыў і збіраўся напісаць паэт Таўлай. А яго ўжо няма тым часам дваццаць шэсць гадоў...

* * *

Чароўная музыка слова.

Колькі разоў на Поўдні, чуючы ў больш ці менш жывым тлумачэнні экскурсаводак звычайнае, батанічнае: «ліванскі кедр» — успамінаеш біблейскае. Такое недасяжна паэтычнае, хвалюючае ў дні вясковай хлапечай самотнасці: «Кедры ліванскія...»

* * *

Старая здзіўляецца:

— Што ты мне ў руку цалуеш, як пані якой?

А ён, тым часам ужо таксама немалады, ваенны сябар яе сына, што загінуў:

— Даўно, цётка, не бачыліся.

Так проста растлумачваюцца глыбокія пачуцці.

* * *

Пачаў падпісваць адрас у Казахстан і спыніўся — зноў успомніў спякотнае Сямірэчча, наш светлы, людны аўтобус і «Горныя вяршыні» — Гётэ, Лермантава, Абая.

Не паўтару не толькі трэціх, Абаевых, слоў, але і музыкі яго — таксама. Аднак адчуваю яе, бачу вясёлага юнака, казахскага паэта, які, з мікрафонам у руцэ, стоячы плячыма да шафёра, спявае, і мужны голас яго, душа яго песні так добра спалучаецца з усім, што навокал, за вокнамі. І высмажаны сонцам стэп, і горныя вяршыні, што так па-новаму пераклікаюцца з тымі, якія натхнялі немца і рускага...

* * *

Пачуў, помніцца, у Балгарыі:

«Дома ён — значны пісьменнік». У сваёй краіне, у сваёй рэспубліцы, калі гаварыць пра нас, савецкіх. І гэта — вельмі нямала, калі паважаць свой народ.

* * *

«Вострасюжэтныя рэчы не варта апрацоўваць у дэталях: спяшаючыся за інтрыгай, чытач на хаду, а то і на бягу — не заўважае гэтага».

Падумаў так, чытаючы модны раман. Чужымі думкамі падумаў.

А потым успомніў, як я чытаў упершыню «Ідыёта»,— у паасобных месцах проста закрываючы далонню ніз старонкі, каб не спяшацца, не бегчы паверсе.

Займальнасць — хто ж яе будзе аспрэчваць?

Аднак,— і галоўнае ў гэтым,— «Ідыёта» мне ўжо тым часам хочац-

ца перачытаць. І буду яго перачытваць, як перачытваў многае, не толькі ў Дастаеўскага. Гэтае шчасце прадчуваецца далёка наперад, і з такім прадчуваннем сапраўдныя кнігі згадваюцца з асаблівай павагай і цеплынёй.

Безліч таго, што «чытаецца лёгка, цікава», востры сюжэт, займальнасць, калі за імі нічога больш няма, забываецца — што адразу, а што спакваля, а ўжо каб перачытваць іх — ну, хіба толькі ад безвыходнай пустаты.

А перачытваючы сапраўднае, у настроі спакайнейшым, чым першы раз, не толькі яшчэ больш паглыбляешся ў галоўнае, але і ўдзячна заўважаеш дабротнасць (ці, можа, добрасумленнасць?) апрацоўкі ў дэталях, бачыш, як неабходна гэта для мастацтва, якое робіцца не на раз, не пад моду, а назаўсёды.

* * *

Успомніў расказ аднаго з бывалых дзядзькоў пра даўняе «увеселительное заведение» на ярмарцы. Балаган з шыльдай: «Вход и выход пять копеек». Заплаціў, увайшоў, выйшаў —усё. І скардзіцца няма на каго: толькі ж гэта на шыльдзе і напісана.

Пра займальнасць, калі яна — самамэта.

* * *

«Еш, дурань, бо то з макам!»

З мусу, па службе чытаючы мноства віршаванай прадукцыі, возьме часам ды ўспомніцца:

«Еш, дурань, бо то з рыфмай!»

* * *

Збянтэжыўшыся перад веліччу сапраўднага мастацтва, бяздарнасць не змоўкне, не пакіне графаманіць. Часовая разгубленасць тут пераходзіць у патаемны цынізм: «Як ні пішу — абы грошы. Усё роўна ўсіх Талстых ды Чэхавых не перагоніш...»

Зрэшты, цынізм тэты не заўсёды патаемны: паміж сабой такія літаратары дзеляцца і гэтым крэда.

* * *

Разбіта бяздарная кніга жывога халтуршчыка. Грунтоўна, доказна, нават спакойна.

Аўтаравы сябры, дый сам ён, яшчэ глыбей пануралы ў нявінную журбу, менш за ўсё пярэчаць па сутнасці справы, але, адводзячы агонь, больш за ўсё абураюцца тонам.

Хваліць можна тонам любым.

* * *

Удалую рэч выгадна напісаць яшчэ і таму, што тады некаторыя з вашых сяброў скажуць другім некаторым, што, пачынаючы з гэтай рэчы, вы для іх — сапраўдны пісьменнік.

Хоць яны і перад гэтым хвалілі кожны ваш новы твор. Таксама горача і... шчыра.

* * *

Калі я, быўшы падлеткам і юнаком, цішком выняньчваў свае першыя «вершы», а потым і «апавяданні», і не мог часамі нацешыцца ўдачай,— што гэта было: ужо творчая праца ці яшчэ нявінная гульня? Ці, можа, адно і другое разам?

Магло быць і так. Бо праца ў чалавека пачынаецца з гульні — з наіўнай гульні ў разумную працу жыцця. Гэта патрэбна і, перш за ўсё, натуральна.

* * *

Славуты фізік:

— Сваім студэнтам-першакурснікам я гавару, што яны дурні, калі не лічаць мяне круглым ідыётам. Гэта патрэбна для руху наперад. А ўжо на чацвёртым, на пятым курсе яны могуць дазволіць сабе і аб'ектыўнасць. Бяда, калі яны задоўга будуць адчуваць сябе першакурснікамі.

Такое падыходзіць і для лірыкаў.

* * *

Вывучу столькі, колькі трэба, каб ведаць, куды я прыйшоў, што мне рабіць і як мне пайсці адгэтуль. І ніколі не будзе зашмат, і не будзе вялікага смутку, што я не ўведаў усяго, бо ў пазнаванні — радасць, і яна бясконцая.

* * *

Як бы хацелася прадбачыць, ужо сёння адчуць тыя добрыя словы, якія скажа пра мяне сапраўдны друг, калі мяне ўжо не будзе!..

1971—1975

АДКУЛЬ ПАЭЗІЯ

* * *

Ранняя, шэрая раніца. Дворнічыха, пажылая, сумна заклапочаная жанчына, лапаціць снег з шырокага тратуара. Мернае, аднастайнае шкрэбанне, якога хопіць надоўга.

Насустрач старой, па начной яшчэ, непрыбранай, чысценькай белі ідуць на першую праходку ясельныя дзеці. Як заўсёды, за ручкі, пацешныя ў сваім мініяцюрным падабенстве да людзей дарослых.

Першы хлопчык, што не трымаецца за руку з сябруком, а ідзе як быццам спераду, спыніўся і сам у сябе спытаўся:

— Што гэта бабуля робіць? — І ўсцешана здагадаўся: — Дарогу для нас!

Дворнічыха перастала лапаціць, выпрасталася і ўжо ўсміхаецца, адно што не кажа: «Праўда, для вас».

Так усміхаюцца толькі дзецям.

* * *

Осла. Порт. Да нашага цеплахода прыйшоў пацешным парадам дзіцячы духавы аркестр. У горадзе пачаўся традыцыйны тыдзень музыкі. Канцэрт, які мы слухаем з ніжняй палубы.

Дзябёлы чорны дырыжор аж прысядае, каб быць бліжэй да сваіх малых і маленькіх трубачоў ды барабаншчыкаў, і падпявае ім, размахваючы доўгімі рукамі ў белых пальчатках. Настаўнік!

Добра зблізку глядзець на твары, нібы расшыфроўваючы яшчэ адзін народ.

І неяк па-новаму дзіўна, што вось і нельга прабіцца словамі з тых моў, якія ты ведаеш, у чыстую душу, якой любуешся праз дзіцячыя вочы, дзіцячую ўсмешку.

Космас, галактыка, міжпланетныя сувязі... А на Зямлі яшчэ столькі вялікай работы!..

* * *

Успаміны — як вочкі той сеткі, якую мы пляцём усё жыццё, адзінай сеткі, адзінай справы жыцця.

Уранні зноў мяне наведаў нечаканы ўспамін. Пра тое, як я калісьці вяртаўся зімою з вёскі, дзе многа пісаў у ціхай братавай хаце, і як мяне дома, яшчэ на дварэ, сустрэў мой малы. Не ішоў, а бег перада мною на пяты паверх, сам пазваніў, сам крычаў маме, што я прыехаў, спяшаўся распранацца і — адразу патрабаваў свайго, па чым засумаваў у месячнай разлуцы.

Мы з ім палеглі на дыване, паставілі там, на падлозе, лямпу з зялёным абажурам і чыталі. П'еро, Андэрсена, Талстога, Носава, народныя казкі... Не ўсё зараз, вядома, а штосьці з названага.

Не праходзіць такое бясследна. Ці не таму ён днямі, ужо тым часам юнак, прылёг увечары на тахце, дзе я сядзеў, галаву палажыў на мае калені, нібы так сабе, нібы між іншым, і доўга не вызваляў чупрыну з-пад мае рукі?..

Не круці галавой, калі будзеш гэта чытаць. І мне пісаць такое як быццам няёмка. Як быццам гэта — толькі наша з табою, не больш.

* * *

З намі тут, у вёсцы, маленькая Данусся, якая ўся жыве ў казачным свеце, заражаючы гэтым і нас.

Учора пад вечар удвух з сынам-студэнтам праходзілі каля знаёмай сасны, дзіўна нахіленай над ракою, з грывай галля — толькі ад вады. На апусцелай буслянцы, якая вянчае сасну, марадзёрылі вароны, штосьці там матлошачы. Без буслоў і жабам жывецца вальней ды смялей. Над самым берагам, дзе ён адхонны, многа іх уцякае з-пад ног ці тлуста чмякаецца ў ваду.

І мы смяяліся, як падзяцінеўшы, што ў жабаў, чаго добрага, і свята ёсць такое — «бусліны адлёт».

— У ладкі плешчуць,— кажу, уявіўшы, як яно выглядала б у мультфільме. А фізік мой дадае:

— Яшчэ таму буслу і хустачкамі махаюць.

* * *

Уранні мы з ёю сустрэліся каля сталовай дома адпачынку. Снедаць яшчэ ранавата было, ніхто не ішоў. А яна ўжо сядзела на лаўцы.

— Здарова, Алеся! Ты ўжо, відаць, паснедала?

І вітацца, і адказваць — замнога адразу, і яна толькі адказвае:

— Паснедала.

Мама малое працуе тут на кухні. У Алесі румяныя, поўныя шчокі, а саліднасць — на пятым годзе — як у дарослай. Нават і хустка завязана «пад бараду», як у бабулі-калгасніцы, пры якой малая гадуецца.

Навокал сосны.

— Вунь там вавёрачка. Бачыш?

Вавёрачкі няма, але мне хочацца пагаварыць.

— Я ўчора бачыла. Яна там учора скакала.

— А ты хацела б так, як яна, паскакаць на сасне?

— Што я — дурная па дрэвах скакаць?..

Дома, у горадзе, ёсць у мяне такая ж суседачка. Толькі што далікатна, чула выхаваная іншай бабуляй, артысткай на пенсіі.

Аднойчы, у дачным лясочку, тупае па дарожцы толькі ў трусіках, бела-пяшчотная, поўненькая.

— Мурашка мяне ўкусіла. Але ж і я зрабіла ёй непрыемнасць.

— Якую?

— Патрымала за ножку ўніз галавою.

ПЕРШ ЗА ЎСЁ – ВЕРЫЦЬ

І сапраўды — колькі ж можна цярпець! Гавораць, гавораць, плявузгаюць, а ты ўсё слухай...

Дзед Цалуйка ідзе па вуліцы, з таго боку, дзе за вёскаю лес, нясе поўны кошык чырвоненькіх мухамораў і ва ўрачыстым настроі чалавека, да якога прыйшло нарэшце вялікае адкрыццё, уголас думае:

— Марочаць галаву, што іх не можна есці. Грыб — грыбам. Што ж ты яму за ганьбу даеш? Няма чаго другому гаварыць...

Сёння нядзеля, верасень цёплы, і людзі сядзяць на лавачках перад хатамі. Дзедаў характар, свабоду волі і думак ведаюць усе, але такога, каб мухаморы... І ўсім весела, бо і не верыць жа ніхто, што да таго ўсё-такі дойдзе.

Дзед набліжаецца да хаты, у якой жыве доктар, бачыць, што на лавачцы сядзіць яго жонка. Ён прыцішае хаду і стрымлівае свой маналог. Нават гаворыць нездаволена:

— Здрастуйця вам!

Пятроўна — калгасны рахункавод, але па мужу яе называюць дакторкай. Жанчына ветлая і людская. Павітаўшыся ў адказ, яна заклапочана кажа:

— А вы, Цалуйка, і праўду... Ды вы, відаць, жартуеце? — А на дадатак, нібы ў якім прадчуванні, яна гаворыць, ужо ўдагон старому: — Іванавіч паехаў у раён.

Адышоўшыся столькі, колькі спатрэбілася для поўнай смеласці, дзед узяўся зноў за сваё:

— Іванавіч... Многа ён, твой Іванавіч, разбіраецца... На грашах седзячы — чаму не вымышляць!.. Я больш забыўся...

Яшчэ не сцямнела, калі прадчуванне збылося. Дакторка даіла карову, а ў двор да іх убегла, плачучы, дачка старога, учотчыца Зіна, і закрычала:

— Пятроўна, міленькая! Наварыў, поўны чыгунчык наварыў! Наеўся!..

— Госпадзі! — устала ад каровы гаспадыня.— А яго ж яшчэ дома няма!..

Дзеда Цалуйку адратавалі. Пры мужу і Пятроўна трохі разбіралася. А потым, на шчасце, вярнуўся і муж.

1974

АБЫ НА ЗДАРОЎЕ

* * *

Трэба думаць, што птушка спявае толькі таму, што захацелася спяваць.

Маладзенькая пасудніца Айстэ, літоўка з яшчэ дзіцячымі коскамі, дзіцячымі вачыма і губамі, з гуллівай усмешкай і сарамлівым выстаўляннем кончыка языка — любіміца ўсяго санаторыя Айстэ — уключыла ў пустым вестыбюлі прайгравальнік і пад гукі моднага танца модна і міла танцуе. І вучыцца, і цешыцца — усё сама сабе.

Я прыпыніўся, ідучы з марозу, і паглядзеў здалёк, і стала хораша на душы, дарма, залішне сур'ёзнай ды пацяжэлай.

* * *

У парку.

П'яны хацеў паказаць малым вельмі смешнае. Схапіў сабачку за хвост, размахаў вакол сябе, каб шпурнуць у раку, але выйшла наадварот — цюцька на бераг паляцеў, а дурань — у плашчы, без шапкі, пад гальштукам — у неглыбокую і гразкую ваду.

Бурная радасць дзяцей.

* * *

Пра гэтага чалавека гавораць, што ён «суб'ектыўна сумленны». «Каб гэта ж ад ад наго яго залежала... Каб у яго не сям'я... Каб яму не трэба было друкавацца, абараняць дысертацыю, ехаць у замежнае падарожжа...» Можа, ён і сказаў бы тады якое смялейшае, разумнейшае слова. А так сумленне ў яго — «аб'ектыўнае», «на грамадскіх пачатках» — звыш усіх тых названых і не названых «каб».

* * *

Лепей ужо самому піць, чым наліваць паважанаму госцю гарэлку, а сабе — ціхачом, непрыкметна — ваду.

«З маральных меркаванняў».

* * *

«Туды выбраны толькі лепшыя з лепшых...» Чуючы такое, адразу і міжвольна думаеш пра самога сябе, нявыбранага, і пра іншых, што таксама не «лепшыя», а — выходзіць па простай логіцы — горшыя.

Калі гэта — жарт у мяне, дык зусім ужо прыкра чуць тое «лепшыя з лепшых» ад чалавека, што сам трапіў туды і сам жа пра гэта гаворыць, нават — тым больш абдумана — піша...

* * *

Ад перастаноўкі складаемых сума не мяняецца.

Убачыў у газеце яшчэ адзін здымак таварыша, які апошнім часам вельмі ж прыкметна дбае пра сваю партызанскую славу, і ўспомніў тое, што мне другі таварыш гаварыў пра гэтую славу,— колькі сапраўдных герояў адсунута ў цень...

Гераізм наш быў вялікі, усенародны. Многа герояў займае належнае месца, многіх народ яшчэ не ведае, пра многіх не даведаецца ніколі.

А тою акалічнасцю, што «сума не мяняецца», задаволены асабліва тыя, хто так ці інакш прымасціўся на віднейшым месцы.

* * *

«У рабоце семінара прыняла ўдзел...» Так будзе заўтра надрукавана ў газеце. І я магу засведчыць, што гэта праўда. Я сам бачыў і чуў, як яна пазваніла алоўкам па графіне, калі адзін з удзельнікаў семінара больш-менш цікава выступаў і ў зале пачулася ажыўленне.

* * *

Госця, блізкага чалавека, папрасілі заспяваць. І ён спявае. Нягучна, але прыемна і шчыра.

Гаспадыня, дама цалкам станоўчая, паслухала разам з усімі, а потым, выбраўшы зручную паўзу, спакойна, салідна сказала бясспрэчную ісціну:

— Калі б вам, Міхаіл Пятровіч, своечасова паставіць голас, вы маглі б добра спяваць.

Госць не вельмі збянтэжыўся: ён яе ведаў даўно. Яму хацелася, у тон гаспадыні, дадаць: «Магчыма, нават і на сцэне». Ды ён маўчаў і думаў:

«А я на сцэну не хачу. І не збіраўся. А хачу проста спяваць, калі бывае весела, і тады, калі плакаць хочацца, і тады, калі з добрымі хлопцамі, хоць і ўяўляючы толькі, што мы спяваем добра...»

Толькі цяпер яму спяваць ужо больш не хаце л ася.

* * *

Зямляк, былы барытон у славутым ансамблі, хваліцца шчыра, што перайшоў на... мясакамбінат, і там яму жывецца значна лепш.

— Уранні бясплатная шклянка *кофы* і булачка, а ўдзень — тры *блюды* за пятнаццаць капеек...

І трэба ж было так доўга барытоніць!

* * *

З адным работнікам выдавецтва стаялі мы ўдвух каля нейкай гарызантальнай, глыбокай нары. Гаварылі пра штосьці вясёлае, і раптам аднекуль пачуўся несусветны лямант знаёмага графамана, якому толькі што забракавалі рукапіс. Крык набліжаўся, і я, каб схавацца, уцячы ад яго, нырнуў у тую нару. Далека, глыбока — ажно пачаў задыхацца...

Дзякуй богу — прачнуўся!

* * *

Сустракаючы самыя простыя прозвішчы, бачыш, што любое слова можа быць умоўным, і ганарыцца можна прозвішчам Дзірка, Парцянка, Дубіна...

«Мы, Дубіны, любім есці забелены панцак гарачы...» Чым гэта горш, менш ганарова за «мы, Вішнявецкія», «мы, Сапегі»? Або той «друг человечества граф Безбородько» (ці як там яго), што насмяшыў мяне такою эпітафіяй у някропалі Аляксандра-Неўскай лаўры.

* * *

Ён ганарліва закапыліў губу. Нам гэта смешна, а для яго за гэтай грымасай — дурное шчасце самаздаволенасці.

* * *

Нарцысу не абавязкова быць інтэлігентам.

Быў у нас калісьці адзін такі, цёмны вясковы хлопец, з беднай сям'і, але панічык, вельмі задаволены самім сабой. Хоць і не майстар які, не гарманіст. Толькі гладзенькі. Хлопцы падпільнавалі, як ён купаўся пад вечар у рэчцы, адзін, як паласкаў свой крыж, «падсяваў» ім ва ўсе бакі, паляпваў па клубах далоньмі і прыгаворваў:

— Ата-та, мілая! Ата-та!..

Гэта ўвайшло ў мясцовы фальклор.

А мне часамі ўспамінаецца, калі бывае на каго прымераць. З творчай інтэлігенцыі.

* * *

Не бачыліся з ваенных дзён. Хлопец быў ён тады нядрэнны, а цяпер — от сабе ды так сабе, з тых, што «сёння інакш не пражывеш». Расказвае пра свой сад, як ён яго даглядае. Па-сяброўску паведамляе вытворчы сакрэт:

— Сучка ёсць у мяне. Калі яна гандлюе, дык я налаўлю тых сабак, навешаю іх ды назакопваю пад яблынямі — во калі родзяць!..

* * *

«Вяселле Кларачкі было ў тую суботу».

«Ну, і колькі яны выручылі?..»

З падарункаў.

Гэты дыялог дзвюх мінскіх цырульніц успомніўся мне, калі нам паказвалі новыя, зайздросна спланаваныя раёны Ростака. Фройляйн гід, расказаўшы пра многае, прапанавала задаваць пытанні. «Пра горад, пра жыццё ўсёй рэспублікі».

Бывалая, рухавая жоначка велічна маўклівага кампазітара папрасіла з канца аўтобуса перадаць наперад наша першае пытанне:

— А дзе тут, скажыце, можна купіць у вас шчотку для расчэсвання пудзеля?

* * *

Здаравенны лысы Калодка, не так пісьменны, як хітраваты і ўпарты дзядзька, першы пасляваенны старшыня сельсавета. Апраўдваецца на раённай нарадзе:

— Хто яго, таварышы, так ужо чыста з усім і справіцца. Цяпер жа ў нас, у такім сельсавеце, больш тое пісаніны, чым калі-та было ў мінскім губеранскім упраўленні... Тут вы, таварышы, крытыкуеце нас за падзёж. А які падзёж?! Адна тая цялушка здохла. Дык жа ж мы на месца яе другую купілі!

Пытанне з прэзідыума:

— Купілі? А за што?

Калодка з-за трыбуны:

— Як гэта — за што? Са срэдстваў гэтай самай цялушкі!

У зале рогат. Зноў голас з прэзідыума:

— Калодка, ты вясёлы чалавек. Ды растлумач ты нам, калі ласка, што ж гэта за срэдствы ў той вашай цялушкі.

— Як гэта — што за срэдствы? А мы ж яе скуру прадалі!..

1972-1975

ПОЗНА – НЕ ПОЗНА

Мой друг паляк піша ў сваім пісьме:

«Прывітанне Табе перадае мая Мама».

Калі ў першым выпадку, дзе датычыцца мяне, вялікая літара можа лічыцца праяўленнем звычайнай ветлівасці, дык за вялікай літарай у слове найдаражэйшым бачыцца мне сыноўняя чуласць, якую я назіраў у свой час, будучы госцем у іхнім доме.

І я любіў сваю не менш, чым ён, аднак даводзіў ёй гэта, відаць, не так, як трэба было, як і хацелася нам абаім. І вось зайздрошчу і шкадую, патаемна і сумнавата, бо — позна.

Мне трэба даць свайму польскаму другу тэрміновую тэлеграму. На пошту я прыйшоў вельмі рана, там была адна толькі дзяжурная тэлеграфістка. Літоўка, бо Друскенікі, як вядома, Літва. Зазваніў тэлефон, і жанчына, падняўшы трубку, ветла сказала камусьці: «Лабас рытас!» — добрай раніцы. Не адказала таму камусьці, а першая так прывітала яго.

І тут мне ўспомнілася шмат званкоў, пачутых рознай парою многіх сутак: «Хто гаворыць?», «Куды я трапіў?», «Гэта кватэра?..»

Умоўнасці? Дробязі?

Але ж і зайздрасць — таксама.

1972

ПРА ГАЛОЎНАЕ

* * *

Хадзілі па аціхлай ноччу шашы, паміж дзвюх сценак лесу, пад зорным, бязмесячным небам, па мяккім, злёгку рыплівым снезе.

І думалася з даўнім, яшчэ хлапечым захапленнем і з лёгкім сумам позняй сталасці пра веліч сусвету і нашу, маю чалавечую нязначнасць.

Успомнілася бабуля, адна з вялікіх пакутніц, што гарэла — не дагарэла ў вайну, а сёння кажа: «Жыць ужо можна было б, а тут у ямачку трэба».

Шлях і малых і вялікіх. Туга, якой не пазбыцца, якая павінна клікаць або да адчаю, або да таго, каб свае паводзіны звяраць па вечнасці.

Так было ўчора.

А цяпер, хоць і сонца ўзыходзіць, і хвойнік ды голае вецце злёгку сярэбрана заінелі, хоць і ціха яшчэ на той самай шашы, — усё-такі ноч, зорная ноч застаецца больш урачыстай, глыбейшай, чым дзень. Яна далучае да мудрасці, вечнай паэзіі сусвету, а дзень замыкае ў нашай будзённасці.

* * *

Задрамаў у крэсле, прачнуўся і — не ўпершыню — падумаў:

«Няўжо ўсё гэта — я? Гэтыя рукі, ногі, твар? Гэтыя думкі пра самога сябе?..»

Як быццам ёсць яшчэ нейкі іншы я, які вось можа назіраць мяне такога, як я ёсць, збоку...

* * *

Старыя запісы ў блакноце, зробленыя дваццаць дзевяць год таму назад. Перачытваю іх — і раптам дзіўна стала, што гэта іменна я, а не хто іншы пражыў так многа. Многіх сучаснікаў, сёння ўжо сталых, у той час яшчэ не было, многія былі дзецьмі, а я ўжо тады адчуваў сябе бывалым, ужо азіраўся назад і баяўся, што не паспею зрабіць таго, што павінен.

Дзіўнае, сцішнаватае яно — адчуванне прасторы за табой, прасторы пражытага...

І тое яшчэ, як ты тады — даўно, у розны час — упіраўся лбом у сваё невядомае, якое цяпер так проста бачыцца, а сёння — упіраешся зноў, у тоё невядомае, што будзе...

* * *

Зусім не хістаюцца толькі слупы, асабліва — глыбока ўкапаныя.

* * *

Мой старэнькі, нямоглы дзядзька, чыгуначнік на пенсіі, якому я трохі памагаў, сяк-так пісаў мне калісьці з Адэсы, што як памрэ ды пабачыць Антося, майго бацьку, — усё раскажа яму... Смешна было, сумна, прыемна. А сёння вось успомнілася зноў, праз дваццаць год.

Чаму ж яно жыве ў нас — жаданне пагаварыць з тымі, каго ўжо няма і не будзе, расказаць ім, як мы любілі іх, як гаварылі пра іх пасля з роднымі і сябрамі, як нас усіх яшчэ больш зблізіла гэтая страта?..

Сваёй чаргою і мы ўжо, услед за старэйшымі, набліжаемся да рубяжа. Успамінаю пахаванне брата, найбліжэйшага мне з чатырох, зноў бачу тое прадвясенняе золкае разводдзе, калі адзін наш сябар, самотны ў машыне, за рулём, дабіраўся праз ноч і ранне сваіх чатырохсот кіламетраў, калі другі ўсе клопаты ўзяў на сябе, каб быць у горы зусім побач, калі трэці не змог ад плачу гаварыць над трунай... Восем гадоў прайшло, ужо і ў памяці сёе-тое блытаецца, скажам, рэальнасць і паслядоўнасць фактаў, а пачуцці — застаюцца такімі ж...

Вось мне якраз і расказаць бы пра гэта самому брату, а яго — няма. І гаварыць з ім можна цяпер, калі не пад чаркай ды не верачы, як наш старэнькі дзядзька, у «той свет», толькі з думкай пра несмяротнасць нашых блізкіх у нас саміх, у нашых думках, у нашай памяці.

А гаварыць з імі парой так хочацца! Бо іх ужо так шмат на тым баку.

* * *

Такая простая алгебра:

Сябры нашых сяброў — нашы сябры. А ворагі нашых сяброў? У кожным выпадку — не сябры. І так балюча бывае, калі сябры пра гэта не памятаюць.

* * *

Сястры ці брату не скажаш, што каб ведаў, дык узяў бы лепшую ці лепшага. А жонцы ці мужу можна такое сказаць.

І тады вось якраз і дыхне халоднай чужасцю, стане цёмна, балюча... Ды так балюча, як бывае мужу ці жонцы, хоць ёсць і тое, што павінна было б назаўсёды радніць — іхнія дзеці.

* * *

Час бяжыць, бяжыць, а потым я спынюся, а ён пабяжыць далей...

А я ўсё збіраюся азірнуцца, каб убачыць, нарэшце, найлепш, што я павінен зрабіць, каб належна наладзіць тое, што я павінен пакінуць, аддаць, адыходзячы.

* * *

«Колькі таго жыцця!..»

Часовасць гэтую разумеюць па-свойму і мудрасць і дурнота. Адна стараецца насыціць яе, часовасць, мудрым зместам, а другая — схапіць хоць што.

* * *

«Так вось мы і марнуем самі сябе», — сказаў ён. Але з усмешкай. Відаць, не вельмі ўсведамляючы тое, што ён і сапраўды марнуецца, растрачваецца на пустое. Жыццё яшчэ ўсё не бачыцца яму дадзеным адзін толькі раз. Жыве — як на вакзале: «Абы той час прайшоў хутчэй». А да якога ж цягніка?..

* * *

Падумаў: «А ўсё-такі старэю...» І пастарэў яшчэ на некалькі хвілін.

Ну, дык ці варта ж думаць пра гэта?

* * *

Каб толькі жыць як найдаўжэй, дык гэта вельмі цікава было б: як яно ўсё праходзіла — так многа і так доўга!..

Часта яна ў мяне паўтараецца, гэтая думка. Нават не думка, а вясёлае здзіўленне.

1971-1975

ДАРОЖНЫ РЭКВІЕМ

Спачатку грэбля ў балоцістым лесе. Зусім нечаканы і пералётны сонечны дождж. Потым лясное возера.

Спыняемся і выходзім з "газіка".

З нізкай хмарай вялікая роўнядзь вады цёпла павязана леным, рэдкім церушэннем. Сітнёг. Лазняк. Шчэбет птушак і зумканне камароў.

Гром пракаціўся па небе. Як заўсёды, з нейкім трывожным, палахліва-радасным абяцаннем чагосьці лепшага. Знаёмая, з маленства любімая музыка.

Няўжо тут было таксама і тады, у дні вялікай фашысцкай блакады?

Такая краса — і забойства дзяцей?..

* * *

Старая студня з выпетраным жураўлём. Адна на зялёным прасторы. Не менш сіратлівая груша. Сівы палын на котлішчах.

І яшчэ адзін помнік: Дзвесце семдзесят чалавек. У студзені сорак трэцяга года.

Бярозавы хмызняк на месцы хаты, у якой палілі вёску.

Цяпер тут калгасны выпас, цялятнік з двума грамаадводамі і хатка.

Дзеда-вартаўніка, былога партызана, у якога тут забілі жонку і двое дзяцей, засталі мы на выпражаным возе. Спаў на сонцы, а каля кола стаяла пустая бутэлька з імпартнай этыкеткай. Зайшлі з ім у хату, паставілі на стале магнітафон. Але сабака, які дагэтуль брахаў на нас з-пад падрубы, цяпер уядаўся пад звонкай падлогай... Прыйшлося пайсці ў машыну, нават ад'ехацца далей ад брэху.

Дзед у той дзень прыбег з лесу пасля. Работа была "чыстая": усе пабіты, усе пагарэлі.

А навокал пажарышча ляжалі акрываўленыя вілы. Адзінаццаць штук. Віламі трупы, а каго і жывога яшчэ, падкідалі ў агонь...

Едзем.

Дзе было поле — цяпер вялізная паляна цімафееўкі. Жывому трэба жыць. І клопат адчуваецца: парнасць, зноў будзе непатрэбны дождж.

Вялікія лужыны на сонечнай дарозе. Адна за адной. І вясёлая плісачка. Садзіцца каля вады, зноў уцякае ад машыны, зноў садзіцца... Як дзіцячая гульня.

* * *

Зялёны востраў у няспелым жытнім моры. Бярозы.

З дарогі туды, у жыце, дарожка. Густая, нетаптаная трава. Абапал дэкаратыўныя кусты. То васілёк, то маладзенькі колас у траве.

Пад бярозамі помнік. Тут пахаваны адразу дзве невялікія вёскі. Сто сорак чалавек. У ліпені сорак другога.

Навокал — ціхая песня вячэрняга сонца, пяшчотнага калосся, непрыкметных жаўранкаў.

У душы паўтараецца:

Жыта мае маладое!
Укрый мяне з галавою...

Пра ўсё пра гэта можна хіба толькі музыкай сказаць. Што было, і што ёсць, і што будзе...

* * *

На невысокім Кургане Бессмяротнасці — скульптура жанчыны з лаўровай галінкай у правай руцэ, з жывымі, нядаўна ўкладзенымі некім кветкамі — у левай.

Былая вясковая вуліца стала шырокай і зялёнай палявой дарогай. У колішніх агародчыках цвітуць даўно адзічэлыя ружы. На траве, якою ўсё парасло, стаяць самотныя вербы. Бярозы маладой, нявіннай легкадумнасцю ўпрыгожваюць, а векавыя, магутныя ліпы вартуюць гэты спакой.

На кожнай былой сядзібе — сваяцкі помнічак у металічнай ці драўлянай агароджы. Нізкі драўляны крыж, ужо касматы ад моху, зусім утапіўся ў лістоце бэзавай падсады.

А што пад ім?

Старшыня сельсавета, які суправаджае нас, у дні вайны быў маладзенькім партызанам. Інтэлігентны, друлсны хлапчына расказвае:

— Трохі касцей недагараных у чыгунок або ў што і — закопвалі. Пасля таго.

Гэта — пад помнічкам. Адным, другім, дзесятым...

А што не *пад ім*, а *за ім* — што было не *пасля*, а *тады*?

Успамінаюцца пачутыя сёння словы старэнькай жанчыны, якая адна засталася з усёй вёскі, адна ўратавалася цудам і дажывае ў вёсцы суседняй, што згарэла не ўся:

— Добра пра тое расказваць таму, у каго няма жалю... Хто можа, дзеткі, гаварыць...

1973

ГРУКАТ

«Адзін матацыкліст, праязджаючы па начным горадзе, прымушае прачнуцца і ўздрыгнуць прыкладна дваццаць тысяч чалавек».

Прачытаўшы гэта, міжволі ўсміхнуўся: і самога не раз абураў той дурны, фанабэрысты грукат.

Цяпер чытаю зноў. На другі дзень, другога аўтара. І вось, па вельмі далёкай асацыяцыі з тым нахабным матацыклістам, успомніў раптам... кулямётчыка з эсэсаўскага батальёна карнікаў. Таго худога, нікчэмнага дзядзьку, якім я нядаўна бачыў яго на фотаздымку ў судовай справе. Як быццам без вачэй, толькі кадык ды вушы. А побач з прышпіленым здымкам — адбіткі пальцаў. Вялікіх пальцаў абедзвюх рук. Ім бы не сінімі быць, а чырвонымі — гэтым адбіткам. І не з двух пальцаў, а з лапаў, з усіх чатырох...

Знойдзены праз дваццаць пяць гадоў, асуджаны на смерць, ён яшчэ літасці прасіў. У сваёй каравай касацыйнай скарзе падкрэсліваў, што быў калісьці і бедняком, і актывістам, і толькі два класы закончыў, і галоўнае,— што ён і цяпер яшчэ, у свае шэсцьдзесят тры, хоча «сумленнай працай акупіць сваю віну»...

Чым жа ён быў у гады фашысцкай акупацыі, калі разам з ворагам грукатаў сваім кулямётам па родных вёсках — па дзецях, жанчынах, старых? Колькі тысяч перажыло той жах, у колькіх душах перадсмяротны? Якой гэта «сумленнай працай» можна грукат такі акупіць?..

1974

ТОЛЬКІ АДЗІН

Архіў. Чытаю справы пра фашысцкія карныя экспедыцыі.

Многа, да жаху многа ахвяр…

А тут чалавек памятае трыццаць гадоў, як ён, тады малы, бачыў такое:

«Немец і паліцай вялі да ямы на ўзлеску жанчыну. Яна плакала. Потым пачуўся стрэл. Адзін». І ўсё, што ён ведае, што ён можа сказаць. Як гэта многа!..

1974

ЗВЫЧАЙНАЕ

Маленькі хлопчык так азірнуўся ўлева і ўправа, пераходзячы вуліцу з бацькам за ручку, столькі страху было ў гэтым позірку, што ў бацькі ажно сэрца забалела... З самага малку чалавеку так хочацца жыць!..

Такое было калісьці з маім трохгадовым сынам. Я ўспомніў гэта, убачыўшы ў «Комсомольской правде» здымак: паўднёва-в'етнамскае хлапчаня, знятае італьянскім карэспандэнтам каля пустых гільзаў ад амерыканскіх снарадаў, што ляжаць каля сцяны, як спраўна наколатыя дровы. На адной з гэтых цацак хлопчык сядзіць, другая стаіць перад ім, а на ёй — яго ручкі з маленькімі пальцамі. А вочы якія сумныя... Колькі матак ва ўсім нашым свеце сказала ці падумала, гледзячы на гэты здымак: «Бедны мой, мілае дзіцяня!..»

Яно ўвайшло ў жыццё, у жахлівую ваенную рэчаіснасць — не ведаючы іншага. Там, у гэтай няшчаснай краіне, на гэтым злачынным палігоне, тым в'етнамцам, што не памятаюць неваеннай рэчаіснасці, ужо далёка не столькі гадоў, як гэтаму хлопчыку з гільзай,— вельмі і вельмі многія, каму і дзесяць, і дваццаць, жывуць у рэчаіснасці ваеннай, мірнага часу не памятаюць, да мірнага часу ім трэба будзе прывыкаць.

Учора, пачуўшы пра парыжскае пагадненне, успомніў адразу, як я ў 1953 годзе расхваляваўся радасна, калі па радыё перадалі пра мір у Карэі. А ўчора, калі мы пачулі, што мір пачнецца не адразу, а праз чатыры дні, а тое, што называецца ваеннымі дзеяннямі, яшчэ ўсё працягваецца — стала горка і страшна...

Як гэта нізка, і як для кагосьці *звычайна* — якою звычайнасцю!.. І як балюча будзе для родных тых людзей, хто загіне іменна ў гэтыя дні — дні неймавернай подласці!..

1973

БАЛГАРСКІ КРАСАВІК

Шахцёрскі дом адпачынку, дзе мы сёння начавалі, стаіць на ўзбоччы зялёнай гары.

Доўгачаканы дождж пакрапіў, відаць, толькі на досвітку. Бледнае сонца — за паваловкай, бо ад дажджу, што не праліўся як след, неба зацягнута светла-журботнай воблачнасцю.

Птушкі гоманам робяць вясну.

Новая зеляніна дрэў, у якіх бярозку бачу — як родную на чужыне.

Слухаючы вясну, якое ў нас, у Мінску, пазаўчора яшчэ не было, гледзячы на яе, дыхаючы ёю, успамінаю тых сяброў, што калісьці прынеслі сюды вызваленне, тут закончылі цяжкі, крывавы паход. А пра таго з маладзейшых, што часта бывае тут і нямала зрабіў для дружбы нашых літаратур, згадваю з намерам — дома спытацца, як ён пачаў любіць Балгарыю. Нават запісваю гэта наіўнае «спытацца ў Ніла».

Унізе, пад нашай гарою, на вялікай паляне, ад мяне завешанай сеткаю лістоты, чуваць — спяваюць дзеці. Пад акардыён.

Незнаёмы балгарскі калега, з якім мы прывіталіся на сцежцы, сказаў, што там рэпетыцыя «фальклорнага свята», якое хутка пачнецца.

* * *

Зноў, па-ўчарашняму, сонечны дзень. І свята, якім і я любуюся ў натоўпе гледачоў, што прыязна далі нам месца на першых лаўках. Нам — гэта групе балгарскіх і савецкіх пісьменнікаў, што прыехалі сюды з Сафіі на адкрыццё тыдня дзіцячай літаратуры, які пачаўся ўчора ў прамысловым горадзе з гастранамічнай назвай Пернік.

Мы — на вялізнай паляне, навокал якое зялёныя горы, на ўзбоччах якіх пладовыя дрэвы ў белым цвеце і чырвоныя дахі пасёлка Рударцы.

Дзіцячыя песні і танцы.

Колеры шопскай[1] нацыянальнай вопраткі. «Сіняе і зялёнае — мртвае і сцюдзёнае»,— так лічыць народ, і таму ён дадаў сюды белага, чорнага, чырвонага і залатога».

Гэта тлумачыць мне сусед злева, стары літаратар, былы мясцовы шахцёр.

Тое, што жывіць нацыю. Песня — малітва пра дождж. Другая

---

[1] Шопы — этнаграфічная група балгараў, якая жыве ў заходняй частцы БНР.

песня, трэцяя... Танцы. Энергія трапятання. Здаецца, трошкі загорача, заадностайна. «Зямля, трымайся, шоп цябе топча!..» Сусед мой смяецца і расказвае, як у Лондане здзіўляліся, калі там выступаў балгарскі ансамбль: адкуль столькі страсці? І англічанам адказалі, што ад перцу.

Пайшлі «кукеры» — старадаўнія, яшчэ паганскія маскі, пацешна спачвараныя галовы звяроў і птушак, мноства шэра-калматых аўчын і раскошнага пер'я. Гром бляшаных, глухіх званкоў і званоў, якімі горда абвешаны хлапчукі. «Захавалася гэта толькі тут, у Пернішскай акрузе»,— таксама з гордасцю паведамляе мне сусед.

Ідуць «магарэта», шэрыя, мілыя вослікі. Яшчэ на ранішняй праходцы бачыў я, як іх прывезлі ў вялізным крытым грузавіку, як яны з асцярожнасцю і адчуваннем уласнай годнасці спускаліся, дробненька тупацелі па шырокіх дошках на траву. Потым доўга, цярпліва чакалі свае чаргі, а цяпер абыякава, а то і ўпарта цягнуць казачна размаляваныя вазы. «Так і вяселле вясковае едзе»,— смяецца сусед. А цяпер на вазах поўна стомленай, радаснай малечы.

Пасля спаборніцтва розных сёлаў, розных школ пачынаецца ўсеагульны заключны танец. Калі яны, малыя і большыя дзеці, наблізіліся ў танцы да нашых лавак, як з тэлеэкрана выйшлі на жывую зеляніну травы, да самай вяроўкі, нацягнутай перад натоўпам гледачоў, на самыя нашы вочы — стала зусім ужо добра відно, якія яны вясёлыя, прыгожыя, нястомныя і, так і хочацца сказаць, якія самі свае ў сваёй народнай радасці.

Найменшыя хлопчыкі і дзяўчаткі скачуць так дробненька, так быстранька, як ягняты ды казляняты, якіх яны дома пасуць.

Добра так — ведаць, што гэта блізкае, прыязнае і адначасна незнаёмае, што адкрываецца ў такім жывым, шматфарбным ды шматгалосым святкаванні.

Пасля, калі ўжо свята разышлося ды раз'ехалася па ўсіх дарогах і сцежках, у нас была там трапеза на траве: авечае кіслае малако ў гаршчочках, густое і халоднае, і слаёны пірог, баніца.

Зрэшты, свята не поўнасцю разышлося. Вытаптаўшы нізкую паляну мяккімі хадакамі, дзеці як быццам знарок пакінулі невялічкую групу сваіх прадстаўнікоў, якія вунь яшчэ ўсё карагодзяць. Старэйшыя дзеці ў нацыянальных уборах і маладзічкі ці дзяўчаты, іх піянерскія кіраўніцы, апранутыя па моднай сучаснасці. «Хоро», карагод,— ужо не па святочнаму плану, а для ўласнага задавальнення. Пад народную музыку, нескладаны, нібы аднастайны рытм якое пойдзе за мною надоўга.

* * *

Другі, усходні канец Балгарыі — зялёнае мора пшанічнай Добруджы. Сюды мы, удвух з Асенам Босевым, толькі што спусціліся на самалёце. Сустрэла нас і падхапіла бялявая Парашкева, камсамольскі кіраўнік, што ўжо ў машыне, загадзя заклапочана сустрэчамі, якія нас чакаюць.

Зрэдку дубовыя гаі. Ажурныя мачты, бясконцыя драты высакавольтнай гаспадаркі. І ўсё палі ды палі пад лагодна захмараным небам. І адчуванне, што недалёка за далягядам мора. Ужо не мора зеляніны, а сапраўднае.

...Дзіцячым пісьменнікам трэба ўсё-такі нарадзіцца. Быць ім, калі сапраўдным, не вельмі проста. Асабліва не думаючы пра вечнасць сваіх твораў, пісаць так, каб дзеці сардэчна смяяліся — гэта важна і хораша. І я зайздрошчу тым, хто добра ўмее выклікаць такую цудоўную радасць. Асен робіць гэта лёгка і таленавіта.

Мы ў піянераў горада Генерал Тошэва.

У зале раптам пагасла святло. Спачатку ў цемры была вясёлая разгубленасць, а потым стройна загучала песня. Такая любасць да спеву, што нават і найбольшы свавольнік стараецца. Гэта я, здаецца, бачу нават у цемры. Ужо канкрэтна, з воблікамі тых, каго ты толькі што, у святле, бачыў і злева, і справа, і спераду.

Дзеці пяюць, а недзе зусім недалёка, калі для дарослых, Чорнае мора шуміць у бераг, далей, на захад і поўдзень, зеленеюць, чарнеюць, бялеюць горы, а цэнтр сусвету для гэтай звонкай дзетвары — пакуль што тут, і тут яны сябе зусім нядрэнна адчуваюць.

* * *

Прачнуўся пад уражаннем учарашняй песні. Не дзіцячай у доме піянераў, а сольнай, жаночай.

Маладая настаўніца Румяна, калі мы вясёлай кампаніяй вячэралі ў рэстаранчыку, спявала старадаўнюю песню пра тырнаўскую царыцу і крыжаносца Балдуіна. Змест песні, у вельмі прыблізнай перадачы, я прыняў толькі цяпер, сустрэўшыся з Асенам, а мелодыя, дух яе зачараваў учора, адразу, і вось паўтараецца ў памяці.

Веліч народа не паменшыла пяцівекавая няволя. Так бывае, калі ёсць сіла любові і вернасці.

Едзем у школу сяла Стэфанава.

...Тут да каравая і солі з папрыкай — яшчэ і сухое віно ў біклазе, з якое трэба глытнуць. І, як усюды, процьма кветак.

Выступленне маё перакладала сямікласніца Жэчка. Не так ужо добра, як міла гаворыць дзяўчынка па-руску. Потым мы з ёю, у прэ-

зідыуме, асцярожна шапталіся, і смелая чарнушка, выдатніца, дачка трактарыста, пахвалілася, што перапісваецца з адной савецкай сяброўкай. Свет усё-такі цесны — тая сяброўка з маіх Карэліч...

А тым часам за сценамі школы крычыць у адчаі магарэ-вослік. Раз-поразу. Але ніхто на гэта не зважае. Проста каларыт.

Учора мы бачылі вослікаў на зялёных абочынах шашы з аэрадрома ў Талбухін. Трава багатая, толькі грызі, а выгляд амаль у кожнага — пакрыўджаны. Толькі што не крычалі, як гэты.

Маці сказала б: «Госпадзі, і чаго цябе носіць па свеце!..» Толькі два тыдні таму назад, у аколіцах Душанбэ, такія ж вослікі, там ужо не магарэта, а ішакі, то крычалі ў спрадвечным адчаі (асабліва адзін, каля дома, у якім я начаваў), то дробненька тупалі пад вялізнымі седакамі ў паласатых халатах. А пазаўчора, у Рударцах, як яны важна цягнулі размаляваныя вазы з малечай. Нешта няўлоўна пацешнае, светлае, цёплае — гэтая іхняя дружба з дзецьмі, іх сумесная праца, што, напэўна ж, і ў казках жыве, і ў песнях, і тут, і ў далёкім Таджыкістане.

* * *

Дзед, удзельнік вайны 1877-1878 гадоў, усё жыццё марыў удосталь напіцца чыстай, халодненькай дабруджанскай вады. Хоць бы перад смерцю. Тут ён напіўся яе, ужо стогадовы, у 1953-м.

Пра гэта нам расказвае адзін з кіраўнікоў стэфанаўскага калгаса. Мы аглядаем цэнтр забеспячэння Добруджы вадой, магутную станцыю, а потым музей.

Сохла Добруджа, петрала вякамі без вады, якую дала ёй толькі народная ўлада.

Каля музея старая груша і кран з халоднай вадой. Побач вісіць чарпак. Тут п'еш не ад смагі, а па-музейнаму. І, між іншым, маленькае адкрыццё: чарпак — ён і ў Балгарыі «черпак». Смяёмся.

З гэтай глыбокай даліны, хутчэй агромністага яра, запоўненага свежасцю вады і зеляніны, едзем да кааператыўных аранжарэяў.

Размах, што ўражае так некачана, як быццам ты і сапраўды не чуў ці не чытаў пра такое. Па трыццаць гектараў пад шклом — памідораў і агуркоў. У год па сотні тон з гектара чырвонага смаку, а па дзве сотні зялёнага. А духмянасць якая ў зялёных тунелях!..

...Брыгадны стан. Ангары для камбайнаў і гаражы для трактараў. Памаўчы ды падумай — зайздросна.

Майстэрні, дзе не занятыя ў полі жанчыны вяжуць з воўны цудоўныя хусткі, кофтачкі, дзіцячыя гарнітурчыкі. Традыцыі народнага ўмельства.

А школа якая — са светлымі класамі, з выдатна абсталяванымі кабінетамі!..

Што сацыялізм — справа жыццёва неабходная, надзейная, гэта відаць тут па-свойму хораша.

* * *

Курорт «Трити воденици», тры вадзяныя млыны.

Быстрая, звонкая рэчка Батава. Над ярам, дзе многа грабу, выядрыўся маладзічок. Гамоняць жабы, салаўі, зязюлі.

Доўга ідзём па лесе над Батавай да магілы партызана Мішэла Іванава, які загінуў тут у жніўні 1943 года, недалёка ад іхняга партызанскага «бункера».

Па чарзе спускаемся ў гэтую сырую, змрочную яму, свецім сабе запальнічкай.

Мішэлу было дваццаць два гады. Ён з недалёкай вёскі.

...«Душевнобольной» — мяккае, чалавечнае слова пра псіхічнахворага.

Ён сядзеў каля курортнага «млына», слухаючы шум вады, а побач, на стале, ляжаў фотаапарат. Нас пазнаёмілі. Хворы выняў блакнот і ручку, папрасіў мой адрас, спытаўся, што я пішу, дзе друкаваўся па-балгарску, колькі мне гадоў... Пачуўшы «пяцьдзесят пяты», ветліва запісаў толькі «50». Сказаў, што яму трыццаць два, жыве пры бацьках-пенсіянерах, піша вершы, якія ніхто не хоча друкаваць, хварэе на парок сэрца і ніяк не адважваецца на аперацыю.

«Душевнобольным» назваў яго, яшчэ як мы падыходзілі, адзін з калгасных кіраўнікоў. І памяць маю ад гэтага слова кінула да аднаго літаратурнага дакладчыка, які, хочучы ажывіць сваю нудоту, сказаў пра тэму маладога твора, што твор гэты — «пра псіхаў». Нават дадаў: «Во дапісаліся!..» Было і «гы-гы-гы». І на трыбуне і перад ёю.

* * *

Каб не ўчарашнія яры-лясы (апоўдні ў цэнтры водазабеспячэння, а ўвечары ў «Трити воденици»), мог бы і думаць, што край гэты, з яго пшанічнай рунню, з толькі што пасеянай царавіцай, кукурузай, з рэдкімі палосамі пералескаў і гаямі густога, гонкага дубняку, што «залатая Добруджа» — роўная, голая, як стэп.

У вялізных зялёных ярах буйна цвіце чаромха. Нашы гаспадары весела ўспомнілі «Черемшину»,— яны спявалі яе летась на Кіравоградчыне, з якою дружыць Добруджа. А пра яры свае кажуць, што гэта «горы навыварат».

У лясах тут многа дзікоў. Каля аранжарэяў нас пазнаёмілі з

«каралём паляўнічых». І сабака ў яго Прафесар, і сам ён кажа, што дзікі тут па дзвесце кілаграмаў. Можа, трошкі і менш, але верыцца.

* * *

«Народно читалище «Светлина».

Настаўніца, што добра перакладала мае выступление, сядзіць у першым радзе і, слухаючы вершы Босева, смяецца з дзецьмі, не менш сардэчна, чым яе малеча. Добра мець такую настаўніцу.

Увечары, на застоллі ў сельсавеце, яна, Пятранка Ненава, хораша спявала рускія і асабліва балгарскія песні. Маладая жонка агранома, сама з гэтага сяла, якое прыемна глядзіцца са сваёй чырвонай чарапіцай і садамі ў белым росквіце праз вокны трохпавярховай школы.

Усе балгары спяваюць калі не заўсёды з натхненнем, дык з той жа сур'ёзнасцю, з тым свяшчэннадзеяннем, якое расчульвала, настройвала мяне на высокі лад у Індыі. І часта ўспамінаецца тут тая самая чарната вачэй і валасоў, і грацыя ў танцах, усходняя цягучасць у музыцы і ў песнях, і натуральная, некрыклівая гордасць сваёй спрадвечнасцю, уменнем ва ўсім не забывацца пра яе і працягваць у спалучэнні з сучасным. Былі ў доўгай няволі і яны, як індзійцы, яшчэ даўжэйшай, аднак няволя не зрабіла іх нявольнікамі.

Калі мы перад сном развітваліся з Асенам, ён сказаў:

— Балгарыі ты многа не пабачыў, але балгараў бачыш.

Учора, супакойваючы прагнасць, думаў, што за адзін раз, за гэтыя дзесяць дзён усё пабачыць і не змог бы, як бы мяне не насіла па горах і далінах (чамусьці іменна па горах). Штосьці трэба пабачыць спакойна, зблізку. Дык чаму ж гэтым чымсьці павінна быць не Добруджа, а іншыя Балканы ды Радопы?

Да таго ж яшчэ дзесяць літаратурных сустрэч, выступленняў, столькі гутарак, знаёмстваў,— усё гэта праца, і трэба яе рабіць.

І песня, песня!.. Старая і новая.

Бай[2] Добры Коеў, стары знатны музыка з гайдай, якую ў нас называюць дудой. І малады, гарачы Коле з акардыёнам. Гэта — у калгасным доме адпачынку, дзе вясёлая «готыка» з новенькага, нефарбаванага дрэва, сутарэнне з віннымі бочкамі і сталамі, лёгкая, з выдумкай, раскоша пакояў, хола і сталовай.

Немаладая, ціхая афіцыянтка, што сама папрасіла Колё падыграць і заспявала пра дзяўчыну, якая праз бацьку, па яго віне, сядзіць дзевяць гадоў у турме і няма ўжо ёй чаго адтуль выходзіць, пра што і

---

[2] Д з я д з ь к а. Як зварот.

кажа маме, калі тая прыйшла на спатканне: «Глядзі, майка, яка я стала!..»

Камсамолачка Ваня, чорная, быстрая Ваньча, што замяняла Парашкеву і не была такая строгая, заспявала песню другую, вясёлую. Голасам рэзкім, нібы крыклівым, але прыемным. Муж вярнуўся дахаты і пытаецца ў жонкі: «Чаму тут валяецца твой паясок? А бусы ажно за ложкам? Хто ў цябе быў, вораг ці друг?..»

Амаль заўсёды, калі мы сядзелі побач, Асен перакладаў мне словы песень, як быццам зноў ды зноў сцвярджаючы, што народная песня трымаецца на мудрым змесце. Хоць бы вось гэтая, адна з песень настаўніцы Пятранкі:

Муж прыгожы, а жонка брыдкая. Яму абрыдла гэта, бо і людзі смяюцца, і ён прагнаў яе да бацькоў. Яна пайшла, узяўшы двое брыдчэйшых дзяцей, а прыгожых, якія па мужу, ён не аддаў. Аднак папрасіў яе неўзабаве вярнуцца, бо дзеці — усе, і прыгожыя, і брыдкія — аднолькава плакалі па маме.

* * *

У самалёце Варна — Сафія.

Новыя людзі выходзяць да сябе з невядомасці, а потым застаюцца толькі ў памяці, дый то не ўсе і ненадоўга. І дачыненні з імі павінны быць належныя, у імя гонару тваё радзімы, у імя сапраўды чалавечых адносін. Не абавязкова браць адрасы, даваць свой (у развітальнай мітусні, расчуленасці, хоць і шчырай) — з усімі ні перапісвацца, ні блізка дружыць не зможаш. Галоўнае — не ў гэтым.

Гэта — не адкрыццё даўно вядомага, а проста ўражанне ад тых, з кім я пражыў свой светлы тыдзень у Добруджы.

* * *

Вёска Арбанасі, дача акружкома партыі. Раскошны белы дом, праз мноства вокан якога, зверху, відаць даліна цудоўнага Тырнава.

Цяпер даліна ў лёгенькай смузе сонечнай раніцы, а ўвечары горад у гэтай бяздоннай даліне выступаў тысячамі агеньчыкаў на ўзбоччах, з няпоўным месяцам у зорачным небе.

Хораша гэта — мець на чужыне друга, з якім ты рады быў сустракацца дома і які цяпер, у сваю чаргу, рады пабыць гаспадаром. Сябры ў балгарскім Саюзе пісьменнікаў самі здагадаліся ці, можа, Босеў ім падказаў пашкадаваць мяне (прыехаў упершыню, а пабачыў так мала),— далі на два дні «Волгу» з маладзенькім шафёрам, а ў дарогу са мною паехаў Найдап Вылчаў, добры друг нашай літаратуры.

У Найданавай вёсцы Браставіца. Яго старэнькая майка паехала

на памінкі ў другое сяло, і мы пахадзілі па пустым, прахалодным і міла запусцелым доміку, паглядзелі на агародзе, як прынялася, пасаджаная Найданам, чарэшня, нацадзілі ў пограбе, з вялізнай бутлі ў бутэльку, вінаграднай ракіі і паехалі далей.

З Найданавым дзядзькам, пакуль пляменнік некуды адлучыўся, і я пагаварыў цераз плот, на дзвюх мовах адразу. Што вось, бачыце, жывём сабе ў вёсцы, і гэта, канечне, не Сафія (ён), але і ў вёсцы яно, ведаеце... (я). Ну і г. д. А побач гуляў з мячыкам дзядзькаў унучак, быстры Мішо.

У дарозе, на хаду, перакусвалі. Цёплы хлеб, круглую буханку якога госцю дала цераз нізенькі плот дзядзькава нявестка, фарбаваныя, яшчэ велікодныя, яйкі, знойдзеныя ў мамінай кухні, нейкае смачнае, духмянае зеллейка, нарванае ў агародзе, ну, і ракія, якую мы па чарзе (без шафёра, вядома) пацягвалі з бутэлькі.

Дзве недаспаныя ночы, у Талбухіне і ў Сафіі, і дзень гэты, асабліва пасля абеду, быў цяжкі. Так недарэчы ў такім падарожжы!.. Горы, зялёныя Балканы, размах далінаў, плевенская раўніна, горад Ловеч, дзе мы абедалі, а потым Плевен з яго скобееўльшчынай,— усё гэта я бачыў не праз дрымоту нават, а праз няўмольны націск сну, які проста ссоўваў павекі на вочы.

А ўсё ж і ў доміку, дзе спыняўся Аляксандр II, і ў парку на гары, дзе ў лістоце тамліва стагнала нябачнае мноства галубоў, і ў «костници» з кучамі даўно папрабіваных чалавечых чарапоў — усюды ў памяці было і тое, што рабіў гэты самы цар-вызваліцель і яго доблесныя генералы трохі раней у «збунтаваных» Беларусі, Літве і Польшчы...

Увечары мы ездзілі са свае дачы ў Тырнава. Куплялі на бяссонным базарчыку зялёны часнок, цыбулю і рэпічкі, радзіску. Потым хадзілі ўдвух з Найданам па старых, вельмі крутых, і навейшых, таксама незвычайных, вуліцах. Знадворку слухалі нашу прастадушную турысцкую «Кацюшу» ў рэстаране, што строма тырчыць над абрывам даліны, зорна прыгожай у стракатасці агнёў, пад шум вады ў імклівай Янтры. Раўніннаму чалавеку, мне нават боязна было, што тыя домікі-агеньчыкі на ўзбоччах — могуць пазвальвацца і палятуць...

Горад, у якім колькі хочаш мясцовых мастакоў можа спакойна хавацца сярод мастакоў прыезджых, туляючыся «ад задач сучаснасці», сто год малюючы экзотыку цэлага і асабліва закуткаў.

Успамінаецца ўчарашні Ловеч. Нават не горад, а мост, «адзіны такі ў Балгарыі». На мосце — абапал крамы і крамкі. Ці не пра гэткі марыў Манілаў? А звыш яго мары яшчэ і цырульня на мосце, метры са два кубатурай, але ўсё роўна не так сабе, не абы-як, а «Фігара».

Наш белы дом у росным і духмяным садзе, сонечным і звонкім

ад птушыных галасоў.

Вярнуўшыся з гэтага росквіту дахаты, прыйдзецца яшчэ раз пачынаць вясну.

* * *

Забуксавалі за Габравам на гліністым аб'ездзе, разкоўзаным пасля дажджу. Трэба выйсці і падапхнуць. А потым добра і пастаяць.

Зялёна-сонечнае прыволле. Усё цвіце. А над усім, на высокім даляглядзе — халодная, снегавая гара Мазалат. Там недзе побач і Шыпка, куды мы едзем.

...Букі і кусты на Шыпцы яшчэ не распусціліся. Трохі сцюдзёна і, «на наша шчасце», сонечна,— многа відаць навокал з гэтай суровай гары.

...Веска Шыпка ў даліне. (Прыемна, што шыпка — проста шыпшына.) Багатая царква, збудаваная з ласкі рускага цара. Мемарыяльныя дошкі з мноствам імёнаў і званняў тых, што тут, на гістарычным перавале, загінулі амаль сто год назад. І тут, як і ў Плевене, уперамешку з афіцэрамі, усюды названымі пайменна,— «і іншыя»,— «нижних чинов 647», «нижних чинов 118», «нижних чинов 3»...

* * *

Калофер.

Домік-музей Хрыста Боцева, на які мы паглядзелі цераз плот. Зачынены. Бацька нацыянальнага героя быў «даскал», настаўнік, і дамок не бедны.

А на поўначы ад музея, ад горада — гара Вяршыня Боцева, якая раней, пад туркамі, называлася Юмрук-Чал, узняты кулак.

Свая гара... Ці думаў Хрыста пра гэта, бегаючы тут хлапчуком?..

* * *

Карлава. Каракачанскае[3] вяселле.

Уранні мы бачылі вясельнае шэсце на вуліцы Габрава. Царственна прыгожую маладую ў белі і танцы аб'яднаных сваякоў перад святочна вясёлым натоўпам.

А тут яшчэ больш песенна-музычнай радасці, яшчэ яскравейшыя ўборы. Таксама народныя.

Мы спыніліся і «ўліліся ў цатоўп», бо і Найдан, аказваецца, такога вяселля яшчэ ніколі не бачыў. Пралезлі мы і ў гарсавет, дзе паглядзелі ўсю, вельмі няхітрую цырымонію.

---

[3] Каракачане — маленькая народнасць у БНР.

Студэнт-медык і медсястра. Ён ледзь асмеліўся пацалаваць яе, па абраду, а яна дык і зусім ужо сарамлівая.

Калі сваякі пачалі, віншуючы маладых, абдымацца з імі, я, як ад музыкі, ледзь не заплакаў. Пасля сказаў пра гэта Найдану, і ён прызнаўся, што таксама. Чалавечае шчасце, калі яно радуе і цябе.

...Дом-музей іхняга Каліноўскага. Васіл Леўскі. Якая беднасць у гэтым доміку!.. Прадукт народа — мысліцель і рэвалюцыянер.

Гэта было яму вельмі няпроста — пад жахлівым турэцкім прыгнётам быць інтэрнацыяналістам, ваяваць за свабоду і турэцкай беднаты.

* * *

Даліна Ружаў.

Яшчэ зялёныя кусты. Лаванда. Магутныя арэхавыя дрэвы.

А побач з нашай дарогай — якое там побач! — снегавыя вяршыні Балканаў.

Туркі, што засталіся тут пасля 1878 года. Многія нават вярнуліся тады з уцёкаў ці прымусовага высялення сваімі, у час адступлення. Спрадвечныя, патомныя майстры па ружах, садавіне ды гародніне.

Прыемна чуць пра гэта. Успамінаецца Хікмет. Трэба і тут, у гэтай справе, перш за ўсё адчуваць народ.

Дарэчы, і ў Добруджы, сярод балгараў, жывуць туркі. Каля мора, на шум якога, халодны і радасны, нас вазіла руплівая Парашкева, бачыў я і турэцкую вёску. А ў акружным, сучасным Талбухіне мне іх паказвалі на вуліцах. Пазнаць можна хіба толькі па жаночых квецістых, шырачэнных шараварах. Павольныя, ціхія хлебаробы, зусім не падобныя на былых прыгнятальнікаў.

* * *

Цяпер, убачыўшы тое, што я ўбачыў за гэтыя два дні, можна прыплюсаваць і Добруджу. Каб гаварыць, што і я, нарэшце, быў у Балгарыі.

Яна мне была патрэбна, цяпер гэта ясна.

Што толькі я зраблю для яе?..

1972

ЧЫТАЮЧЫ АПАВЯДАННІ ЧОРНАГА

«Пасля дзённага дажджу пахла жвіраванае каменне, маўчалі платы і хаты».

Сказ — з «Вераснёвых начэй», Дакладна і пранікнёна напісана гэтае апавяданне. Як ён мудра любіў сваю гераіню з яе прыгожай спеласцю і красой, якая трошкі, не па сваёй віне, прыпазнілася з пераходам у час кахання і мацярынства. І верасень так хораша, сумна і трохі трывожна адпавядае настроям Агаты і нашаму ёй спачуванню.

* * *

Адзін цяжкавагавы навуковец казаў, што мае «Апоўначы» ідзе ні больш, ні менш, а проста ад «Начлегу ў вёсцы Сінегах». Успомніўся і другі навуковец, які ўжо не за бяседным, а за пісьмовым сталом вывеў прамую залежнасць Коласавага «Рольніка» ад верша Шаўчэнкі «Садок вишневий коло хати»... Бывае і такое разуменне літаратурнага працэсу, уплыву былога на новае, роднасць у душах пісьменнікаў аднаго найважнейшага.

Не памятаю, ці Колас пісаў дзе-небудзь пра сваю любоў да таго Кабзаровага верша, аднак любоў такую, хоць трохі ведаючы нашага песняра, зусім няцяжка ўявіць. Ды няўжо ж аўтару «Новай зямлі» так ужо цяжка было самому ведаць, самому перажыць радасць таго «рольніка», які вясновым пагодлівым адвячоркам выйшаў палюбавацца, як узышло яго жыта?..

Люблю «Начлег у вёсцы Сінегах», лічу яго выдатным не толькі ў творчасці Чорнага, ды гэта аніяк не перашкаджае мне бачыць у жыцці сваё — па-свойму. Велічная тэма — вайна і дзіця — не ўчора пачалася і не заўтра закончыцца.

* * *

«Па дарозе». Зноў адкрываю яго для сябе і зноў здзіўляюся, як гэта я такіх рэчаў як быццам не ведаў.

Успомнілася над кнігай, як я падлеткам перакладаў з польскай мовы на нейкую сваю (бо ні роднай, ні рускай добра не ведаў) кітайскае апавяданне Серашэўскага «Кулі», а пераклаўшы — чытаў маме і госці-сястры і... нечакана расплакаўся. Яны мяне разважалі, нават калюча-кплівая, вясёлая сястра, на дваццаць год старэйшая за мяне. І гэта ўспамінаецца так добра.

Братоў кулі было двух, яны дружылі, і гэта адпавядала нашай дружбе з братам Міхасём. Але ж там, у апавяданні, была яшчэ і краса,

узвышаная краса чалавечнасці, туга па прыгожым, па дабраце, пачуцці ўжо знаёмыя і мне. Я быў дзівак, значыцца, я быў паэт. І застаўся ім, гатовы і сёння заплакаць, як нехта сказаў бы, зусім недарэчы.

Так было сёння ў таварыстве дружбы, дзе мы глядзелі з індусамі дакументальныя фільмы пра Беларусь, ваенных і пасляваенных дзён, з горам і радасцю выпрабаванняў і перамогі.

Такі настрой паўтарыўся цяпер над старонкамі Чорнага.

* * *

Патомны парабак. Быў бы ім, каб не Кастрычнік. Ці думаў, ці гадаў хто з ягоных бацькоў ды дзядоў, што з тое беспрасветнасці выйдзе вялікі мастак, які з найбольшым разуменнем, з найглыбейшым пранікненнем у тэму раскажа пра тую беспрасветнасць свайму народу і ўсяму свету?.. У гэтым штосьці такое прыгожае, значнае, пра што так няпроста сказаць на ўсю сілу, на ўсю глыбіню адчування.

Днямі я думаў,— здавалася, што з найбольшай, як дагэтуль, яснасцю,— як гэта няважна: колькі мець славы, таленту, а як важна правільна карыстацца сваімі магчымасцямі, рабіць іменна тое, што трэба.

Думка гэтая вярнулася цяпер, калі чытаю Віткава слова пра Чорнага. Чытаў я гэта і раней, але, відаць, з меншай сілай прыёму, бо цяпер мне здаецца, што Чорнага пазнаю ўсё глыбей. «Вінаваты» тут і Адамовіч з яго «Маштабнасцю прозы», і сам Чорны, апавяданні якога я для душы, для яе раўнавагі адны чытаю, а другія перачытваю. Вось ужо некалькі дзён. Вінавата, магчыма, і яшчэ што-небудзь, пакуль не вельмі выразна ўсвядомленае...

Разумнасць нашых паводзін (што рабіць, як рабіць) павінна залежаць і ад той горычы, якую мы адчуваем даволі часта. Не лічачы людзей глухіх на яснасць нацыянальнай палітыкі, якую так неабвержна выказаў перад смерцю, з найбольшай глыбінёю, Ленін.

Вельмі добра, што будзе ў нас і такая проза: расказы пра нашых лепшых пісьменнікаў, жывыя і глыбокія. Гэта ўжо ёсць і ў Віткі: Чорны, Дубоўка, Лынькоў... І Сухамлінскі. З апошнім — не толькі братняе, украінскае, але і агульналюдскае. Так трэба пісаць і пра сваіх.

...Чорны кожную з'яву жыцця бачыў як сапраўдны мастак — у маштабах эпохі, гісторыі.

* * *

Калі мяне, хвалячы, называюць лірыкам, я адчуваю нейкую

прыкрасць: што я вам — тэнар які, бяздумны і саладжавы?..

I цяпер падумалася так, калі разгарнуў Чорнага («Сцены») і пачаў ісці за яго думкай, такой сталай ужо ў дваццаць сем год.

* * *

На цэлы месяц — у лясным спакоі. Пакуль што толькі раскоша чытання. Ад Швейцара і Хікмета, праз маладога Алеся Жука, зноў да таго, каго ўсё пачынаю ды пачынаю разумець.

I нейкі смак да паперы і ручкі, як да яды пасля хваробы. Няўжо хутка буду пісаць? Няўжо ўсё тое, што цяпер раблю, што адбываецца са мною — патрэбна як падрыхтоўка, вучоба?

Добра, глыбока — «Ліст», сам гэты ліст, раздзел з апавядання «Ліст Якуба Малькевіча».

Які пісьменнік поўнасцю не адбыўся! «Між іншым...»

* * *

Часамі гэта цьмяны чарнавік («Броня Казакевіч», «Браты»), калі невядома, чаго ён, аўтар, хоча, пра што гаворыць так прыблізна.

Часамі прытча («Семнаццаць год»), калі спачатку думка, а потым нацягванне фактаў, падзей, каб думку тую прыкрыць, даць ёй вобразнае выражэнне, даволі часта не зусім, не вельмі верагоднае. Там людзі гавораць за аўтара, як у жыцці яны ніколі не гаварылі (расказ маладога салдата), там думка, хоць і глыбокая, існуе сама па сабе, і мастацтва няма, ёсць раздваенне зместу, ідэі і формы яе выражэння.

I толькі там, дзе гэтага раздваення няма, там ён, Чорны, паўстае як цэласны філосаф і паэт, асабліва ў апавяданнях 20-х гадоў.

Мне з ім спачатку не пашанцавала: на дваццаць пятым годзе жыцця пачаў чытаць яго з гэтых якраз «Броняў Казакевічаў» ды «Брыгадзіравых памылак». I мяне, ужо сяк-так знаёмага з сапраўднай літаратурай, Чорны адразу не ўзяў.

Знаёмячыся з ім асабіста, я не ведаў яго цаны, а стоячы ў ганаровай варце — значэння нашай страты.

Вось што такое першае ўражанне. Яно заставалася са мной, у той ці ў іншай меры вяртаючыся, даволі доўга. Толькі цяпер яно... як быццам толькі цяпер пачынае праходзіць па-сапраўднаму.

Такое адчуванне адкрыцця.

...Вайна ў яго невыяўнічая,— усюды мужык на вайне, селянін. Амаль усе гавораць аднолькава, і салдат, і палкоўнік, і аўтар (у тым жа апавяданні «Семнаццаць год»).

Бяда гэтая ёсць часткова і ў нас: дзе тыя рабочыя, салдаты, афіцэры, тэхнічныя інтэлігенты, што гавораць так, як мы гэта пішам?

Сумна, цяжка бывае — гэтая адарванасць, такі разрыў...

Месца, абставіны ў яго («Вінгель») настолькі ўжо часамі ўмоўныя, як быццам ён вакол свае задумы, каб выказаць яе, гародзіць нейкія дэкарацыі, расстаўляе нейкіх манекенаў.

«Рамонтная брыгада». Ад нарыса не адарваўся, а да апавядання не дацягнуў. Канспект. Таропкі, мнагаслоўны, шэры. Чытаецца такое толькі з павагі да аўтара. Калісьці я так не змог бы, не ведаючы, што такое Чорны.

Бяда, калі з «эпічнымі прыёмамі» падыходзяць да лірыкі — называюць пачуцці, а не перадаюць іх чытачу. «Ён адчуў страшэнную злосць, ненавісць да ворага». «Ён успомніў галодных дзяцей і яму стала іх вельмі шкада»...

І пацешная «ліпа» ў апавяданні «Злачынца пакараны». «Сержант артылерыйскага палка» ішоў за фурай хлеба, ахоўваючы яго. Гэта ў давераснёўскай Польшчы. Па-першае — не па чыну: тут і яфрэйтара хапіла б, бо сержант таго часу адпавядае фельдфебелю, нашаму старшыне. Па-другое, у польскай артылерыі быў не «сержант», а «огнёмістш». А па-трэцяе, і наогул — якога ліха ён будзе не ехаць на той фуры, а ісці за ёю, тым больш, што і возчык — таксама салдат, які павінен усё давезці някранутым.

Неяк у Кіеве сябры хвалілі мне навелы рэабілітаванага Касынкі. Адразу купіў іх, пачаў дома чытаць і... надоўга спаткнуўся на тым, што польскую граніцу перад вайной ахоўвалі... «конныя гарцэжы» — члены дзіцячай арганізацыі.

У аўтараў гэтага ранга такіх рэчаў быць не павінна. Гэта ж не той наш надзіманы «класік», у якога заходнебеларускі селянін абуваўся ў... драўляныя скрыначкі, наслаўшы туды пырніку.

Што ж, і Чорнаму трэба было служыць «публіцыстам».

Ці не такое служэнне ён меў на ўвазе, калі ў перадсмяротным дзённіку горка шкадаваў, што так многа пісаў непатрэбшчыны?

* * *

Пасля спробаў індустрыяльных ды замежных пайшлі спробы калгасныя, трэба сказаць, больш удалыя. Сярод іх «Трухлявае кола», «Звяга», «Макаркавых Волька».

Найлепш напісана апошняе. Шаблонна кажучы — на маральную тэму. У той час і такая смеласць была, відаць, сапраўднай смеласцю.

Ажно задумаўся: калі ж гэта і з ім самім адбылася памылка, калі была «Волька» напісана — да ці пасля?..

* * *

Учора не змог больш чытаць, дайшоўшы да «Дарагусі» і, за ёю, да ваенных апавяданняў. Падумалася, што ведаю гэта, што напісаны гэтыя рэчы здалёк, не на ўсю яго сілу. А вось цяпер, уранні, зноў не магу нічога іншага рабіць, бо пацягнула да шэрага томіка.

«Дарагуся». Як змагаліся яго талент, шчырасць, веданне вёскі дарэвалюцыйнай і савецкай з няведаннем заходнебеларускай! Жменя солі, як элемент вырашальны, выглядае наіўна, нацягнута — да промаху. І палатно, бадай, таксама. І канцоўка слабая. Пакуль прыйшло 17 верасня, было шаснаццаць дзён польска-нямецкай вайны, якая жахам сваім не абышла і нашы вёскі, а ў аўтара пра гэта ані слова.

«Навагодняя ноч». Мала клопату, каб канцы з канцамі вязаліся, каб не было відаць белых нітак. І мова герояў, бацькі-селяніна і сына-студэнта,— аўтарава. І думка маленькая: як добра, што ў нас пакуль што няма вайны...

Хоць ёсць і намёкі на значна большае: пісьмы на дзвюх мовах, французскай і нямецкай. І заключная фраза, на сённяшні прыём такая горкая, ледзь не прарочая:

«Пачынаўся тысяча дзевяцьсот сорак першы год»...

* * *

«Расказы партызан Віцебшчыны».

Мова, мова... У Чорнага ды такое: «Мы ішлі ў рукапашную. Навокал свісталі кулі. Нюра была ў першых радах. *Многа яна выявіла адвагі, баявой хітрасці і ўласнай ініцыятывы...*»[4]

Хто мог яму так расказаць і як ён, знаўца народнай мовы, майстар дыялога, мог так пісаць?

Што ж, і ён не пісаў гэтага на фронце, хоць і не жыў тады ў глухой тылавой раскошы. Толькі ж чаму аж так слаба?.. Ён быў патрыёт, ненавідзеў фашызм — гэта, вядома ж, бясспрэчна. Аднак мастацтва было ў яго ўсё-такі там, дзе гэта ішло з самых глыбіняў думкі і пачуцця, яго служэнне музе больш, чым у каго іншага, не любіла мітусні і спешкі. Замалёўкі партызанскіх расказаў і «Расплата» — усё-такі выдушванне з самога сябе на «патрэбу дня», і ён рабіў гэта, як умеў, значна горш, чым умелі іншыя, для прыкладу — Эрэнбург.

«Маленькая жанчына». Слабейшае — «Матчына благаславенства». Зноў моцнае — «Бацька». Цяжкахворы, не так даўно страшэнна абражаны ў сваіх найсвяцейшых пачуццях патрыёта Савецкай Радзімы, ён бачыў Беларусь, захопленую ворагам, у крыві, і гэтая сыноўняя

---

[4] Падкрэсленні, як і ўсюды ў тэксце, мае.

любоў, памножаная на яго высакародную чалавечнасць, падказала яму і жывыя вобразы, і пачуцці, і думкі, якія — назаўсёды.

Не пісалася гэта «ў нумар», надрукавана значна пазней, чым трэба было б, пісалася поўнасцю «для сябе», а выйшла — для нас і для тых, што будуць пасля.

«Смерць». Піша пра адступленне немцаў на беларускай зямлі ў... сорак другім годзе. Трэба было ўяўляць і такое.

Тут ужо выступае ўпершыню і гітлераўскі памагаты, Пацейчык, найбольш выразнае пацверджанне, што дзея адбываецца ў Беларусі.

Ад Клебера з Пацейчыкам ужо аддае «Млечным Шляхам».

* * *

«Аксеніны сляды». Якое бачанне роднага здалечыні, у адарванасці! Немцы — нельга сказаць, што ўдаліся, трохі плакатныя яны. А бацька — той, што трэба.

«Паганыя косці», «Матчына кроў». Некаторыя калегі Чорнага вырашалі такое з пачварнай анекдатычнасцю. І тады, і пасля. А ў яго і гэта прыстойна.

«Агонь». І тут намацванне вялікай тэмы.

Умоўнасць месца (адзін горад, на адным гасцінцы), умоўнасць мовы (аднолькава гавораць і героі, і аўтар, і ворагі), толькі намёкі ў акрэсленні другога і далейшага планаў — усё гэта раней у яго раздражняла, часамі здавалася нават манернічаннем, а цяпер, у ваенных апавяданнях, перад абліччам вялікай тэмы — бачыцца натуральным. Там, дзе наяўнасць больш ды менш прыватных падрабязнасцей перашкаджала б галоўнаму даходзіць не толькі да беларускага чытача.

У гэтай сувязі зноў згадваецца «Млечны Шлях», асабліва пачатак гэтай глыбокай і сёння вельмі сучаснай аповесці.

«На папялішчы». Пачатак — штосьці ад той эпічнай умоўнасці, якая так уражае ў спрадвечных і несмяротных легендах многіх народаў, яшчэ адзін намёк на пошукі, намацванне вялікай тэмы.

«Стаяла вялікая цішыня і павявала духам адзіноты».

Мова высокай паэзіі, глыбокіх абагульненняў.

* * *

Не выпадковасць гэта, што ў яго столькі месца займае жанчынамаці. Спачатку і да сімвалічнай «Маленькай жанчыны».

Нашы запісы для кнігі «Я з вогненнай вёскі...», расказы многіх беларускіх маці пра іх пакуты,— і ўласныя, і за дзяцей,— яшчэ раз сведчаць, які народны, які чалавечны быў яго талент.

«Прасторны дом». Цудоўны пачатак і... так сабе канец.

Успомнілася, як я аднойчы амаль зусім па-бацькоўску востра ўявіў, як гэта цяжка было якому-небудзь бацьку прыгожай дачкі ці прыгожых дачок захаваць іх у акупацыю, сярод варожага бяспраўя.

* * *

У «Заўтрашнім дні» ўпершыню ў яго апавяданнях так выразна, свабодна з'явіліся адступленні ад эпічнасці расказу, у плевіце сюжэта адкрыта прагучала аўтарскае «я».

Адзін з яго герояў «...быў вельмі пакрыўджаны, што не быў узнагароджаны ордэнам». Так ідзе расказ пра кагосьці і раптам: «Я нядаўна чуў (у Маскве, сярод нашых эвакуіраваных.— Ян. Б.), як адзін работнік так суцяшаў сябе: «Яшчэ рана думаць, што ўсё скончана. Яшчэ не ўсе загадчыкі аддзелаў атрымалі ордэны». Як быццам ордэн павінен давацца за загадванне аддзелам, а не за працу і заслугі перад дзяржавай».

І яшчэ:

«Ох, гэты «аўтарытэт», там, дзе яго няма! Колькі разоў мне даводзілася выслухоўваць навучанні, як працаваць і як жыць, ад людзей, якія самі не ведаюць, як трэба працаваць і як трэба нам усім жыць».

Так і да дзённіка ён дайшоў — ад «лірычнай недастатковасці».

...Людзей пераганяюць з канцлагера ў канцлагер. Па лясным гасцінцы. Не абавязкова было самому бачыць такое,— трэба быць мастаком і так любіць гэтых людзей, каб настолькі праўдзіва і назаўсёды ярка напісаць гэты страшны паход.

Мудрасць, вынашаная ў пакутах:

«Даносчыкі родзяцца на свет там, дзе знікае вера ў чалавека. Трэба ведаць, што без веры ў чалавека не можа трымацца не толькі сям'я або сяброўства двух, але і цэлая дзяржава».

Смеласць і яснасць думак — як сёння.

Дарэчы, падобнае ўражанне было ў мяне ад трывалай, «непреходящей» сучаснасці рамана «Па кім звоніць звон», напісанага ў 1940 годзе,— як быццам ён, Хемінгуэй, пісаў сваю кнігу ў наш час.

Прыкра прыгадваецца, як... смела «Заўтрашні дзень», апошняе і, па-мойму, найлепшае апавяданне Чорнага, было «адрэдагавана» ў яго першым зборы твораў... З выкрэсліваннем цэлых старонак, з дапісваннем за аўтара, з дылетанцкаю праўкай...

* * *

Шмат чаго ён не зрабіў,— час не даў яму гэтага,— многа чаго зрабіў не на ўсю сілу, аднак усё роўна — гэта такая прыгожая з'ява,

такі незвычайны вобраз пісьменніка і чалавека, які нам вельмі трэба і добра бачыць самім і ўмець як след паказаць людзям.

Патрэбны добрыя пераклады, перш за ўсё — на рускую мову, якая паможа яму пайсці далей. Не пераказы патрэбны, не прыблізнае штосьці, а пераклады мастацкія.

* * *

Як ён адводзіў душу, зводдаль, з ваеннай Масквы купаючыся ў роднай беларускай стыхіі, з майстэрствам, з любасцю сплятаючы дабротны невад дзеяння з выдатна вядомага матэрыялу.

Так ведае сейбіт, якая паэзія сканцэнтравана ў бохане хлеба, а пралля — у сувоі палатна. Праз усе ступені гэтай паэзіі, на ўсім шляху штогадовага цыкла. вясна — восень, ад зярнят на раллі да духмянай, цёплай мукі ў млынавым кашы, ад масляністага семя, цераз блакітныя кветачкі, да пяшчотнасці валакна...

У тыя дні ён працаваў на найвышэйшым уздыме.

І якім жа глыбокім, балючым, заўчасным акордам гучыць яго дзённік, магчыма, адзіны ў жыцці, напісаны і сапраўды для сябе — шчыра і смела, перад воблікам апошняй справаздачы.

«Божа, напішы за мяне мае раманы!..»

Апавяданні таксама многія не напісаны.

1972

БЕЛЫ ГОЛУБ

Заходзіла сонца. Вялікае, барвовае, спакойнае. Пасля была зара, незвычайная, як пажар цэлай вёскі, які разгараўся, тады спакваля цераспалосваўся сінечай і, нарэшце, пачаў атухаць.

Наш турысцкі аўтобус ішоў па асфальце, па-начному адасобіўшы ў сабе невялікую трупу людзей, што за два тыдні на чужыне паспелі як быццам уведаць адзін аднаго, а некаторыя нават пасябраваць.

Іспанія. Дарога з поўдня на Таледа.

Праз вокны ўжо не відно было бясконцых аліўкавых садоў на ўзгорках і ў далінах, рэдкіх пасёлкаў з насілкамі чырвонага перцу на белых сценах, не відно было геаметрычна рэзка акрэсленых, падобных на сопкі гор, а тым больш — дзівосна розных колераў восеньскай раллі, ад карычневага, цераз жоўтае, шэрае розных адценняў і да салатава-светлага.

Мы спявалі. То хорам, то на змену, з гідавым мікрафонам. Песні рускія, украінскія, малдаўскія, армянскія — кожны сваю.

Калі прыйшла мая чарга, я прысеў на толькі што вызваленае месца на першым сядзенні. Побач са сціплай з выгляду і ад гэтага сімпатычнай пажылой масквічкай. Прафесар, адна з медыцынскіх славутасцей. Яна падпявала мне ціха і неяк па-вясковаму сардэчна. Не адразу, пакуль увайшла ў незнаемую мелодыю, і без слоў, бо песня была беларуская. А потым, у рускай народнай песні, былі ў нас і словы, але мілая ціхасць у спеве яе засталася.

І я тады раптам, як радасць якую, што даецца ў жыцці не так часта, успомніў восень сорак першага года. Перадапошні перагон майго патаемнага марша з палону, хату сястры, дзе я, толькі пачуўшы, што дома, за дваццаць кіламетраў адтуль, усе жывыя, зваліўся ледзь не на цэлыя суткі.

Калі я прачнуўся, сястра, удвая старэйшая за мяне, карміла беднага валацугу, як маці, і зноў расказвала. А потым — праз боль і сум, праз горыч і недаўменне ад таго, што нарабілася навокал і на свеце — да мяне прыйшла незнаёмая песня.

Яна была па-народнаму простая, ад светласці яе — ледзь не заплакаць. Пасля я гэтую песню чуў вельмі часта, можа, нават зачаста, у самым розным выкананні, ад салдацкага крыку на маршы да мілай непасрэднасці маладое салісткі. Сястра спявала не бог ведама як, з удовінай вясковай прастадушнасцю, таксама ціха і сардэчна, як і суседка ў іспанскім аўтобусе. Я падпяваў сястры няпэўна і шчасліва, як быццам, нарэшце, злавіўшы ў варожым шоламе ледзь чутную, вельмі патрэбную хвалю. Песня тая, сёння сусветна вядомая, упершыню

прыйшоўшы да мяне, салдата польскага верасня 1939 года, потым ваеннапалоннага, адкрыўшыся мне ў такі трагічны час, ідзе са мною па жыцці, як і ў кожнага, са сваім успамінам.

Гэта — «Кацюша».

У краіне змрочна загадкавай і так доўга закрытай для нас, на сонечнай зямлі пяшчотна-суровай красы, на радзіме Сервантэса, Гойі і Лоркі, у дзяржаве, што так пачварна засядзелася ў сваім затхлым фашызме — песня яшчэ раз паўтарылася ў маёй душы. Нібы махнулася мне белым голубам у цемры.

1974

Змест

Брыль Я.

Акраец хлеба. Аповесць, апавяданні, лірычныя запісы. Мн., «Маст, літ.», 1977. 224 с. з іл. 2 с. укл.

У новую кнігу Янкі Брыля ўвайшла аповесць «Ніжнія Байдуны», вясёлы, а месцамі і сумнаваты расказ пра сваіх землякоў, асветлены здаровым народным аптымізмам і гумарам, а таксама апавяданні, лірычныя запісы.